ઈ. ૧૯૩૬ ✽ પહેલી આવૃત્તિ ✽ પ્રત ૭૦૦

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

મુદ્રક - બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ
પ્રકાશક - લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ સમારંભ સમિતિ તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ભદ્ર, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સ્ત્રીજીવનને ઉજ્જવલ અને ગૌરવવંતું કરનાર લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ સાઠમા વર્ષમા પ્રવેશ કરે તે પ્રસંગે અમદાવાદ શહેરની સાર્વજનિક અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓ, જેમાં લેડી વિદ્યાબ્હેન પ્રધાન કાર્યકર્તા છે, તેના સંચાલકોએ એમની સેવાની યત્કિંચિત કદર થવા, મણિમહોત્સવ-સમારંભ યોજીને યોગ્ય સન્માન કરવા નિર્ણય કર્યો, તેના કાર્યક્રમમાં એક અભિનંદન-ગ્રંથનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ અભિનંદન ગ્રંથનો મુખ્ય આશય છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં ગુજરાતી સમાજજીવનમાં જે પ્રગતિ થએલી છે અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ જે વિકાસ સાધ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવતા લેખો તેમજ લેડી વિદ્યાબ્હેનના જીવન વિષે અંગત પરિચય નોંધ અને સ્મરણોનો સંગ્રહ કરી તે લેખસંગ્રહ પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરી એમને અર્પવાનો હતો. મને જણાવતાં ખુશી ઉપજે છે કે ગુજરાતના જુદાજુદા કાર્યકર્તાઓ, સ્નેહીઓ, મિત્રો અને ઇતર લેખક બંધુઓના સહકારથી આ પ્રસંગને શોભતો અને લેડી વિદ્યાબ્હેનની યશસ્વી કારકિર્દીના ગૌરવરૂપ એવો અભિનંદન-ગ્રંથ લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ સમારંભ-સમિતિ તૈયાર કરાવવા શક્તિમાન થઇ છે.

લેડી વિદ્યાબ્હેને કન્યાશાળામા જવાની શરૂઆત કરી ત્યારે ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગ લગભગ નિરક્ષર, અજ્ઞાન અને વહેમી હતો, પણ સમાજસુધારકોએ લીધેલા પરિશ્રમથી અને લેડી વિદ્યાબ્હેન જેવા વિદુષી બ્હેને પાડેલી નવી પ્રણાલિકાથી સ્ત્રીજીવનમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે.

આ નવશિક્ષણે બતાવી આપ્યુ કે પુરુષની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે અને તેના વિકાસનો માર્ગ મોકળો થયો જોઇએ. પૂર્વે સ્ત્રીઓ માલીકી હક્ક જેવી એક વસ્તુ ગણાતી અને તેના ઉપભોગ પુરતો તેનો બહુધા ઉપયોગ થતો, એટલુંજ નહિ પણ સ્રીને ફાતરતી કોટિની ગણી પરાધીન સ્થિતિમાં રાખવામાં આવતી હતી; પણ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રથા પગભર અને મજબૂત થતા, સ્ત્રીજીવને છુટકારાનો શ્વાસ લેવા માંડ્યો, અને તેના પરિણામે સ્ત્રીઓ આજે પુરુષોની સાથે એક હરોળમાં સમાન અને સ્વતંત્ર ઊભી રહેવાને સમર્થ બની છે.

એ નવી શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીઓએ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શિક્ષિકા તરીકે તેમને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, પણ તેની સાથે નર્સ, ડૉક્ટર અને સાર્વજનિક કાર્યકર્તા તરીકે સ્ત્રીઓ વિશેષ પ્રગતિ કરી રહેલી છે; વળી સાહિત્યના પ્રદેશમાં પણ દેખા દઈ તેમણે સારી છાપ પાડેલી છે.

સદ્‌ભાગ્યે પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકતી નથી, પણ તેમનો માર્ગ મોકળો થતાં સ્ત્રીઓએ લગ્ન જેવા મહત્ત્વના પણ જટિલ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવા, એક પક્ષે લગ્નની વય વધારી તેની સાથે પસંદગીનો પ્રશ્ન વિચારી, અને તેટલી સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રયત્ન આદર્યો છે; અને એ પ્રવૃત્તિ વધીને છૂટાછેડા સુધી પહોંચી છે. પણ એટલેથી તેમને સંતોષ થાય તેમ નથી. તેઓ સમજે છે કે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયે સ્ત્રીઓનો વિકાસ સુલભ થઈ શકે અને તેઓ સ્વતંત્ર રીતે જીવન ગાળી શકે, અને તેથી સ્ત્રીઓ કુમારિકા રહેવા માગણી કરી રહેલી છે, અને પરિણિત જીવન ત્રાસજનક થઈ ન પડે તે સારુ સંતતિ-નિયમનના ઉપાય અજમાવવા પ્રેરાએલી છે.

પ્રસ્તુત અભિનંદન ગ્રંથમાં આ બધા મુદ્દાઓ એક વા બીજી રીતે ચર્ચાએલા જોવામાં આવશે અને તે ઉપરથી આપણા સમાજે કેવી અને કેટલી પ્રગતિ કરેલી છે અને તેનું વલણ કઈ દિશામાં પ્રવર્તે છે તે તપાસવાનું સાધન મળી રહેશે.

ઉપર નોંધેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં ચતુર વાચકને માલૂમ પડશે કે લેડી વિદ્યાબ્હેને એક અગ્રણી તરીકે મુખ્ય ભાગ ભજવેલો છે.

મણિમહોત્સવ સમિતિના વિનતિપત્રને માન આપી પ્રસ્તુત અભિનંદન ગ્રંથ સારુ જુદાજુદા વિષયો ઉપર લેખો લખી મોકલી જે ભાઈબ્હેનોએ સહાયતા આપી છે, તેમનો સમિતિ તરફથી હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ખાસ કરીને લેડી વિદ્યાબ્હેને, જે જે સ્વજનો, સખીઓ અને સ્નેહીઓ પોતાના ઘડતરમાં સહાયક અને માર્ગદર્શક નીવડ્યા હતા, એમનાં સ્મૃતિચિત્રો આલેખી, ભૂતકાળને સજીવન કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ એ સ્મૃતિચિત્રોનું, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, મૂલ્ય મોટું છે. અંતરની કોમળ અને ઉપકારભરી લાગણીને વ્યક્ત કરતાં તે શબ્દચિત્રો સરસ, સુરેખ અને રમ્ય માલૂમ પડશે; અને એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે અભિનંદન ગ્રંથના ગુણ અને ગૌરવમાં તે ઓર ઉમેરો કરે છે.

સદરહુ ગ્રંથનું મુદ્રણકામ સુંદર, સફાઇબંધ અને આકર્ષક થવા પામ્યું છે તેનો યશ જાણીતા કુમાર કાર્યાલયને, ખાસ કરીને તેના મુખ્ય સંચાલક શ્રીયુત બચુભાઇ રાવતની દેખરેખ અને કાળજીને આભારી છે.

વળી પુસ્તકનું કવર ડિઝાઇન શ્રીયુત રવિશંકર રાવળે, લેડી વિદ્યાબ્હેન પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઇને, સેવાભાવે દોરી આપ્યું છે; અને સોસાઇટીની ઑફિસમાંથી ચિ. ભાઇ દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠીએ મણિમહોત્સવનો કાર્યક્રમ સફળ બનાવવામાં પુષ્કળ શ્રમ લીધેલો છે, તેની સમિતિ ઉપકારપૂર્વક નોંધ લે છે.

લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ-સમારંભનો સમગ્ર વૃત્તાંત બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરી-માર્ચ અંકમાં છપાનાર છે તે વધુ માહિતી સારૂ જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
સંપાદક

તા. ૧૫-૨-૧૯૩૬
ગુ. વ. સોસાઇટી અમદાવાદ

અનુક્રમ

ખંડ ૧

ખંડ ૨

ચિત્રોનો ક્રમ

લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ
અભિનંદનગ્રંથ



ખંડ ૧

શુભેચ્છા



શ્રી વિદ્યાબ્હેનને વિષે સ્ત્રીની ઉન્નતિ થાય એવા જેટલા મહોત્સવ ઉજવાય તેટલા ઓછા ગણાય, કેમકે વિદ્યાબ્હેન સ્ત્રીઓનાં ભૂષણ છે. એઓ સરસ સુધારક છે, છતાં મર્યાદા જાળવે છે. અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. એમને ૬૦ વર્ષો પૂરાં થાય એ આપણને ગમે. એ આપણામા હજુ ઘણાં વર્ષો રહો, અને એમની મારફતે અનેકરીતે ગૂજરાતને સેવા મળો. બાકી ૬૦ વર્ષ જીવવું આપણને આશ્ચર્યકારક ન લાગવું જોઈએ. ૬૦ વર્ષ મનુષ્યનો મધ્યાહ્ન સમય ગણાવો જોઈએ, ઘડપણનો કદી નહિ. પણ જીર્ણ મુલકમાં આપણે બહુ વહેલાં જીર્ણ થઈ જઈએ છીએ, અને ૫૦ વર્ષ જીવ્યા એટલે હરખાઈ જઇએ છીએ. વિદ્યાબ્હેન પોતાને વિષે આ વાત ખોટી પાડી રહ્યાં છે. એ કંઈ જીર્ણ થયા નથી; ઘણાં વર્ષ લગી ન થાઓ.

મોહનદાસ ગાંધી

વર્ધા ૪-૧૨-૩૫

આશીર્વાદ



ઈ. સ. ૧૮૯૨ના ડિસેમ્બરમાં—ઘણું કરી નાતાલના દિવસોમાં કે એ લગભગમાં—હું મારા રહેવાના ડહેલાના મકાનમાં પથારીવશ પડ્યો હતો, તેવામાં રા. ગોપીલાલ ધ્રુ—વિદ્યાબ્હેનના પિતા—મારા શરીર સમાચાર પૂછવા આવ્યા. સમાચાર પૂછ્યા. મેં એમને વિદ્યાબ્હેન મૅટ્રિક્યુલેશનમાં તે જ વર્ષે પાસ થયાં હતાં તે માટે ખુશાલી દર્શાવી, તેના અનુસંધાનમાં એમણે કહ્યું 'વિદ્યાને કૉલેજમાં દાખલ કરાવવાનો વિચાર કરીએ છીએ.' મેં સત્વર કહ્યું 'જરૂર કરાવો, એમાં કાંઈ જ સંકોચનું કારણ નથી.' એમને મારા શબ્દોથી આનંદ થયો મેં જોયો. મારા મકાનના મોટા હૉલનો ખૂણો, ત્યાં મારી પથારી, મારી પાસે પણ જરા દૂર, બે ખુરશીઓ પડી છે એમાંની એકમાં રા. ગોપીલાલભાઈ બેઠા છે, નીચે સ્વરે મારી સાથે વાત કરી રહ્યા છે, એ દૃશ્ય અત્યારે મારાં નેત્ર આગળ વર્તમાન જેવું ઉપસ્થિત છે, પરંતુ એને આજ ૪૨ વર્ષ થઈ ગયાં! આજ ગુજરાત વિદ્યાબ્હેનના વાર્ધક્યનો—અર્થાત્, પ્રભુએ એમને લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું એ નિમિત્તે—ઉત્સવ ઊજવે છે' આવે પ્રસંગે આનંદ પામી પ્રભુને ધન્યવાદ દેવો એ સિવાય બીજું શું કરવાનું હોય? એ સમયના સુંદર સ્મરણ પણ કેટલાં નોંધવાં?

વિદ્યાબ્હેન મૅટ્રિક્યુલેશન પાસ કરીને બી.એ. થતાં સુધી આઠ વર્ષ મારાં શિષ્યા રહ્યાં. એમની એ સમયની કેળવણીમાં મારો થોડો ભાગ છે એ ખરું, અને એ માટે હું અભિમાન પણ રાખું છું, પણ મારી કેળવણીમાં એમનો કેટલો ભાગ છે એ હું ભૂલી શકતો નથી. એમણે જો બી.એ.માં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પસંદ કર્યો ન હોત તો મારો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય માત્ર થોડાંક છૂટાંછવાયાં પુસ્તકોના વાચનમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયો હોત. પરંતુ તેમ ન થતાં, અત્યારે જો હું એ વિષયનો ઠીકસરનો અભ્યાસી છું એમ કહી શકું તો, તે માટે પ્રથમ ઉપકાર મારે વિદ્યાબ્હેનનો જ માનવો જોઈએ. એમના મારફતે જ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી એક નવો વિષય હું શીખી શક્યો એટલું જ નહિ

પણ એ વિષયના અભ્યાસથી આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન તત્ત્વજ્ઞાનની યથાર્થ સમજણમાં ઘણાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ મને પ્રાપ્ત થયાં છે.

વિદ્યાબ્હેનના અભ્યાસકાળના અનેક ચિત્રો મારી દૃષ્ટિ આગળ અત્યારે ખડાં થાય છે. એ અભ્યાસમાં કેવાં કાળજીવાળાં હતાં એનું એક રમૂજી દૃષ્ટાંત આપું. મિરઝાપુરમાં અત્યારે જ્યાં મજૂર મહાજનની ઑફિસ છે ત્યાં કૉલેજ બેસતી. હું ડિ કિવન્સીનું 'ઓપિયમ ઈટર' શીખવતો હતો, એમાં એક શનિવારે વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવાનું જાહેર કર્યું હતું. એ શનિવારે હું કૉલેજમાં ગયો તે વખતે ન મને એનું સ્મરણ હતું અને વિદ્યાબ્હેન સિવાય ન કોઈ વિદ્યાર્થીને હતું. હું ક્લાસમાં ગયો ત્યાં વિદ્યાબ્હેને મને સ્મરણ આપ્યું કે આજ તો પરીક્ષા લેવાની છે! શું કરવું? મેં એક જ પ્રશ્નનો પ્રશ્નપત્ર કાઢ્યોઃ 'ડિ કિવન્સીનું "ઓપિયમ ઈટર" લઈ એના ઉપર ત્રણ પ્રશ્નનો પ્રશ્નપત્ર કાઢો!'

એક બીજું સ્મરણ. અત્યારે સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં અને તેઓના પુરુષો સાથેના વ્યવહારમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે, પણ ચાળીસ વર્ષ ઉપર સ્થિતિ જુદી હતી. એનું એક ઉદાહરણ પ્રકૃત વિષય સંબંધે યાદ આવે છે. એક વખત વિદ્યાર્થીઓના વાર્ષિક સ્નેહસંમેલનના પ્રસંગે સંસ્કૃત નાટકનો પ્રયોગ કરવાનો હતો. તે માટે એક નાટક આદ્યન્ત કે એમાંથી એકાદ પ્રવેશ પસંદ કરવાને બદલે રામાયણના વસ્તુને લગતા હનુમન્નાટક વગેરેમાંથી તેમજ તે વખતના ચાલુ અભ્યાસનાં વિક્રમોર્વશીય જેવા નાટકમાંથી થોડાક શ્લોકો એકઠા કરી સાંકળી, એક દૃશ્ય અને શ્રવ્ય નાટકખંડ રંગભૂમિ માટે મેં તૈયાર કર્યો હતો. એમા સ્વ. સત્યેન્દ્રરાવ ભીમરાવ—મારા ભાણેજ અને વિદ્યાબ્હેનના મામાના દીકરા, જે તે વખતે વિદ્યાબ્હેન સાથે જ ભણતા હતા એ—રામનું પાત્ર અને વિદ્યાબ્હેન સીતાનું પાત્ર થવાનાં હતાં, અને તે માટે સઘળી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી; પણ છેલ્લી ઘડીએ એ ધારેલી યોજના છોડી દેવી પડી. અત્યારે એ સ્થિતિ કેટલી બધી બદલાઈ ગઈ છે! આટલે વર્ષે એ સમયનું ચિંતન કરતાં, વિદ્યાબ્હેનના નિઃસંકોચ સ્વીકારમા રહેલો નિર્મળ સરળ સ્વભાવ ધ્યાન ખેંચે છે—જે એમના જીવનની હરેક પ્રવૃત્તિમાં આજ પણ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહ્યો છેઃ પોતાની નિર્દોષતા સાથે મનુષ્યમાત્રની નિર્દોષતામાં શ્રદ્ધા એ ઊંચો ભાવ આ સરસ વૃત્તિમા સમાએલો છે. કોઈની ઈર્ષ્યા, કોઈની નિંદા, એ દુર્ગુણો—જે દુર્ભાગ્યે જગતમાં ઘણા જ સાધારણ છે એ—વિદ્યાબ્હેનના હૃદયે કે વાણીએ કદી જાણ્યા નથી, ત્યાં એમની ક્ષમાશીલતા કે ઉદારવૃત્તિ માટે તો શું જ કહેવું?

વિદ્યાબ્હેન અને સૌ. શારદાબ્હેન બી.એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયાં તે ખાતે એમને ગૂજરાતની પહેલી બે ગ્રૅજ્યુએટો તરીકે પ્રેમાભાઇ હૉલમાં માનપત્ર અપાયું એનો ઉપકાર માનતાં વિદ્યાબ્હેને એક રમૂજી પ્રસંગ કહ્યો. રા. રમણભાઇને ત્યાં એક ભાઈ એમને અભિનન્દન દેવાને આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું કે વિદ્યાબ્હેનને રાંધતાં આવડે છે? વિદ્યાબ્હેનનું રાંધ્યું એ જમ્યા ત્યારે એમને સંતોષ થયો!

વિદ્યાબ્હેનની સાદાઇ, નમ્રતા અને ખોટા દેખાવને બદલે સાચી સેવાની વૃત્તિ,— એ ગુણો એમનામાં અસાધારણ સ્ફુટતાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સ્વ. રમણભાઇને, એક આર્ય પત્નીને શોભતી રીતે, દેવવત્ પૂજી, આજ લોકસેવાના કાર્યમાં આદર્શ આર્ય વિધવાનું જીવન ગાળનાર આ બ્હેન હજી બીજાં ઘણાં વર્ષો જીવો એ જ ગુરુનો આજને દિને એમને આશીર્વાદ.

આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ

વિશ્વનું સૌભાગ્ય

[નારીત્વના વિકાસની એક ઝાંખી]



'સુન્દરમ્'

· વસંતતિલકા ·

જે આદિમાં જગતની પ્રકૃતિસ્વરૂપે
પૂર્ણપ્રભા પુરુષને પડખે રહીને
આ સૃષ્ટિનાં કુશલ સાધત યોગક્ષેમ
ને યોજતી ઉચિત પંથ સમસ્તવ્હેણુ; ૧

જે વેદના પઠનમાં સહપાઠી થાતી,
ઉચ્ચારતી સમસ્વરે ઋતની ઋચાઓ,
યાગે ઉપાર્જનવિષે અપિ જ્ઞાનક્ષેત્રે
સાધર્મ્યધારી લસતી સુપમાવતી જે; ૨

જે જીવનાર્થ પુરુષે પુરુષાર્થયજ્ઞો
યોજેલ તેની થઈને સહયાજિકા જે
યજ્ઞાગ્નિધૂમ્ર થકી પક્ષ્મ જલાર્દ્રવંતી
સોહંત પાર્શ્વમહીં 'તી નરદેવતાની; ૩

જે ઝીલીને પુરુષવીર્ય, ધરા શી ધીરા
સંવર્ધતી અધિક શક્તિમતી પ્રજાઓ,
માતા બનંત નહિ માત્ર, બનંત ત્રાતા
ભૂમંડળોની, ભરદોળતણી વિધાતા. ૪

જે રક્ષતી ગૃહ અને ગૃહઅગ્નિહોત્રો,
સત્કારતી અતિથિ અચ્છ વિમુગ્ધ હાસ્યે,
જે ભૂમિને અભય અર્પતી, અર્પી મોંઘાં
સંતાનનું સબલ સૈન્ય સ્વભૂમિપાચે; ૫

તે આર્ય નારી દિન એક અજોડ વિશ્વે
શીલે ગુણે ઉરવિકાસ ઉદાર ચિત્તે,
ખેંચંત જે મમધુરા જગઝૂમરીને,
સંસારના રથની સ્વામિની અર્ધ સાચી: ૬

તે આદિ કાલ હતું જીવન ક્લિષ્ટ જ્યારે
ઝૂઝી રહેલ સઘળાં પુરુષાર્થક્ષેત્રે,
ત્યારે હસી કમરબંધ કસી જ દેતી,
ને તીરનાં ફળ ઘસી કરી તીક્ષ્ણ દેતી: ૭

તે આદિકાલજનની મહધર્મિણીની
કાલક્રમે પલટતી કથની ’ન્યરૂપે,
સન્માન ગૌરવ પ્રસન્ન ખુમારીમાંથી
એ હા મરી અધઃપાત અગાધ કૂપે. ૮

ત્યાં શામતાં કલહ જીવનના, થઈ નૌ
રિદ્ધિસભી મનુજજાત સમૃદ્ધિઘેલી,
મૂંગા જ દુંદુભિ બન્યા, બજિયા મૃદંગ,
થાતાં સમાપ્ત રણ ત્યાં રણવાસ જન્મ્યા ૯

જે ઓપતી અવનવીન સ્વયં પ્રકાશે,
તે થૈ રહી પુરુષપાય ઢળંતી છાયા,
સંસારની રથધુરાથી સરી ચડી એ
બેઠી રથે, થઈ રહી પુરુષોની વાદ્યા. ૧૦

વાહ્યા બની, પુરુષનિર્ભર થૈ જ ભાર્યા,
નિર્ઘર્ષ સંક્રમણતાં રથચક્ર કીધાં
સંઘર્ષકર્કશ, અને પુરુષત્વપાયે
આળોટતી લલિતતા ધરી દામણી હા ! ૧૧

શી રીત જ્યોત ગઇ કાજળમાં દટાઈ
એ છે કથા કલિયુગે કડવી રચાઈ,
નારીત્વ નીર સરી ઓસરીને સમાયાં,
પર્દેનશીન થઈ એ પડછંદ શક્તિ. ૧૨

ખુલ્લાં પડેલ સહુ ખેતરને તજી એ
ખૂણે લપાઈ ઘરને, જગજોગમાયા
શક્તિસ્વરૂપ મટીને થઇ રક્ષણીયા,
તેજસ્વરૂપ મટીને થઇ ભૂષણીયા. ૧૩

માતા મટી જગતની થઈ કામિની એ,
રુદ્રા મટી થઈ જ કેવલ રમ્ય રંભા,
દેવી મટી પતિતણી થઇ દીન દાસી,
ઉગ્ર પ્રતાપ તજીને થઈ દૈન્યરાશિ. ૧૪

એના મુખેથી સર્યું વેદનું મંત્રગાન,
ને ગે સરી કરથી યોજનની કમાન,
આંખોથી લુપ્ત થઈ વિશ્વવિશાળદૃષ્ટિ,
ચૂલે-ચુડે-ગૃહખુણે જ સમાપી સૃષ્ટિ. ૧૫

ત્યાં શાસ્ત્રકાર સ્મૃતિકાર તણા નિષેધોઃ
'એને સદા જતનથી રહી રક્ષવાની,
આભૂષણે રિઝવી તુષ્ટ જ રાખવાની,
ને સંતતિપ્રજનનાર્થ પ્રયોજવાની. ૧૬

એનું ઘડ્યું તન વિભિન્ન જ, ભિન્નતા તો
ધર્મો વિષે પણ વસી, પુરુષોતણા એ
પાયે ઠગી, તહીં જ જીવનધન્યતા ને
સાફલ્ય શોધી નિજ લે થઇ ભક્તપત્ની ૧૭

એની નથી પુરુષને તજી અન્ય સ્થાને
ક્યાયે ગતિ, પતિ જ દ્વાર વિમોક્ષ કેરું'
ને આતગી ગરીબને ગૃહધર્મવાડે
સ્વચ્છંદથી વિચરતો નર સર્વ ઠામે ૧૮

ચારિત્ર્ય સદ્ગુણ વફાઈ વિશુદ્ધ શીલ
સ્ત્રીએ રહ્યા સમજી આચરવા સદાના,
ને અન્યથા વિચરતો નર આ ગુણોથી
ચારિત્ર્યનું શિખર, પૂજ્ય રહ્યો ગણાતો ૧૯

એ પાદથી દલિત દૈન્યભરી દશાને
સ્વીકારતી, વિસરી તે નિજ મૂળ રૂપ
રાચી રહી પુરુષની બનવે જ કામ્યા,
આભૂષણે લચતી, ચાટુવચે પ્રસન્ના ૨૦

એ છોડ નારીતનનો વધી પાંગરીને
જાતો ઢળી પુરુષના વડવૃક્ષછાયે,
સંસારની સમગ્ર સમૃતિમાંહિ સ્ત્રી ત્યાં
લોપાઈ બિન્દુ સમ સાગરના જ નીરે ૨૧

એ શક્તિબીજ જડતાધુળમાં દટાઈ
છૂપ્યું રહી સમય વિસ્મૃતિભોગ થાતું,

ત્યાં વિશ્વનિશ્ચિતવિકાસકમણ્ડલુથી
ધારા ઝરી સભર સીંચતી શુષ્ક બીજ. ૨૨

ને આદ્યશક્તિ જગની સવળી ઉઠી શી!
ઊંચાં કરી નયનથી અવગુણ્ઠનોને
જોઇ રહે નિજ અનંત વિશાળક્ષેત્ર
આક્રાન્ત જે પુરુષપાદથકી થએલું. ૨૩

જાણી લીધું ચરણ એ પતિજાતકેરા
પૂજાર્હ ના, પણ પ્રહાર તહીં જ શોભે,
તેની ઘટે ચરણધૂલિ ન શીશ લેવી,
એને શિરે ચરણઘાત જ માત્ર શોભે. ૨૪

ચોતર્ફ સ્ત્રીની પુરુષે પશુશક્તિરક્ષ્યો
દુર્ભેદ્ય દુર્ગ રચિયો દૃઢભાવનાનો,
નારીમને નિરખી ત્યાં નહિ ભાવસિદ્ધિ,
ત્યાં જોઇ જીવનનિબંધનકારી બુદ્ધિ. ૨૫

એ ભ્રષ્ટ ભાવતણી ભાંગતી ભીત્તિઓનાં
ખંડેરપે રચી રહી નવ ભાવનાઓ,
નારીત્વ નૂતનતણા નવરંગ જેથી
ખીલે પ્રફુલ્લ શરદિન્દુ સમા પ્રસન્ન. ૨૬

એ ફેંકતી પુરુષનો પ્રભુભાવ દૂર
સ્વાતંત્ર્ય ને ગજવતી ગરવું સ્વમત્વ,
બોલી, 'અમે નરતણી ઘરદીંગલી ના,
આ સૃષ્ટિગૌરવતણી સબલા વિધાત્રી.' ૨૭

નારીત્વની સફલસિદ્ધિની કલ્પનાઓ
આત્મવિકાસ અનુરૂપ ઉગાવી એણે,

કેન્દ્રસ્થ જે પુરુષ જીવનમાં હતો તે
ત્યાંથી હઠાવી નિજ મૂર્તિ તહીં જ સ્થાપી. ૨૮

એણે તજ્યું પુરુષજાતિપરાયણત્વ,
આત્માપરાયણ થવા સહુ શક્તિ યોજી,
ના કામિની રમણી, ના લલના, ન ભાર્યા,
ઉત્ફુલ્લી એ જગતશક્તિસ્વરૂપ આર્યા. ૨૯

એણે ધર્યાં ચરણ જીવન સર્વક્ષેત્રે
ને મુક્તિનેજ મળતાં નિજ કાર્યશક્તિ–
કેરી સુપણ લતિકા લહરાવી, સૌને
આશ્ચર્યથી ઉચરતાં કરિયાં પ્રશંસા. ૩૦

નારીપરે યુગયુગાન્તરનાં ચઢેલાં
દાસત્વ, ચિત્તમનકુંઠન, પામરત્વ,
ભીરુત્વ, દૈન્ય, અબળાપણુના હુલાસ
તોડયાં ઉદગ્ર ઉછળાવી બલોજ્જ્વલાગ્નિ. ૩૧

એ પંથ ઉજ્જ્વલ લસ્યો નવ જિન્દગીનો
જ્યાં સંક્રમી જગતની રહી નારીશકિત,
ના ભૂષણે લચતી, ના કુમળાશરાતી,
એ તો બઢી બલભરી મધુ આશમાતી. ૩૨

સૃષ્ટિતણું નવવિધાન થઇ રહ્યું ત્યાં
સ્ત્રીના કરે અમૃતસિંચિત વિશ્વ થાતાં
કૈં પાંગરી અવનવી ફુલવાટિકાઓ,
આશા ઉગી સુરખિવંત હતાશ હૈયે. ૩૩

. . .   .

એ વિશ્વવ્યાપ્ત રમણીય પ્રવૃત્તિઘોષ
ઝીલંત ભારતની સુપ્ત વિરાટ શક્તિ
જાગી ઉઠી ઝળકતી ચિર સ્વપ્નમાંથી,
જોઇ રહી ઝળકતાં ઉજળાં પ્રભાત. ૩૪

ને ચાંપતી ચરણથી વસુધા, બઢી એ
કિલ્લા કરંતી સર કૈં પુરુષોથી ઘેર્યા,
આંકંતી સત્પથ નવા ધરતીપટે તે
નાર્યર્થની અજબ આકૃતિઓ ઉઠાવી. ૩૫

એ ભીરુતા પરહરી ભડ થૈ ભિડાઈ
યુદ્ધે, રહી નર અડોઅડ ધાત્ર દેતી,
પર્દેનશીન પુરુષાર્થનશીન થાતી
કાયાતણી પલટ સાધત ઉગ્ર ઓજે. ૩૬

વ્યોમાંગથી તિમિર જેમ સરે પ્રભાતે
કૈં કૈં સર્યાં દઢ ગ્રહો જુગના જુનેરા,
શ્રદ્ધા વસી અબળના બળવાન હૈયે
સામર્થ્ય દીપ્તિ ગુણ ગૌરવ સ્વપ્ન કાજે ૩૭

એ નૂતનોદિત પ્રસન્ન ઉષઃસમે આ
ખીલંત પુષ્પ મધુરાં કંઇ નારીબાગે,
રંગે અને સુરભિએ લસતી અનેરી
શોભાવતી ભરતભાગ્યની ભવ્ય ગાથા. ૩૮

સેવંત સ્વપ્ન મધુરોજ્જ્વલ ભાવિકેરાં
દેતી કરી સકલ જીવન જાગૃતિનો
મોંઘો મહાનલ પ્રદીપ્ત કરેલ પૃથ્વી-
માં સ્વર્ગસૃષ્ટિ વિધિની અવતારવાને. ૩૯

હોમાગ્નિમાં હવિ થઈ હસતી ઝુકાવે,
ને ગર્વિલા પુરુષનાં અભિમાન ભંજે,
સંસારની સ્થલગામ કરે ગ્રહંતી
થૈ સારથી પુરુષને રહી દોરી અગ્રે. ૪૦

એ મેળ નારીનરનો બનશે નવીન,
જાશે મરી પુરુષજાતિનું આધિપત્ય,
થાતાં વિમુક્ત જગની બલવંત શક્તિ
મુક્તિપ્રભાત નહિ દૂર રહે પછી કૈં. ૪૧

એ સ્વપ્ન સત્ય ઘટનાની દિશે વધે છે,
સૌભાગ્ય વિશ્વતણું નારી બની રહે છે,
એના પ્રફુલ્લ પદઘોષ પ્રચંડથી હા
પૃથ્વીહૈયે અનેરો નમનસ ભરતો પ્રેમપાનો ચઢે છે. ૪૨

શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનના જીવન-માંથી સુશીલ શિક્ષણ



વિનાયક નંદશંકર મહેતા

વિતસ્થાના કિનારા ઉપર આવેલા મહારાજા ગુલાબસિંહજીના મહેલમાં રેવન્યુ દફતર આવેલું છે. અમારાં રેકૉર્ડ પાછળ રહી ગયા છે ને અમે હમેશના ૭ માસિક પ્રયાણને અંગે શ્રીનગરવાસી છીએ. હવા વસંતની વ્યાપી છે; ને તે હવા કે જે વિનાં મદિરાપાન મસ્ત બનાવે. આ વાતાવરણના તનમનાટમાં કોણ ઝોલાં ન ખાય ? કામ નથી, એટલે થયું કે ચાલો બહેન સરોજને વચન આપેલું તે મુજબ શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના સમકાલીન ગુજરાતમાંની સ્ત્રી કેળવણી અને તેનો ઉત્તર હિંદના શિક્ષિત સ્ત્રીજીવન સાથે કાંઇક મુકાબલો, એ વિષય ઉપર લેખ લખી નાખું. પટાવાળાને કહ્યું કે જરૂરી કામ વગર અંદર કોઇને આવવા ન દે. ઓરડો મોટો ને પેપીયર માશેની સીલિંગવાળો, પુરાણાં સ્મરણો તાજાં કરે એવો છે. દીવાલ ઉપર એકેક ગુજરાતીમાં લખેલા શબ્દો યાદ દેવડાવે છે કે મહારાજા હરિસિંહજીનું પહેલું લગ્ન રાજકોટ તરફ થએલું ને ત્રીજું ધરમપુર. તરત મનનાં ઘોડાં પ્રબળ વેગે ગુજરાત તરફ નાઠાં.

ઇ. ૧૯૦૨માં મુબાઇના પ્રાર્થના સમાજમા એક જલસો છે. ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકર પ્રમુખસ્થાને છે, અને બહેનો વિદ્યાબહેન ને શારદાબહેનને પહેલા ગુજરાતી ગ્રૅજ્યુએટ તરીકે માનપત્ર મળે છે. એ વ્યવસાયમા હું સીનિયર બી.એ. નો વિદ્યાર્થી પણ ખૂબ ગુંથાએલો છું. તેને આજ ૩૩ વર્ષ થઇ ગયા. આ બે બહેનો pioneers હતી. જે રસ્તે ડાહ્યા ગયાં તે જ સારો માર્ગ. महाजनो येन गतः स पंथाः તેમણે શી પ્રણાલી પાડી ! આનો ચિતાર, બીજા પ્રાંતમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે માર્ગ દર્શાવ્યો તેના મુકાબલાથી જ તાદશ આવી શકે.

હું એક કિસ્સો સંભળાવું. જાણીતા આર્યસમાજના નેતા અને સંસારસુધારક રોશનલાલજીનાં ધર્મપત્ની સ્ત્રીજીવનના ઉત્કર્ષને અંગે તત્પર રહેતાં. ઇ. ૧૯૦૭ લગભગ

જમાનામાં એક મીટિંગ સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ સંબંધે ભરાએલી. પોતે એક સુશિક્ષિત બંગાળણ પાસે બેઠેલા 'ન તે બોલે, ન માનથી બોલાય' હું તો ગભરાઈ ગઈ. બહેન, તમે કોણ છો? એમ મારાથી પુછાઈ ગયું. મારા હિંદુસ્તાનીમાં પુછાએલા પ્રશ્નનો ઉત્તર અંગ્રેજીમાં અપાયો. પરસ્પર જાણીતી વ્યક્તિની પિછાન કરાવવાની આમન્યાને અભાવે તે બાઈ બોલવા તત્પર ન હતી. મારો ખરો સ્વભાવ, એટલે ઉદ્દંડ જમાનામાં મેં તો કહ્યું, 'તાલીમકા યહી નતીજા હૈ તો વોહ તાલીમ આપ હી બંગાલી લોગોંકો મુબારક!' પુરાણા જીવનમાં નવો સ્રોત ભળ્યો ને તેની અસર પ્રબળ એવી વધે થઈ આથી સંયુક્ત પ્રાંત ઉપર આઘાત થયો ને સ્ત્રીઓને ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષણ આપવામાં કંઈક રુકાવટ થએલી. જો ભણવાથી આવી વ્યુત્ક્રાંતિ દૃષ્ટિબિંદુમાં આવી જાય તો હિંદનો સમાજ, જેને સ્ત્રીઓ જાળવી રહી છે તેમાં ઉત્ક્રાંતિ આવી જાય, તેની કાયાપલટ થઈ જાય, ને પરિણામ શું આવે તે પ્રભુ જાણે. આ વાતાવરણથી નિરાશ થએલા હિંદી કૉંગ્રેસના નેતા પંડિત મદનમોહન માલવીયા જ્યારે સુરતની ફ્રેંચ ગાર્ડનની 'જુના પેન્નર' કૉંગ્રેસમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે અદ્ભુત અનુભવ જોયો. શિક્ષણ સાથે સુશીલતા પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કાર સાથે આર્યત્વનો ડાહ્યપણ પાસ હરેલો નહિ આવી જે ગુર્જર મહિલાઓ એમણે જોઈ તેથી તો પોતે હિંદ્મુગ્ધ બની ગયા. સ્વ. પં. મોતીલાલજી જેઓ પોતે પૂરા વિલાયતી હતા તેમના ઉપર પણ આ ગુજરાતીઓનું સમતોલપણું, ઠરેલપણું સચોટ ચોંટ્યું. બંનેએ મને આ વિષય ઉપર વાતો કરેલી ને મોતીલાલજીને તો ગુજરાતથી પોતાના નમીરા માટે નાગર કન્યા લાવવાનું પણ પૂરું મન હતું!

આજે જે સુશિક્ષિત સ્ત્રીની આવી જીવનપ્રણાલી બંધાઈ છે તેનો પાયો વિદ્યાબહેને જ નાખ્યો. તેની ઉભરણીનું ચણતર તેમણે જ કર્યું.

શ્રી વિદ્યાબહેન અમલથી જ ધીરા, શાણા, આગ્રહી, કુશાગ્રબુદ્ધિના. મારી માતામહી માટે મારી માતા, જે જોડકણું ગાતી તે મને એમને માટે ઘણીવાર યાદ આવતું:

વિદ્યાબહેન ધીરાં ને બુદ્ધિ શાણી,
નર્યું જાણે પોષ માસનું પાણી

કેળવણી લીધાથી તેઓ ન છલકાયા કે ન આવી એમનામાં ઠાઠ. ૧૯૦૧ની સાલમાં પીરના ડુમસના બંગલામાં સ્વ. રમણભાઈ રહેતા. હું રા. વિશ્વમિત્ર તથા બંને વિદુષી બહેનો રમણભાઈ પાસે 'કાવ્યપ્રકાશ' સમજતાં. જ્યારે રસ ગંગાધર કે બીજાં રસશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનો નિચોડ રમણભાઈ કરતા હોય તે વેળા વિદ્યાબહેનની એક નાની છોકરી રૂપલ

કરતી કડીઓ આરંભતી, મારા ઉત્કટ સ્વભાવ પ્રમાણે તો હું તેને નોકર સાથે બાગને છેડે મોકલાવી દેત; પણ વિદ્યાબ્હેન તો શાંત, ધીરાં. ન ઊઠે, દાદરથી નીચે ઊતરે ને બાળકને સમજાવે. તે દરમીઆન રસના રેલાઓ વહી જાય, ભણવાનુ પડે. પાછાં આવે ત્યારે હું કહેતો 'તમારી શાંતિ અદ્ભુત છે' ત્યારે જવાબ દેતા 'બાળક શું સમજે? ભણવાનું તો છે જ.' એમણે ભણતરની ખાતર પોતાનુ જીવતર કે ઊગતી સંતતિનું જીવતર જરાપણ કર્કશ ન કર્યું. કોઈ વર્ષ પરીક્ષામાં ન બેસાતું તો બીજે વર્ષે બેસતા. જેમ છોકરાં વધતાં ગયા તેમ તેમના પટતરની પાથરી પણ વધતી ગઈ.

એ જમાનામાં ભણવાનું સહેલું ન હતું. છોકરાઓ સાથે છોકરીઓને ભણવું પડતું. વસંત ઋતુ જેવી વસંત ઋતુ, અમદાવાદમાં પ્રકટી શકે એવી મહાલતી હતી, છોકરાઓ એક ક્લાસમાંથી બીજા ક્લાસમાં જતા હતા. મોટી બ્હેનને તડકાથી ત્રાસિત થએલાં જોઈને એક છોકરો, જેનું કૌટુંબિક જીવન ઓજલલિહાજને લીધે સ્ત્રીસંસર્ગની મીઠી લહરીથી વંચિત હતું, તેનાથી શાકુન્તલમાંનો નીચેનો શ્લોક લલકારાઇ ગયો:

किशीकरैः क्रमविनोदिजिरार्द्रवातं
संचालयामि नलिनीदलतालवृन्तं
अंके निधायक रभोरु यथासुखंते
संवाहयामि चरणावुन पद्मनाम्रौ ॥

પણ એમણે તો ઠંડા પાણીના માટલાની માફક ચલાવ્યા કર્યું. મુખ ઉપર રંગ પણ ન બદલાયો. તેમની જોડે એક તરકટા સ્વભાવનો મિત્ર ચાલતો હતો. તેમણે તે ગામડીઆ ગાડીઆને ઓખરો કર્યો. Co-educationની પ્રણાલી જારી રહી ને આજ પણ જે ગુજરાતના સ્ત્રીપુરુષના જીવનનું બંધારણ છે તે એ સમયની સ્ત્રીઓના આ મક્કમપણાને લીધે જ. તેમના ઠરેલપણાને લીધે જ. એને તેમણે જે નિયમ બાંધેલો કે સ્ત્રીત્વ જાગતી રાખી પુરુષ સમાગમથી બીવુ નહિ તેથી જ તે રહ્યો છે. બાકી તો inferiority કે superiority complex આવ્યા વિના રહે નહિ. મહાન કવિ ગેહટેએ કહ્યું છે:

Es bildet ein Talent in der stelle;
Ein Charakter in der der stroeme der welt.

One builds up Talent in quiet life; but character is built up in tumultuous rough & tumble of life.

આ ન્યાયે ગુજરાતના શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષનું ચારિત્ર્ય ઘડાય તેમાં, દરેકનું પણ સંયોગ
પણ કદર સાહસ, પ્રત્યેક વ્યક્તિનું પર પર અનનગન આ સમાજના જીવનના બીજ
રૂપે રોપાયા આ જીવન પરમાર્થ વેલ્સન કૉલેજ, સામેના થોમર્સન કૉલેજ કે બીજી સ્ત્રીની
અનગ સંસ્થામાં શિક્ષણ લેવાથી આવતું નથી ત્યાં હોશિયાર વિદુષી તૈયાર થઈ શકે
... નું કૉલેજિયો પણ લજ્જામણિ સાહ પાગ્માના સમયમાં આવતાં સંમાઇ જાય
કે સંકોડાઈ જાય

બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની તે એ છે કે વિદ્યાબ્હેને એ પોતાપણ જાગતી
રાખ્યાથી બહુ મારો મિત્રો તેમાંના છોકરાને આગ નો નગાનામાં આવી પણ તથી
માત્ર એના ફગ વિશે મીઠા થયા એની લગ્ન થયા પછી ન થઈ ગઈ જેવી નગાગામાં
કે પરામાં થઈ પોતાની ભાષાનું માદક પોષણ જારી રહ્યું તા દત્ત પેઠે અંગ્રેજીમાં કવિતા
કે ફ્રેંચમાં નવલકથા ન લખાઈ આથી વધતી જતી અભિમાન તે ઘુંગી જવાય વ્યક્તિમાં
જ તેનામાં ન આવતી પણ સામાન્ય ભગની જ આવી અને તેનું મુખ્ય કારણ શિક્ષિત
સ્ત્રીને પોતાપણું જાગતી રાખ્યું ત પોતાની ગુર્જર ગિરાને તે વાગી લા તેથી જ વળી
શ્રેણીબંગી પણ ઉદાત્ત, પરંતુ મૃગને ગેનફેરીય ગ્ખાર ગોટગો । એ પૂછ્યું રીતભાત
ભારી કઈ?" તો તે શ્રીપરગ્ન કિનસુફાએ કહ્યું Fragen Sie die Edlen Frauen
an Ask the dignified house lady

ગુજરાતના પુરુષોના મોનવા ચાનવામાં જે નમ્રારીપણું છે નો અર્ગીનતાની
ભાવના છે તે આ સમાગમથી જ આપણી સ્ત્રીઓએ ગુજરાતી ભાષા સારી રાખી
રાખી છે એક વેળા અમારે ઘેર એક દુભાષીયા સિવિલિયન જમવા આવ્યા તેમણે મારી
ધર્મપત્નીને પૂછ્યું તમે કઈ ભાષા બોલો છો? તમારી કઇ ભાષા છે? તેણે કહ્યું 'અલબત્ત
અમારી ભાષા ગુજરાતી ને તે જ ભાષા દ્વારા અમે ઘરમાં વાતચીત કરીએ છીએ'
I am not so sure of the people in the U P talking in their own
language or of being certain what their own language is

મારું માનવું છે કે પાશ્ચિમાત્ય કેળવણીનો પ્રધાન અંતર ન થયો તે પાધરી કયારીમાં
વર્ષો ગઇ તેણે દરબાર જાતને સ્ત્રિતાઓ ધોરણ ન ના મ્યા તેનું મુખ્ય મ મૂ આમાં ।
પૂરેના વિદુષી વિદ્યાબ્હેનનું વિદ્યાર્થીજીવન ઝાનગા છે । વી થઈ છ પ । ત ઉ ક્રાન્તિ કરે
વિષ કાયાપલટ તેવામાં આવતી નથી આ માથે કરવાનું મીના છે કાર થયા છે જે માટે

કેટલાક સામાજિક સુધારકો વિરોધી છે. પણ તમે એક પગલું લેવા કહો ને તેને સાથે લાગ્યા બીજા ફેરફાર સાથે ન આવે એ અશક્ય. હાફિઝના શબ્દમાં:

દરમિયાને કારે-દર્યાં તખ્તા બંદમ કર્દઈ
બાઝ મી ગોઈ કે દામન તર મકુન હુશિયાર બાશ.

નદીને પાર કરવા સારૂ લાકડાના ટુકડાઓ એકઠા કરી પાર જવા કહ્યું, ને વળી સાથે કહો છો કે ખબરદાર રખેને કપડું ભીનું થતું! કદાચ કપડું તો ભીનું અહીંતહીં ગાફિલનું થશે જ, પણ નદીને પાર કરી ઉચ્ચ પ્રદેશમાં દાખલ થવાનું માન જે ગુર્જર સ્ત્રીને ઘટે છે તેની કળ સુઝાડવામાં, તેની કૂંચી બનાવવામાં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનનું વિદ્યાર્થી જીવન હમેશા આંખ સન્મુખ એક દિવાદાંડીઆ સરખું રહેશે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું નાગરિકપણું એમણે જે સચોટ જાળવી રાખ્યું છે તે ભાગ્યે જ બંગાળા કે પંજાબનાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે કહી શકાય. 'સમતોલ' તેનું નામ જ વિદ્યાબ્હેન. જ્યાં લગી શીલ કાયમ રહેશે ત્યાં લગી ગુર્જર સ્ત્રી પૂજ્ય રહેશે. 'શીલ' શિથિલ થયુ પછી તો કલ્હણનું રાજતરંગિણીનું વાક્ય યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતું

'किंनुयाति विपर्ययं विगलते शीलस्य चिंतामणेः' ॥

એમનું જીવન, ગુર્જર સ્ત્રીનું આ શીલ જાળવી રાખવામા હમેશા ફળદાયી નીવડો!

શ્રીનગર

વીસમી સદીની શરૂઆતથી તે અત્યાર લગણમાં ગુજરાતી સ્ત્રીએ કરેલી પ્રગતિ પર એક દૃષ્ટિપાત



સૌ. હંસાબ્હેન મહેતા

અનેક દેશોની સરખામણીમાં લાગે છે કે હજી આપણે ઘણા પછાત છીએ. બીજા દેશો જ્યારે દરેક બાબતમાં આગળ વધે છે ત્યારે આપણે હજી ત્યાંના ત્યાં જ છીએ. હિન્દને આગળ વધવા માટે પુષ્કળ અવકાશ છે એની ભાગ્યે જ કોઈ ના પાડી શકે. હાલ છે એના કરતાં એની પ્રગતિનો વેગ અનેકગણો વધારે હોવો જોઈએ એ પણ નિઃશંક છે. તે છતાં આપણે તદ્દન જ સ્થિર ઊભા છીએ એ વાત પણ ખરી નથી. આપણે ગાડાને વેગે પણ આગળ તો વધીએ છીએ. આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ એનો ખ્યાલ છેલ્લા ત્રીસપાંત્રીસ વર્ષ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યે જ આવે. આ લેખમાં આખા હિન્દની પ્રગતિનો સવાલ લીધો નથી, પરંતુ ગુજરાત અને તેમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રી કેટલી આગળ વધી છે એ જ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણકે સ્ત્રીની પ્રગતિથી દેશની પ્રગતિનું માપ કાઢવું શક્ય છે.

પહેલું તો કેળવણીનું જ ક્ષેત્ર લઈએ. અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં આપણો દેશ અતિશય પછાત છે. ૧૯૩૧ના અંદાજપત્ર પ્રમાણે આખા દેશમાં સત્તર કરોડ સ્ત્રીઓ છે. એમાંથી લગભગ સાડી એકતાળીસ લાખ સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન પામેલી છે. મુંબઈ અને પશ્ચિમનાં સંસ્થાનો લઈએ તો ત્રણ લાખ બોતેર હજારને આશરે સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન પામેલી છે. વડોદરાનું પ્રમાણ આખા દેશની ગણતરીમાં સારું ગણાય છે. બ્રહ્મદેશ બાદ કરીએ તો કોચીન, ત્રાવણકોર અને કુર્ગ પછી વડોદરા આવે. વડોદરાની વસ્તી એટલે મોટે ભાગે ગુજરાતી વસ્તી. વડોદરામાં છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી ફરજિયાત કેળવણી ચાલે છે. એટલે જો વડોદરાનું પ્રમાણ પણ આટલું જ હોય તો બ્રિટિશ ગુજરાતનું પ્રમાણ એથી યે ઊતરતું હોવું જોઈએ. ૧૯૦૧ની સાલથી ૧૯૩૧ની સાલ લગીમાં સ્ત્રીકેળવણીનું પ્રમાણ કેટલું વધ્યું છે તે નીચેના આંકડા પરથી સમજાશે

દર હજારે સ્ત્રીઓનું અક્ષરજ્ઞાન પ્રમાણ

	ઉમર ૧૦ અને ૧૦ની ઉપરની સ્ત્રીઓ		ઉમર ૧૫ અને ૨૦ની વચ્ચેની સ્ત્રીઓ		ઉમર ૨૦ની ઉપરની સ્ત્રીઓ	
	૧૯૦૧	૧૯૩૧	૧૯૦૧	૧૯૩૧	૧૯૦૧	૧૯૩૧
આખા હિંદમાં	૯	૩૧	૧૪	૪૪	૮	૨૯
મુંબાઈ ઇલાકો	૧૧	૩૦	૧૯	૪૬	૯	૨૭
વડોદરા રાજ્ય	૯	૮૦	૧૩	૧૯૭	૭	૫૫
પશ્ચિમ હિંદ સંસ્થાનો	૦	૪૫	૦	૬૬	૦	૩૯

આ આંકડા પરથી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જરાપણ વધ્યું છે એમ લાગે તો એ વધારો ખરેખરો તો શહેરોને લીધે જ છે. ગામડાં કરતાં શહેરની સ્ત્રીઓને કેળવણી લેવા માટે સગવડ વધારે મળે છે એટલે કેળવણીની બાબતમાં શહેરની સ્ત્રીઓએ ગામડાંની સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે પ્રગતિ કરી છે એમા નવાઇ નથી. નીચેના આંકડા પરથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે

૧૯૩૧નો અંદાજ

શહેર	વસ્તી	દર હજાર પુરૂષે સ્ત્રીનું પ્રમાણ	દર હજારે અક્ષરજ્ઞાન પામેલા પુરૂષો	દર હજારે અક્ષરજ્ઞાન પામેલી સ્ત્રીઓ
મુંબાઈ	૧,૧૬૧,૩૮૩	૫૫૪	૨૯૧	૧૫૩
વડોદરા	૧૧૨,૮૬૦	૭૯૯	૪૯૬	૧૮૪

ગુજરાતનાં બીજા શહેરોના ચોક્કસ આંકડા મળ્યા નથી, કારણકે સેનસસ બરોબર લેવાયું નહોતું; પરંતુ આ બંને શહેરોના આંકડા પરથી સહજ સમજાશે કે શહેરમાં સ્ત્રીઓએ પ્રમાણમાં ઠીક પ્રગતિ કરી છે, જ્યારે ગામડાની સ્ત્રીઓ હજી ઘણી જ પછાત છે. ગામડાની એ ભયંકર નિરક્ષરતાને લીધે, શહેર ગમે તેટલી પ્રગતિ કરશે તોપણ દેશની પ્રગતિનું પ્રમાણ ઓછું જ રહેવાનું.

જ્યાં અક્ષરજ્ઞાનનાં જ માંમાં છે ત્યા ઉચ્ચ કેળવણી પણ નામની જ હોઇ શકે. જરાતરા પણ આ દિશામા સ્ત્રીઓએ આગેકદમ કરી હોય તો તે શહેરની જ સ્ત્રીઓએ. શ્રી વિદ્યાબહેન તથા શ્રી શારદાબહેન એ ગુજરાની હિંદુ સ્ત્રીઓમાં પ્રથમ ગ્રૅજ્યુએટ છે. ૧૯૦૧ની સાલમાં એમણે આ પદવી લીધી. ત્યાર બાદ અનેક વર્ષોના ગાળા પછી બીજી ગુજરાતી બહેનો ગ્રૅજ્યુએટ થઇ. છેલ્લાં દસ વર્ષમા તો સંખ્યા વધી છે અને દર સાલ બેત્રણ, બેત્રણ ગુજરાતી બહેનોનાં નામ ફતેહમંદ વિદ્યાર્થીઓની યાદીમાં વાંચીએ છીએ.

આ ઉચ્ચ શિક્ષણને પરિણામે સામાજિક વિચારોમાં જે ફેરફારો થયા છે તેની અસર પણ મુખ્યત્વે આપણે શહેરોમાં જ જોઈએ છીએ. નમૂના તરીકે બાળલગ્નો મસાન લઈએ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી કોમોમાં અને તે પણ શહેરમાં બાળલગ્ન લગભગ નીકળી જ ગયાં છે પરંતુ ગામડાંઓમાં તથા શહેરોમાં જ્યાં ભયંકર અજ્ઞાનતાએ ઘર ઘાલ્યું છે ત્યાં તો આ કુરિવાજ હજુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આખા પ્રાંતમાં અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ મોટું છે, એટલે આખા પ્રાંતમાંથી તો બાળલગ્ન નષ્ટ થયાં છે એમ કહી શકાય નહિ. વડોદરા રાજ્યના આંકડા પરથી આ દુષ્ટ રિવાજનું જોર ઘટ્યું છે તે સમજાશે.

દર હજારે પરણેલાં બાળકોનું પ્રમાણ

વર્ષ	ઉમર ૦–૫		ઉમર ૫–૧૦		ઉમર ૧૦–૧૫	
	છોકરા	છોકરી	છોકરા	છોકરી	છોકરા	છોકરી
૧૯૦૧	૨૪	૩૬	૬૪	૧૫૪	૨૪૧	૪૮૧
૧૯૧૧	૩	૨૩	૧૧૧	૧૮૮	૨૩૬	૫૧૧
૧૯૨૧	૯	૧૧	૧૦	૧૧૨	૧૮૧	૪૪૧
૧૯૩૧	૪	૧૦	૭	૧૦૭	૧૮૨	૪૧૨

વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૦૪માં બાળલગ્ન પ્રતિબંધનો કાયદો લાગુ પડ્યો. ત્યાર બાદ સુધારીને ૧૯૨૮માં આ વર્ષની અંદર છોકરા ને છોકરીનું લગ્ન ફોક ગણવામાં આવ્યું. ગ્રામ પ્રાંતમાં કાયદાનો અમલ ઢીલો હતો તે પણ વધારે સખ્ત કર્યો. છતાં બાળલગ્નમાં જોઈએ તેવો સુધારો હજુ સુધી થઈ શક્યો નથી, તો બ્રિટિશ ગુજરાત કે જ્યાં શારદા ઍક્ટ ૧૯૩૦માં લાગુ પડ્યો ત્યાંની સ્થિતિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. શારદા ઍક્ટને વધારે સખ્ત બનાવી શકાય તો જ આ પાપનો અંત આવે. ત્યાં લગી તો લોકોના પોતાના જ સારા ઉપર આધાર રાખવો પડે. જ્યાં શિક્ષિત લોકનું પ્રમાણ ઓછું હોય ત્યાં આ બાબતમાં જલદી સુધારો ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓ આંતરજ્ઞાતીય લગ્નમાં પણ માનતી થઈ છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં ન્યાત જાતમાં રોટી વ્યવહાર તો શરૂ થઈ ગયો છે પણ બેટી વ્યવહાર જોઈએ તે પ્રમાણમાં જ નથી. તોએ હજી ઘણાં આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો થાય છે અને એ શિક્ષિત સ્ત્રીઓને જ આભારી છે.

વડોદરા સમસ્ત બ્રિટિશ હિંદ કરતાં સમાજસુધારામાં આગળ વધ્યું છે. હિંદુ લગ્નમાં છૂટાછેડાનો કાયદો પણ વડોદરા રાજ્ય તરફથી પસાર કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતની કેટલીક કોમોમાં તો આ રિવાજ હમેશાં જ હતો, પરંતુ ઉચ્ચ ગણાતી કોમોમાં લગ્ન રદ કરી શકાતાં નહોતાં,—ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણના સંસ્કાર પામેલી બીજી કોમોમાં. વડોદરાના કાયદાથી આ છૂટ દરેક કોમને મળશે. અત્યાર સુધી એ કાયદાનો લાભ કોઈ ગુજરાતી બહેને ઉઠાવ્યો હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી.

વિધવાવિવાહનું પ્રમાણ પણ એકંદરે ઓછું જ છે. જોકે થોડાં વર્ષો પહેલાં જેટલું વિધવાવિવાહનું સ્વરૂપ ભયાનક ગણાતું, એટલું ભયાનક તે હવે રહ્યું નથી. તોપણ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ એટલે શિક્ષિત વર્ગોમાં હજુપણ વિધવાવિવાહ સામે વિરોધ છે વડોદરા રાજ્યના નીચેના આંકડા ઉપરથી એ સમજાશેઃ

વિધવા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

જ્ઞાતિ	ઉમર ૧૫-૨૩	ઉમર ૨૪-૪૩
૧ જે જ્ઞાતિમાં વિધવા વિવાહનો રિવાજ નથી		
બ્રાહ્મણ	૫૦	૩૦૬
વાણિયા	૪૮	૨૮૫
૨ જે જ્ઞાતિમાં રિવાજ છે		
લેઉઆ પાટીદાર	૨૮	૧૬૧
કડવા પાટીદાર	૨૮	૧૭૪
સુતાર	૧૭	૧૬૫
લુહાર	૧૬	૧૮૮
૩ નીચી કોમોમાં		
ભંગી	૨૭	૧૩૨
વણકર	૧૫	૧૨૨

વિધવાવિવાહનું પ્રમાણ વધ્યું નથી તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. આજે પણ પચાસ વર્ષના બુઢ્ઢાઓ જો ત્રીજી વાર પરણવા નીકળ્યા હોય તો યે તે પંદર વર્ષની કુમારિકાને પરણવાનું પસંદ કરે છે! પોતાની સરખી ઉમરની વિધવા સાથે તે કેમ નથી પરણતા એ જ નવાઈ જેવું છે! એનું કારણ સમભાવના હજુ બહુ જાગી નથી તે જ છે. પુરુષને મન લગ્ન એટલે કાયદેસર

પોતાની પશુવૃત્તિ સંતોષવાનું સાધન. એટલે સ્ત્રી પોતાનાથી અતિશય નાની હોય તોપણ એ બુઢ્ઢા પશુને જ્યાં લગી એની વૃત્તિ સંતોષાય ત્યાં લગી વાંધો હોતો નથી. વય એ મહત્ત્વનું છે અને સ્ત્રી એ જીવનસખી છે એ ભાવના જ્યારે આવશે ત્યારે જ કદાચ પોતાને લાયક ઉમરની કુમારિકા નહિ મળે તો વિધવા સ્ત્રીને પરણવાનું પુરુષોને સૂઝશે.

કન્યાવિક્રય તેમજ વરવિક્રય જેવા કુરિવાજો પણ હજી અજ્ઞાન ગુજરાતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બાળલગ્ન અટકશે અને સ્ત્રીકેળવણીની પ્રગતિ થશે તો આ બન્ને એની મેળે જશે. આ અનિષ્ટને નાશ કરવા માટે કેળવણીની જ જરૂર છે.

હવે આર્થિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતની સ્ત્રીઓની પ્રગતિ કેવી છે તે તપાસીએ. હિંદુ સ્ત્રીને વારસામાં કંઈ જ હક્ક નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ સ્થિતિ બ્રિટિશ હિંદ અને બીજા દેશી સંસ્થાનોમાં આજે પણ છે. પરંતુ વડોદરા રાજ્યમાં વારસા સંબંધી સ્ત્રીના હક્ક વધ્યા છે. વડોદરા રાજ્ય એટલે ગુજરાતનો મોટો ભાગ, એટલે આ દિશામાં ગુજરાતની સ્ત્રીના હક્ક વધ્યા છે. તે ઉપરાંત સ્પેશિયલ મૅરેજ ઍક્ટથી પરણનાર સ્ત્રી પોતાના ધણીની વારસ બને છે, એટલે જ્યાં આવા લગ્નો થાય છે ત્યાં પણ એની મેળે જ સ્ત્રીના હક્ક વધ્યા છે.

આ તો વારસાની વાત થઈ. પોતાની મેળે સ્વતંત્ર કમાણી કરનાર સ્ત્રીની સ્થિતિ તપાસીએ. સ્ત્રી પોતાની મેળે રળી ખાય એ ભાવના ઉચ્ચ કોમોમાં તો આ સદીની શરૂઆતમાં તો હતી જ નહિ. એને તો હમેશાં પરતંત્ર થઈને જ રહેવાનું. નાનપણમાં એને બાપ ઉપર, મોટપણે ધણી ઉપર અને ઘડપણમાં પુત્ર ઉપર આધાર રાખવાનો. નાનપણમાં વિધવા થાય તો સગાંવહાલાંની ઓશિયાળી થઈને રહે. વગર પગારની નોકર જેવી સાસરામાં કે પિયરમાં ગુજરાન કરે, પણ જાતે રળવાની તો વાત જ નહિ. આવી સ્થિતિ ગુજરાતમાં હતી અને હજીપણ મોટે ભાગે છે. એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોમની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અન્ય કોમોની સ્ત્રીઓ કરતાં ઊતરતી ગણાય. ૧૯૧૧ની સાલમાં દર હજાર પુરુષે ચારસો ને એકત્રીસ સ્ત્રીઓ કામ કરતી, ૧૯૨૧માં આ સંખ્યા ઘટીને ત્રણસો છન્નુ થઈ અને ૧૯૩૧માં સાવ સ્વતંત્ર કમાણી કરનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા ત્રણસો સુડતાળીસ થઈ. આ આંકડા વડોદરાના વસ્તીપત્રક ઉપરથી છે. પરંતુ એ પરથી સમસ્ત ગુજરાતનો ખ્યાલ આવી શકે. ૧૯૩૧માં જે સ્ત્રીઓ બીજાના હાથ નીચે રહીને કામ કરતી તેની સંખ્યા પણ ગણીએ તો એકંદરે ત્રણસો ચુમાળીસને બદલે છસો થાય. આ કામ કરનારી સ્ત્રીઓમાંથી નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે ઉચ્ચ કોમની સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી ઓછી છે.

	જ્ઞાતિ	દર હજાર પુરુષે કામ કરનાર સ્ત્રીઓ
૧	વાણિયા	૧૧૯
૨	લુહાણા	૨૦૬
૩	બ્રાહ્મણ	૨૧૯
૪	લેઉઆ પાટીદાર	૩૩૫
૫	રજપુત	૪૨૬
૬	વાઘરી	૭૩૬
૭	ઠાકરડા	૭૫૦
૮	ચોધરા	૯૦૩
૯	વણકર	૯૪૪

ઉચ્ચ કોમની સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે શિક્ષિકાનો ધંધો કરે છે. એ શિક્ષિકાઓની સંખ્યા આખા મુબાઇ ઇલાકા માટે (દેશી રાજ્યો બાદ કરતાં) ૧૯૩૩–૩૪ના હેવાલ પરથી ૭ હજાર આસરે ને બોતેર આવે છે. એમાંથી ગુજરાતી શિક્ષિકાની સંખ્યા કેટલી હશે તેનો વાચક ખ્યાલ કરશે. ખાનગી શિક્ષણ આપતી સ્ત્રીઓનો આમા સમાવેશ કર્યો નથી, પરંતુ એ સંખ્યા પણ નજીવી જ હશે.

શિક્ષિકા પછી બીજે નંબરે આવે એવો ધંધો કદાચ નર્સનો હશે. ગુજરાતની ઉચ્ચ કોમની સ્ત્રીઓ એ કામ કરે એ આ સદીની શરૂઆતમાં તો સ્વપ્નમાં પણ કલ્પ્યું નહિ હોય. વડોદરા રાજ્ય તરફથી એવી સ્ત્રીઓ નર્સનું કામ શીખે તેને માટે યોજના થઇ ત્યારથી સ્ત્રીઓએ આ કામની શરૂઆત સારા પ્રમાણમાં કરી. આજે જામનગર જેવા સ્ટેટમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ આ કામ સારી સંખ્યામા ઉપાડી લીધુ છે.

ટાઇપિસ્ટ કે એવી જાતના કારકુની ધંધામાં હજી ગુજરાતી સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો હોય એવું જાણ્યામાં નથી.

સ્ત્રી–દાક્તરો ને સ્ત્રી–વકીલો પણ એકાદ બે નજરે પડે છે. તે ઉપરાંત લલિતકળા લઇએ. આ ક્ષેત્ર એક રીતે તો સ્ત્રીનું જ ગણાવું જોઇએ; પરન્તુ એમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રીની સંખ્યા નહિ જેવી જ છે. સ્ત્રી–ચિત્રકારો કે સ્ત્રી–શિલ્પીઓ હજી કળા–ક્ષિતિજ ઉપર ડોકિયાં જ કરે છે. એકંદરે કળાનું ક્ષેત્ર ગુજરાતી સ્ત્રીઓથી અણખેડાએલું છે.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા છેલ્લાં થોડા વર્ષમાં સારી વધી છે. પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ જ આ જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોનો વિચાર કરીએ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં ભાગ્યેજ કોઇક પોતાના નિર્વાહ પૂરતું મેળવી શકતું હોય!

વ્યાપારી ધંધામાં કે એને લાગતાવળગતા બીજા ધંધામાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ ખાસ પ્રમાણમા ગઈ હોય એ જાણ્યુ નથી.

અન્ય કોમોની બ્હેનો મોટે ભાગે જે કામ કરે છે તે ખેતીનું, રૂ કાતવા તથા વણવાનું, ટોપલીઓ બનાવવાનું, માટલાં વગેરે માટીના વાસણ બનાવવાનું, ચોખા ખાંડવાનું, દરજીનું, માસ્તરીનું, ખાનગી નોકર તરીકેનું કે મજૂરનું. ૧૯૨૧ની સાલના આંકડા સાથે સરખાવતાં આ રીતે કમાઈ ખાનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં પણ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં વધારો થયો છે.

રાજપ્રકરણમાં પણ સ્ત્રીઓના અધિકાર વધ્યા છે. પુરુષના જેટલો જ સ્ત્રીઓને અધિકાર મળ્યો છે. પરન્તુ જ્યાં અશિક્ષિતનું પ્રમાણ મોટું હોય ત્યાં રાજકીય જાગૃતિ કે રાજકારણની સમજ ઓછી જ હોય. છેલ્લી રાજકીય ચળવળમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ ખૂબ જ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો એ વાત સાચી, પરન્તુ એમાંથી જૂજ બ્હેનો એ જ રાજકારણમાં સમજને ભાગ લીધો હશે.

જાહેર જીવનમાં પણ લાગે કે ગુજરાતની સ્ત્રીઓએ છેલ્લા ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષમાં આગળપડતો ભાગ લેવા માંડ્યો છે, પરન્તુ આમાં પણ જે ગણીગાંઠી શિક્ષિત સ્ત્રીઓ છે અને તે પણ શહેરોમાં, એ જ પોતાની જવાબદારી સમજી જાહેર જીવનમાં ભાગ લે છે. સ્ત્રીઓના મોટા પ્રમાણને તો હજી પણ એમ લાગે છે કે ઘરની ચાર દીવાલ એ જ સ્ત્રીનું ક્ષેત્ર છે.

આ સદીની શરૂઆતથી માંડીને અત્યાર લગણમાં ગુજરાતની સ્ત્રીએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે એનો આછો ખ્યાલ આ લેખ ઉપરથી આવી શકશે. જે કંઈ પ્રગતિ થઇ છે તે મોટે ભાગે શહેરની સ્ત્રીની જ. ગામડાઓની વસ્તી શહેરની વસ્તી કરતાં અનેકગણી વધારે છે. દેશની લગભગ નેવું ટકા વસ્તી ગામડાંમાં છે એ ધ્યાનમાં રાખીએ તો ગુજરાતની સ્ત્રીમાં જે દિવસે જાગૃતિ આવશે, જે દિવસે એ શિક્ષિત થશે, જે દિવસે એને પોતાની સ્થિતિનું ખરું ભાન આવશે તે દિવસથી જ ગુજરાતની સ્ત્રી-પ્રગતિનો વેગ પૂર જોસમાં વધશે એ નિઃસંશય છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીજીવન



દી. બ.
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

હાલના ગુજરાતી સ્ત્રીજીવન રૂપી હીરાને બે પહેલ છે: એક ચકચકિત, બીજી ઝાંખી. ચકચકિત તે હાલના જમાનામાં અપાતી કેળવણીએ સંચારિત કરેલું ભાવનાવાળું જીવન તે: ઝાંખી, તે હાલની કેળવણી જ્યાં હજુ પહોંચી શકી નથી અને જ્યાં હજુ જૂના જમાનાનું અંધારું ચાલે છે એ અંધકારમય જીવન તે.

ચકચકિત પહેલ આખા સ્ત્રીસમૂહમાંથી માત્ર બે ત્રણ ટકા જ દર્શાવી શકે; બાકી ૯૭-૯૮ ટકા તો અસલની જે ઝાંખી તે ઝાંખી જ પહેલ રહી છે.

ચકચકાટ આપ્યો કેળવણીએ. એ કેળવણી તે નિશાળમાં અપાતી પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડી અંગ્રેજી સ્કૂલ, કૉલેજ વગેરેમાં અપાતી કેળવણી કર્વે યુનિવર્સિટી અંગે અપાતી કેળવણી: આર્ય સમાજ મારફતે ચાલતી કન્યાશાળાઓમાં અપાતી કેળવણી: મહિલા વિદ્યાલય, વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ મારફતે અપાતી કેળવણી: અમદાવાદમાં હાલમાં સ્થપાએલા જ્યોતિસંઘ મારફતે અપાતું શિક્ષણ ભગિનીસમાજને મારફત થતા પ્રયાસો.

આ સંસ્થાઓનો પ્રકાશ હજુ સર્વત્ર પહોંચી શક્યો નથી ગામડાંઓમાં, કસ્બાઓમાં, નાનાંમોટાં શહેરોમાં ઘણે ભાગે સ્થિતિ તો હતી તેવી જ રહી છે. સ્ત્રીઓને એ જ મારપીટ, તેમના પ્રત્યે એ જ અનાદર, સાસુનણંદ અને અણસમજુ ધણીના તરફથી એ જ મહેણાંટોણાં ચાલુ છે, લેશમાત્ર ફેર પડ્યો નથી. એટલે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું સ્ત્રીજીવન તો હતું તેવું જ દુઃખમય રહ્યું છે. એ સુધરશે, જ્યારે કેળવણીનો પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાશે ત્યારે; એ સુધરશે, જ્યારે આપણી—એટલે એ સ્ત્રીઓને પરણનાર ધણીઓની—આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે ત્યારે: અને એ સ્થિતિ સુધારવા માટે આખા દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ. રાજકીય બંધારણમાં ફેરફાર થવા પર આર્થિક સ્થિતિ સુધરવાનો મુખ્ય આધાર છે.

જે એ ત્રણ ટકા સ્ત્રીઓ આગળ વધી છે તે સ્ત્રીઓના આગળ વધવામાં છેલ્લાં ચાળીસ પચાસ વર્ષમાં બહુ ફેર પડી ગયો છે. એ ચાળીસ-પચાસ વર્ષ ઉપરના સુધારાના પ્રતિનિધિ તરીકે લેડી વિદ્યાબ્હેન અને સૌ. શારદાબ્હેન મહેતા ગણાય. શાન્ત, દાન્ત, ગંભીર, સાદા; કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસી, ભોજ્યેષુ માતા એ ગેહિની છેલ્લાં પાંચ વર્ષનો સુધારો જુદા જ રૂપરંગનો છે. જેમ જુવાન છોકરાઓને હાલના જમાનાનો પાસ લાગ્યો છે, તેમ તેમની જોડે કેળવણી લેતી, તેમની જોડે રાજકીય અને સામાજિક કાર્યોમાં ભાગ લેતી જે જૂજ જુવાન બ્હેનો છે તેમને પણ એ લાગ્યો છે.

Revolutions generate a spirit of impatience and contempt in the minds of the young everywhere They have had enough of what in the continent is called—"Gerontocracy" –the rule of the old men

—*Dean Inge on Fascism, Times of India 4th July 1935*

ડીન ઈંજના ઉપલા શબ્દો દરેક રીતે આપણી વર્તમાન સ્થિતિને લાગુ પડે છે. યુવાન બાળકો અને બ્હેનો બંનેને આપણો વર્તમાનકાળ ક્રાંતિનો કાળ છે. જૂનું આપણને અનિષ્ટ લાગે છે. જૂનું છોડવા મથીએ છીએ. નવું મેળવવા પ્રયાસ કરીએ છીએ. એ નવું જૂનાના પ્રમાણમાં કેટલો લાભ આપશે, લાભદાયી થઈ પડશે કે કેમ, તે જોવા-વિચારવા જેટલો સમય કાઢવાનું બનતું નથી. કારણ સૌ અધીરા—impatient—બની ગયા છે. જૂના પ્રત્યે તિરસ્કાર—contempt—ધિક્કાર આવી ગયો છે અને તેથી સ્ત્રીઓ—જુવાન છોકરીઓ, અનુભવ વિનાની કન્યાઓ આંધળીઆ કરીને જ્યાંત્યાં ઝુકાવે છે. સ્વતંત્રતા—liberty—અને સ્વચ્છંદ—license—વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ ભેદ પામી ન શકવાને લીધે વારંવાર એને છેતરાવું પડે છે. તેના દાખલા દરરોજ જાહેર છાપામાં નજરે આવતા રહે છે. આ હાલની સ્થિતિની એ ખામી, કેળવણીનું એ પરિણામ, સ્વતંત્રતાનું એ અંગ સ્થાયી નહિ થઈ પડે એમ લાગે છે. વખત જતાં ડહોળાયેલું પાણી ઠરી જતાં, કચરો નીચે બેસી જશે અને પાણી ચોખ્ખું બની જશે.

વિદ્યાબ્હેન



સૌ. જ્યોત્સ્ના મહેતા

વિદ્યાબ્હેનના જીવન વિષેની હકીકતમાં તેમનાં સંતાનો જ તેમની પ્રશંસા કરે તે એક રીતે જોતાં ઉચિત નથી; કારણકે પોતાનાં આપ્તજન તો બધાને સારાં જ લાગે. પરંતુ માણસના કેટલાક ગુણ એવા હોય છે કે જે તેનાં કુટુંબીજનો જ જાણી શકે. નિત્ય સંબંધમાં આવનાર પણ બીજા લોકો તે જાણી શકતા નથી. માણસના સ્વભાવની અમુક બાજુ પરાયાં આગળ ઢંકાએલી જ રહે છે. જે સ્વજનની આગળ જ ખુલે છે. એ જ કારણથી આવા પ્રસંગે સ્વજનો તરફથી પણ કંઈ માહિતી મળવાની જરૂર છે.

મારાં માતુશ્રીના બાળપણ વિષે તો હું કંઈ માહિતી આપી શકું જ નહિ. બારતેર વર્ષની ઉંમરે એમનું લગ્ન થયુ હતું એટલું માત્ર એમના કહેવાથી હું જાણું છું. તે વખતે એ અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. મૅટ્રિક પાસ થયા પછી જ્યારે કૉલેજનો અભ્યાસ કરતા, ત્યારે અમે નાના બાળક હતાં. ઘરની દેખરેખ રાખવી, બાળકોને ઉછેરવાં ને તેની સાથે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાની તૈયારી કરવી, એ બધુ સાથે કેવી રીતે થાય તે મારાથી સમજી શકાતું જ નથી. તે તૈયારી પણ એવી કે પરીક્ષામાં કદી નિષ્ફળતા જાણી જ નથી. તે ઉપરાંત બી.એ.ની પરીક્ષામાં સેકંડ કલાસ મેળવ્યો હતો. મારો પોતાનો વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે હું કંઈ કામમાં હોઉં અથવા મન કોઈ બાબત માટે ગૂંચવાએલું હોય ત્યારે જો બાળક આવીને કંઇ માગે અથવા સવાલ પૂછે તો યે મનમાં ક્રોધ આવી જાય છે. બધાં બાળકોની માફક અમે પણ નાનપણમાં માતાને પજવતા તો હોઈશું જ. ઘણી વાર માંદગી પણ આવી હશે. એવા સંજોગોની સાથે કૉલેજનો અભ્યાસ એમણે શી રીતે કર્યો હશે તે વિચારતાં અચંબો લાગે છે. જોકે એમનાં માતુશ્રીની સહાયથી જ એ કામ પાર પડ્યું, તોપણ બાળકોને ઉછેરવાની મુખ્ય જવાબદારી તો માતાને જ માથે હોય છે. હું પોતે તો એક બાળકની સાથે પણ પરીક્ષાની તૈયારી કરી શકું નહિ. અમે તો લગ્ન

અમુક માણસ મળવા આવ્યું છે, તો તે પછી અરધે કલાકે શેઠ મળવા ઊઠે. શેઠને કંઈ કામ હોય નહિ, પણ તરત ઊઠે તો સ્વમાન ઓછું થઈ જાય. મળવા આવનારને ચાડી વાર બેસાડી રાખે તો જ પોતાની મોટાઈ કહેવાય. અમારાં માતાપિતા જોકે લક્ષાધિપતિ કુળમાં જન્મ્યાં નહોતાં, તે છતાં તે ધારત તો ગરીબ માણસોને એવી રીતે ખોટી કરી શકત. પણ બન્નેનો એ જ સ્વભાવ કે કોઈ મળવા આવે ત્યારે જે કામ કરતાં હોય તે પડતું મૂકીને તરત જ તેને મળવું. ચિઠ્ઠી લાવનાર પટાવાળાને અથવા મદદ માગનાર ગરીબને પણ એક ઘડી યે ખોટી કરવું નહિ એ તેમનો નિયમ હતો.

આજકાલ જાહેર સસ્થાઓમાં કામ કરનારાં ઘણાં માણસો જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી કેટલાંકનો હેતુ સરકાર તરફથી માન મેળવવું કે લોકોમા નામના મેળવવી એવો હોય છે, તેમજ ઘણાંને એવાં કાર્યોમા આડંબર કરવાની ટેવ હોય છે. વિદ્યાબ્હેને કોઈપણ કાર્યમાં આડંબર કદી કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ બનતાં સુધી આગળ ન જ પડવું એ જ તેમનો સિદ્ધાત છે; કારણકે જે કાર્ય તેઓ કરે છે તે માત્ર શુદ્ધ સેવાભાવથી જ કરે છે. પોતાના બાળકોને પણ તેમણે એ જ પાઠ આપ્યો છે કે જનસમાજ માટે જે સેવા કરવી તે નિષ્કામ સેવા કરવી. એમા પોતાના સ્વાર્થનુ કોઈપણ તત્ત્વ જો આવે તો એ સેવાની કિંમત જ નથી. कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन એ ગીતાના સૂત્રને એમણે સાચું જ માન્યું છે.

વિદ્યાબ્હેનમા હિંમત કેટલી છે તે બહારનાં માણસોને ખબર પડે તેમ નથી. અમારી બે બ્હેનો જ્યારે યુરોપ અમેરિકા જેવા દૂરના સ્થળે જવા નીકળી હતી, ત્યારે એ મૂકવા બંદર ઉપર ગયાં હતા. જોકે મનમાં સૌથી વધારે ક્ષોભ એમને થતો હશે, પણ અમારી આંખમાં આંસુ આવતાં છતા એ તો મનને સંપૂર્ણ વશ રાખતાં. ઘરનાં માણસોની માંદગીમાં પણ એમણે કદી ગભરાટ બતાવ્યો નથી. અમારા પિતાજીના આખરના મંદવાડમા બધાં સમજતાં હતાં કે સારૂ થવાની આશા તો નહોતી જ. અમે બધાં ગભરાતા. પણ માતુશ્રી કદી હિંમત હાર્યાં નહોતા.

વિદ્યાબ્હેને લાખો રૂપિયાની બચાવત કરી નથી, કારણકે લાખો રૂપિયાના માલિક એ કદી થયા નથી; પણ અનેક ગરીબોને એમણે ગુપ્તદાન આપ્યા છે, અસંખ્ય લોકોને નાનીમોટી નોકરી અપાવી છે અથવા ધંધે લગાડ્યા છે, અનેક અનાથ સ્ત્રીઓને મદદ કરી છે, અનેક વિધવાઓનાં આંસુ લૂછ્યા છે. એમણે જેને કોઈ પણ રીતની સહાય કરેલી એવાં માણસોની ગણના કરવા બેસીએ તો પાર આવે એવું નથી.

સુશિક્ષિત ગૃહલક્ષ્મી કુટુંબજીવનના તેજથી પ્રજાજીવન દીપાવે છે



નન્દનાથ કે. દીક્ષિત

'ભ્રષ્ટ થયું જની તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો'

મનુ મહારાજના સમય પહેલા આ દેશનો સ્ત્રીવર્ગ સ્વતન્ત્રતામાં મહાલતો હોવો જોઈએ. અને એમ કલ્પના કરીએ કે એ સ્વાતંત્ર્ય કંઈક વધારેપડતું હશે તો તે કંઈ અનપાયાદાર નહિ લાગે. અતિશય સ્વતંત્રતાને પરિણામે કેટલીક વાર ન કલ્પેલા એવા પ્રસંગો પણ ઉપસ્થિત થયા હશે જ. જ્યારે અનિષ્ટ પરિણામ નજરે પડે ત્યારે તે દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરવા જ જોઈએ. મનુ ભગવાને જનતાનું સુખ સાચવવાના હેતુથી ઉપરના સંજોગોમાં 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને પાત્ર નથી' એમ કહ્યું હશે.

લોકોપયોગી પ્રકારનો કાયદો, નિયમ કે નિયંત્રણ માણસની સ્વતંત્રતા ઉપર અમુક અંશે આવવાની સાથે અંકુશ મૂકે છે. માનવજાતનું કલ્યાણ સાધવાને અર્થે આવા નિયમની જરૂર હોય છે. કાયદો જનહિતના સાધન તરીકે ન હોય તો તે નકામો છે. કાયદાને માટે જનતા નથી પરંતુ જનતાના શ્રેયાર્થે નિયમનની આવશ્યકતા મનાય છે.

મનુ ભગવાને 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' એમ લખ્યું ત્યાર પછી તો સમાજમાં ઘણું પાણી વહી ગયું છે. એમ છતાં સ્ત્રીએ પોતાની સ્વતંત્રતા કોઈ કદાપિ ગુમાવી હોય, એમ અમારું માનવું નથી. ઇતિહાસના એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે અહલ્યા, સીતા, દ્રૌપદી, તારા કે મંદોદરીએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખ્યું છે. રામચંદ્ર જેવા આદર્શ પતિનું કહ્યું ન માનીને સીતાએ સુવર્ણમૃગનો વધ કરવા તેમને પ્રેર્યા. રામે હઠ ન કરવા સીતાને સમજાવી, પણ સ્ત્રીહઠની આગળ તેમનું ચાલ્યું નહિ અને પત્નીને રીઝવવા પોતે પર્ણકુટીની બહાર ગયા. નિષ્કુળ સીતાની આજ્ઞાનુસાર લક્ષ્મણને પણ આશ્રમ છોડવો પડ્યો. એ સ્થિતિનો લાભ લઈ દુષ્ટ રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો. આ રીતે તે એક સ્વતંત્ર સ્ત્રીને માટે સમગ્ર ભારતને યુદ્ધ કરવામાં રામાયણ અનેક દીપક. તેની

મરજી વિરુદ્ધ ખેંચાયાં હતાં એ ખરું, પણ સ્ત્રીની ઇચ્છાથી ઊલટું કાર્ય કરવામાં આવે તો કેવું ભયંકર પરિણામ નીપજે છે એ વાત સ્ત્રીની આજ્ઞાને આધીન રહેવામાં સમાએલો લાભ પરોક્ષ રીતે આપણને શીખવે છે. તારા પતિના મૃત્યુ પાછળ સતી નહોતી થઇ; તે તો પોતાના દીયર સુગ્રીવ સાથે પુનર્લગ્ન કરીને સંસારસુખ માણતી હતી. સુગ્રીવે આ પ્રકારનો સંબંધ ખુશીથી યોજીને સ્ત્રીનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકાર્યું હતું એમ કોણ નહિ કહે? મંદોદરીએ તો કાંતાને યોગ્ય, એ રીતે પોતાના પતિને સમજાવ્યો, પરંતુ ઊંધી મતિનો રાવણ વિનાશકાળ સમીપ આવ્યો હશે તેથી કે કોઇ અન્ય કારણને લીધે જાણે બહેરો બની ગયો હોય તેમ વર્ત્યો. પોતાની પત્નીનો સ્વતંત્ર ઉપદેશ સાંભળ્યા નહિ તેને પરિણામે લંકાનો વિનાશ તથા રાક્ષસકુળનો ધ્વંસ થયો એમ આપણે વાંચ્યું છે. અહલ્યા પણ સ્વૈરવિહારને લીધે જ શલ્યા બની હતી ને? એટલે એણે પણ સ્વાતંત્ર્યનો પૂરો લાભ લીધો એવો નિર્ણય કાઢી શકાય, છતાં સતીઓની યાદીમાં એનું નામ અગ્રપદે ઝળકી રહ્યું છે. આ વિચારશ્રેણીએ એટલું ફલિત થાય છે કે સ્ત્રીહકને નાશે થવાથી દુઃખદ પરિણામ આવે છે, તેમ જ સ્ત્રીની સ્વતંત્ર શિખામણ ન માન્યેથી પણ પુરુષને પસ્તાવું પડે છે. એટલે ઉભય રીતે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનું મહત્ત્વ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. મનુ ભગવાન ભલેને ગમે તેવો નિબંધ યોજે, સ્ત્રીઓ તો પોતાને સ્થાને પોતાને સ્વતંત્ર જ માને છે; એટલું જ નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વર્તતી આવી છે, વર્તે છે અને વર્તશે. પુરુષના ઉપરનું સ્ત્રીનું સામ્રાજ્ય અત્યાર સુધી તો કાં યુરોપમાં કે કાં એશીઆમાં અખંડિત રહ્યું છે એમ અમારી દૃષ્ટિએ દેખાય છે. ઇતિહાસમાં આપણે કેટલીક રાણીઓ વિષે વાંચીએ છીએ કે તેઓ રાજતંત્ર બાહોશીથી ચલાવી શકતી. ચાંદ સુલતાના, રઝીઆ બેગમ, નુરજહાં અને લક્ષ્મીબાઈ સારી કીર્તિ મેળવી ગયાં. મેરી તથા ઇલીઝાબેથનાં નામ પણ તવારીખે ચઢ્યાં છે. રાજ્ય ચલાવવામાં કે બહાદુરી બતાવવામાં આ રાણીઓ સારી નામના મેળવી ગઇ છે. ભલી મહારાણી વિક્ટોરીઆ તો એની ભલમનસાઇ માટે જગવિખ્યાત છે, તથાપિ રાજ્યઅમલ દરમિયાન એમણે કોઇકોઇ પ્રસંગે કેવી છૂટ અને કેવી હઠ લીધી હતી એનો કંઇક ખ્યાલ ગ્લૅડસ્ટન અને વિક્ટોરીઆ એ બેની વચ્ચે ક્વચિત્ ક્વચિત્ ઊભા થએલા મતભેદના પ્રસંગોથી આપણને આવે છે.

હવે સ્ત્રીહક કે તેની સ્વતંત્રતા કેવાંકેવાં રૂપ લે છે એ વિષે ઝાઝો વિચાર ન કરતાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારોની અથડામણને લીધે સ્ત્રીઓના આચારવિચાર કંઇ

જાતના થયા છે એ વિશે થોડુંક લખીશ. શામળ ભટ્ટે 'વનિતા વીજે ભેદ ગમ તે તો નવ આવે' એમ કહ્યું એને પણ ઘણો વખત થઈ ગયો. હવે તો ત્રી વ્રી કે કેમ એ જાણવું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. અનેક સ્થળે સાંભળીએ છીએ કે 'આ નરશ્રિકાને પેલો નર ગમતો નથી અને આ યુવકને પેલી યુવતી ગમતી નથી.' ગમવું ન ગમવું એ રુચિનો પ્રશ્ન છે, એટલે જેમ કોઈને લાલ રંગ ગમે અને કોઈને લીલો ગમે તેમ નારી યુવતીને અમુક પુરુષ ગમે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. એ આસક્તિ શા માટે થઈ પૂછે તો તે બોલવું કઠણ પડે અને જો કદાચ આ પ્રકારની પસંદગીનું કારણ શોધવામાં આવે તો ભાગ્યે જ તે સૌને સ્વીકાર્ય લાગે. કવિઓએ એટલા માટે જ એમ કહેવું કે પ્રીતિનો સંબંધ [illegible] અનહેતુના ઉપર આધાર રાખે છે. બહારની ઉપાધિઓ ઉપર અર્થાત્ રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, બુદ્ધિ કે લક્ષ્મી ઉપર પ્રીતિ અવલંબી રહેતી નથી. [illegible] ગોપીના હૃદયપરીક્ષા અર્થે નીચેનો પ્રશ્નાત્મક છપ્પો લખીને ઘણા રસિક જનોને વિચાર કરતા શીખવ્યું છે. અથવા આ રીતે મુકાયો છે:

ના [illegible] ને કમ પ્રીત સધાયે પરની
ધા [illegible] ને [illegible] પ્રીત કાળી ને ઘેલી
આ [illegible] ને [illegible] પ્રીત નીમે છે રહતી
ના [illegible] ને [illegible] પ્રીત તરે [illegible] રહેતી
ઉત્તર મનોહર કમળની ખીલતા માફ કહુ હવે
ઓ ચતુર ભ્રમરવર તેમને, સુખ મા તુ આ ભજે'

આ પ્રશ્નાવલિ ઉકલવાને લોકોમાં વર્ષો થયાં નથી. જ્યારે શામળ ભટ્ટની નાયિકાઓ નાથની પરીક્ષા સમસ્યાના ઉત્તરો માગીને કરતી અને જે પુરુષવર [illegible] એટલે અનેક [illegible] એવો સિદ્ધાન્ત [illegible] તેને તો આવા સવાલોનો જવાબ આપવાની જરૂર ભાગ્યે જ લાગતી હશે. પણ જે [illegible] ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબમાં ખીલતી જુવાનીમાં આવેલી સુંદરીને એવો ઉત્તર આપે કે 'હું સુખ [illegible] આ ભજે, તું માં [illegible]' તો મન તો નારીને સંતોષકારક જવાબ આપવો ખરે કઠિન જ લાગતું હશે.

[illegible] નાની ઉંમરથી તો [illegible] નામાપો [illegible] કન્યાની પસંદગી કરતા માબાપ [illegible] હોય [illegible] પોતાની [illegible] એમ માનતા [illegible] તો પોતાના દીકરા દીકરીને [illegible]

માબાપની આમન્યા જાળવી સમજુ કિશોર-કિશોરીઓ તો શરમાઈને પણ પોતાના મનની વાતથી પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે માતાપિતાને વાકેફ કરતાં, પરંતુ હવે તો કાળ બદલાયો લાગે છે. ગયા દાયકામાં ઘણી કન્યાઓ શાળા-પાઠશાળાઓ અને શારદાપીઠમાં શિક્ષણ લેતી થઈ ગઈ છે. ત્રીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં ભાગ્યે પાંચ સ્ત્રીઓ શારદાપીઠમાંથી ઉત્તીર્ણ થઇ હશે; પણ ગયા પાંચ વર્ષમાં તો પચાસ સ્ત્રીપદવીધરો બહાર આવી હશે અને હવે તો ગંજાબંધ કન્યાઓ ઊંચી કેળવણી લેવા લાગી છે; એટલે કુટુંબના અને ન્યાતના પ્રતિબંધો દૂર થઇને લગ્નનો પ્રદેશ આપોઆપ વિશાળ બનતો જાય છે. એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો અવકાશ પણ સારી રીતે મળી રહે છે. કેટલીક ભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી લીધા બાદ સ્વતંત્ર રીતે ઉપજીવિકા મેળવી રહી છે; જોકે જેમ પુરુષને પુરુષની મૈત્રી ઉપરાંત સ્ત્રીની મૈત્રીની પણ જરૂર જણાય છે, તેમ આવી સાધનસંપન્ન અને સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓને પણ પોતાની સખીઓ સિવાય પુરુષ મિત્રોની પણ આવશ્યકતા પડે છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. અર્થાત્ પુરુષને કાં સ્ત્રીને પોતાનું એકલવાયુ જીવન ગમે તે સ્થળે અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ અપૂર્ણ જ ભાસે છે. તેઓનું અધુરૂં જીવન મધુરૂં અને પૂર્ણ થવાને માટે વિજાતીય મિત્રની આવશ્યકતા તેઓને લાગે છે અને લાગશે. બાકી, શારદાપીઠમાં ગમે તેવી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ કુટુંબજીવન વધારે સુઘડ, નસ્કારી અને સુખી બનાવી રહી હોય એવું ખાસ જણાતું નથી.

પૂનામાં જ્યારે હિંદી સ્ત્રીઓ માટેની વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ ત્યારે ઘણાને એમ લાગેલું કે આજની કેળવણીથી જે ખોટા સંસ્કાર સ્ત્રીઓને પડવાનો ભય રહે છે તેમાંથી નિદાન સ્ત્રીવિદ્યાપીઠમાં ભણનારી કન્યાઓ તો બચી જશે. એ વાતને તો હજી પૂરાં અઢાર વર્ષ પણ થયાં નથી; એમ છતાં જેઓ એમ કહેનારા હતા કે ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ કંઇ ઉપજીવિકા માટે ભણતો નથી, પરંતુ દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તૃત થાય, જીવન સંસ્કારી બને અને સમાજસેવા થઇ શકે એટલા સારૂ મોટે ભાગે ઊંચી કેળવણી તે લે છે, તેઓના જ સંબંધીઓ જ્યારે નોકરી માટે પગારા માગતાં દેખાયાં ત્યારે અમને નીચેની પંક્તિઓનું સ્મરણ થયું હતું:

'દિનગત્નુ છે નોકરી હિંદુ દેશની હાલ,
શિખિને કરશે છોકરી નોકરી જોજો કાલ;

નોકરિ જેને કાજ સ્ત્રીઓ સૌ કરશે દોડ,
લગ્ન પછી દેવાન સુગ મનેના જોડ,
નારી કહેશે આમ કામ કર નર તુ ઘરનુ,
હુ રળી લાવુ દામ કામ કરીને નોકરનુ
નાર ચઢી અધિકાર પર ઉપરીનુ કરી કામ,
હાથ તળે જે નર હશે તેને કહેશે આમ.
તેને કહેશે આમ કામ કર જઈ તુ ઘરનુ,
નરનુ ન હવે કામ, કામ નારી નોકરનુ’

આપણે સૌએ કામરૂદેશના સ્ત્રીરાજ્યની વાત સાંભળી છે, અને બ્રહ્મદેશમા આજે પણ જીવનવ્યવહારના મોટા પ્રદેશમા સ્ત્રીઓ જ મુખ્ય દેખાય છે. યુરોપમા પણ સ્ત્રીઓએ પુરુષોને ઘણે ઠેકાણેથી હટાવી કાઢ્યા છે. આપણે ત્યા પણ શુ પ્રભુએ એમ જ નિર્માણ કીધુ હશે કે સ્ત્રી પુરુષની સહચરી મટીને તેની પ્રતિસ્પર્ધી બને?

આપણા ત્યા વિધવાની ઇચ્છા હોય તો તેને પુનર્લગ્ન કરવા દેવાની છૂટ હોવી જોઈએ એમ ઘણા લોક માનતા થયા છે, પરન્તુ લગ્નપ્રથા બદલાતી ચાલીને ઉપરટપરની પસંદગીથી લગ્ન થવા માંડ્યા એટલે કદાચ પુનર્લગ્નની સંખ્યા પણ આપોઆપ પ્રતિવર્ષ વધતી જશે એની અટકળ કરી શકાય પસંદગી કરવામા અવિવાહિત હોય તેવાં અનેક માણસોને પરસ્પર હળવા મળવાની જરૂર છે. સ્વભાવ જાણ્યા વિના લગ્નસંબંધ જોડવામા આવે તો તે સંબંધ લાંબો વખત ટકે નહિ યુરોપમા યુવક-યુવતીઓ ઘણાને ઓળખ્યા પછી પોતે પસંદ કરેલી વ્યક્તિ સાથે મહિનાના મહિનાઓ સુધી હરે છે ફરે છે એ સગપણનો સમય સાધારણરીતે એકાદ વર્ષનો હોય છે ને સારાં કુટુંબોમાં તો ઉભય પક્ષના માત પિતાની સંમતિ મળ્યા બાદ લગ્ન થાય છે તથાપિ ત્યા છૂટાછેડાના કેટલા પ્રસંગો બને છે એ જોઈને પણ કોઈ વાર એમ લાગી આવે છે કે માતાપિતા તરફથી યોજાતો લગ્નસંબંધ તે આપણે ત્યા તો વધારે સફળ થવાનો સંભવ છે પુનર્લગ્નથી જોડાએલા દંપતી છૂટા પડતા અહીંઆ પણ નજરે પડે છે. એ વાત પણ એમ સાબિત કરે છે કે વિવાહસંબંધમા ત્રીજી તટસ્થ વ્યક્તિનુ માર્ગદર્શન વધારે ઉપકારક છે.

ભણીને છોકરી નોકરી લે છે, સ્વતંત્ર ઉદરનિર્વાહનુ સાધન પ્રાપ્ત થતા સ્વાભાવિક રીતે એ વધારે સ્વતંત્ર બને છે, પછી તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ સારુ શુ અને નરસુ શુ એ વિચાર્યા

વિના, દામ્પત્ય કરની પ્રથાનું અનુકરણ કરવા લલચાય છે; એટલે જ્યારે પહેલાં પ્રસૂતિ પ્રસંગે દીકરી પિયેર જતી ત્યારે હવે તેવે પ્રસંગે મા દીકરીને સાસરે જાય છે, અને સાધારણ રીતે તેને ત્યાં ત્રણચાર માસ રહેવું પડે છે. દીકરીને ત્યાંનું પાણી પીવું એ પણ પહેલાં પાપ સમજાતું; આજે સુધારકો પ્રસૂતિ જેવા પ્રસંગે દીકરીને ત્યાં જઈને રહેવું એ પોતાની ફરજ સમજે છે. આપણા દેશમાં વહુને સાસુનો ત્રાસ હોવાનું કોઈકોઈ વાર આપણે સાંભળીએ છીએ. વિલાયતમાં જમાઈને, ઘરમાં આવીને રહેલી સાસુથી કેટલી વિટંબણા વેઠવી પડે છે તેનો ખ્યાલ ગુજરાતી હિંદુ સમાજને ભાગ્યે જ હશે.

હમણાં હમણાં કેટલીક સ્ત્રીઓને સંયુક્ત કુટુંબ ભાર ખૂંચે છે. જેમ તેઓ ન્યાત-જાતનાં બંધન શિથિલ કરવા માગે છે, તેમ કુટુંબને પણ છિન્નભિન્ન કરવાને તે ઉત્સુક છે. વિધવા મા જીવતી હોય, તેને દીકરી ને દીકરા હોય, એક ગામમાં તેઓ રહેતાં હોય, પણ દીકરાઓ પરણેલા હોય એટલે દરેક પોતાની પત્ની સાથે જુદું ઘર માંડીને રહે અને વૃદ્ધ માતા બિચારી એકલી રહે. બ્હેન સધવા હોય અને સુખી હોય તો માની અને ભાઈની થોડીઘણી ખબર પણ તે પૂછે; પણ ભાગજોગે તે જો દુ:ખી હોય તો તેને ન તો આધાર માતા તરફથી મળે, ન તો ભાઈ તરફથી મળે. વિભક્ત કુટુંબની મોહિનીને પરિણામે આવા પ્રસંગ અનેક લોકોના જાણવામાં હશે. અલગ-અલગનું સુખ એ જ કેટલાકને ઘણું મોટું લાગે છે. આપણા સુખમાં આપણાં સ્નેહીઓ, સગાંઓ અને સંબંધીઓ ભાગીદાર બને એ આપણી જૂની કુટુંબભાવના, તેમાં વડીલની છાયામાં કંઈક સ્વતંત્ર રીતે સૌ ઉછરે એવી અભિલાષા લોકો રાખતા થાય તો સ્ત્રીનું જીવન વધારે વિકસે, જરા પણ ચીમળાય નહિ અને કુટુંબસુખ વધારે તેજસ્વી બને.

પરકુટુંબમાંથી, પરસ્થાનમાંથી કે પરદેશમાંથી આવતી વહુઓ કુટુંબમાં આવી કુટુંબજાળમાં પોતપોતાને સ્થાને સ્વસ્થ બની રહે અને યથાશક્તિ કુટુંબના નિર્વાહ અને કુટુંબની સેવામાં પોતાનો ફાળો આપતી રહે તો જીવન વધારે ગાઢ અને વિશાળ બને. કુટુંબજીવનનો રંગ બદલાય એટલે પ્રજાજીવનનો રંગ પણ પલટાય. આજે આપણે કૂપ-મંડૂક જેવું જીવન વધારે ગાળીએ છીએ અને જાણે દુનિયાનું રાજ્ય ચલાવવાનું તામ્રપત્ર વિદેશીઓને જ પ્રભુએ આપ્યું હોય તેમ સમસ્ત જીવન ગાળીએ છીએ. એને બદલે સ્ત્રી-કેળવણીને પરિણામે જો આપણે સંયુક્ત કુટુંબ દ્વારા સમર્થ પ્રજાની ઘટના કરી લઈએ તો શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્યથી આપણું સમગ્ર જીવન ઝળકી રહે એ નિર્વિવાદ છે. આવા

કુટુંબજીવનમાં નારીઓનું પૂજન થતું નજરે પડશે. પણ સાથે સ્ત્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય પણ મર્યાદિત જ હશે.

સ્ત્રીને માયા તથા કાયાનો ભય છે, એ કારણે તેઓ બેવડા રક્ષણનાં અધિકારી છે. સ્ત્રીએ પોતે પોતાનું રક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ—જેમ પુરુષો કરે છે તેમ. પરંતુ તે ઉપરાંત પુરુષ પાસે પણ તે હકથી રક્ષણ માગી શકે. જે પુરુષો આ વાત પચાવી શકતા નથી તેમની જ નજરમાં મનુ ભગવાનનું વાક્ય ભયભરેલું લાગે છે. બાકી જેમ 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' એ વચનમાં સત્ય છે તેમ 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' એમાં પણ સત્ય છે. આપણે સર્વાંગ સુંદર જીવન જીવવું હોય તો એક આંખે નહિ, પણ સમ દૃષ્ટિએ જોવું જોઈએ. સુઘડ ગ્રામિક જીવન અસ્ત થતું જણાય છે, સાદાઈ વિસરાતી જાય છે, નગરમાંથી સ્નેહ કમી થતો લાગે છે, અદાવતના ડોળ, ખર્ચાળ જીવન ને ખોટી મોટાઈ ન છોડી શકાય તેમ સહુને આંધળા બનાવી રહ્યાં છે; એમાંથી બચાવનાર ગૃહલક્ષ્મી છે. એ જો શાંત ચિત્ત નહિ રાખે ને સાદા સંયુક્ત કુટુંબની ખૂબીથી સઘળાંનાં જીવન નહિ રંગે તો આપણા સુખનો દિવસ પામે નહિ પણ દૂર જતો સમજુ લોકને લાગે છે. આપણે વગર ચશ્મે જોતાં શીખીશું ખરા કે?

લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

[નવીન ગુજરાતણો માટે એક આદર્શ]



ભાણુલાલ કીરપારામ દેસાઇ

ગુજરાતમાં અર્વાચીન પદ્ધતિની સ્ત્રીકેળવણીનો પાયો નાખનાર તેમ એ પાયાના ઉપર મજબૂત ઇમારત ચણનાર, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનાં સ્વપ્ના સેવનાર અને એ સ્વપ્નાં સિદ્ધ કરી બતાવનાર, સ્ત્રીઓને માટે પ્રગતિનો પંથ શોધી કાઢનાર, ગુજરાતનાં પહેલાં સ્ત્રી-ગ્રેજ્યુએટ અને સુપ્રસિદ્ધ સમાજસેવિકા વિદુષી શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ પોતાના અતિ ઉપયોગી અને પારમાર્થિક જીવનનાં સાઠ વર્ષ પુરા કરેલા હોવાથી ગુજરાત એ પ્રસંગને એક ઉત્સવ સમાન ગણી તેની જાહેર ઉજવણી કરે છે અને તે દરેક રીતે યોગ્ય છે.

પોતાનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોની મહત્તાની જાહેરમા કદર કરવી એ પણ દેશની મહત્તાનું એક લક્ષણ છે. ઇતિહાસ જેમને મહાન સ્ત્રી કહે એવી મહત્તા શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનમાં નથી એ આપણે કબૂલ કરીશું. ફ્રાસની જોન ઑફ આર્ક કે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇએ જે મહત્તા પ્રાપ્ત કરી પોતાનું નામ જગતના ઇતિહાસમા અમર કર્યું છે એવી જાતની મહત્તા શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયા નથી એ ખરી વાત છે. ફ્રાસની જોન ઑફ આર્ક કે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ જેવી વીરાંગનાઓ તો જગતની મહામૂલ્યવાન મિલકત છે અને તેમનુ સ્થાન તો જગતના ઇતિહાસમા અનેરૂ અને અદ્વિતીય છે. પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યો જેમને તેમની શક્તિ, પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગોની મર્યાદામા રહી કાર્યો કરવાનાં હોય છે, તેમનામાં પણ એક જાતની મહત્તા રહેલી છે. એવી જાતની મહત્તા શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનમા છે. એ આપણે જો એમનુ જીવન બારીકાઇથી તપાસીશુ તો આપણા સમજવામાં સહજ આવશે.

વિદ્યાબ્હેનના જીવનના સાઠ વર્ષ એટલે ગુજરાતની છેલ્લા સાઠ વર્ષની સામાજિક પ્રગતિના ઇતિહાસનાં સાઠ વર્ષ. આ સાઠ વર્ષની આપણા ગુજરાત પ્રાંતની સામાજિક

એને લાગુ પડે છે તેની વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પુષ્કળ ચર્ચા પણ થતી હતી.

આવી આવી મુશ્કેલીઓમાં કૉલેજનો અભ્યાસ જારી રાખી બી.એ. ની પરીક્ષા પાસ કરવી એ કાંઈ જેવાતેવા હિંમતનું કામ નહોતું. આ મુશ્કેલીઓનો તો અત્યારે શાળાઓમાં અને કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરતી છોકરીઓને ખ્યાલ સરખો યે આવી શકે એમ નથી. શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન, શ્રીમતી શારદાબ્હેન અને ખાસ કરીને વિદ્યાબ્હેનના પતિ સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈએ આવી નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં જે નૈતિક હિંમત અને મનોબળ બતાવી ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો છે તેને માટે ગુજરાત સદા યે તેમનું ઋણી રહેવાનું. અને ગુજરાતની સ્ત્રીકેળવણીના ઇતિહાસમાં, સ્ત્રી-કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પહેલ કરનાર અગ્રેસર તરીકે તેમનું નામ હમેશને માટે અમર રહેશે.

એક ગ્રૅજ્યુએટ સ્ત્રી ગૃહિણી તરીકે તદ્દન નાલાયક નીવડે છે. તે અભિમાની અને ઉછાંછળી હોય છે અને જીવનના વ્યવહારમાં તેને બિલકુલ ગતાગમ હોતી નથી; એવી આજથી ચાળીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. પરંતુ ગુજરાતને જેમજેમ શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન તથા શ્રીમતી શારદાબ્હેનના ગૃહસંસાર જોવાના પ્રસંગો મળતા ગયા, તેમતેમ ગૃહિણી તરીકે તેમના સંબંધમાં બંધાએલા ખોટા ખ્યાલો દૂર થતા ગયા. અભિમાન અને ઉછાંછળાપણાને બદલે તેમનામાં સાદાઈ અને વિનય જોવામાં આવ્યાં. સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોને તેમના જીવનવ્યવહારમાં સહાય કરવાની વૃત્તિઓ તેમનામાં જોવામાં આવી. આવી રીતે તેમનું નિરભિમાની સાદું અને સંસ્કારી જીવન જોઈ ગુજરાતને ઉચ્ચ સ્ત્રી-કેળવણી ઉપર શ્રદ્ધા બેસવા લાગી અને સ્ત્રીઓને માટે ઉચ્ચ કેળવણીનો માર્ગ સરળ થતો ગયો. જો આ બે વિદુષી બ્હેનોએ અત્યારની કેટલીક ભણેલી સ્ત્રીઓની માફક સાદા જીવનને બદલે વિલાસી જીવન પસંદ કર્યું હોત, જો તેઓ અતડા અને અભિમાની રહ્યાં હોત અને હાલમાં જે કેટલાક નવીન, પાશ્ચાત્ય અને પ્રગતિમાન સાંસારિક વિચારો આપણામાં પ્રચલિત થવા લાગ્યા છે તેવા વિચારો ખાનગીમાં અને જાહેરમાં દર્શાવ્યા હોત તો કદાચ ગુજરાતમાં ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણીની વિરુદ્ધમાં પ્રત્યાઘાત થાત અને ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણીને સખત ફટકો પડત.

સને ૧૯૦૨ની સાલમાં અમદાવાદમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક ભરાઈ હતી. આ બેઠક વખતે મેં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન તથા શ્રીમતી શારદાબ્હેનને પહેલવહેલાં જોયાં. આ બે વિદુષી બ્હેનોને પ્રત્યક્ષ જોવાને હું બહુ આતુર હતો તેથી હું અમદાવાદના

મારા ઓળખાણ પિછાનવાળાને પૂછતો કે 'આ વિદ્યાબ્હેન? આ શારદાબ્હેન?' આ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરમાં મારે તેમની વિરુદ્ધ કટાક્ષમય ટીકાઓ સાંભળવી પડતી હતી; માત્ર એક જ ગૃહસ્થ અને તે હાલના ખંભાતના દિવાન શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ફીરપારામ ઠાકોરને મેં એમનાં વખાણ કરતાં સાંભળ્યા હતા. તેમણે મને આ બે બ્હેનોને તથા સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈને દૂરથી બતાવી ઓળખાવ્યા અને કહ્યું કે 'એ કુટુંબની રહેણીકરણી સામાન્ય લોકોની રહેણીકરણી કરતાં કાંઈક ભિન્ન હોવાથી તેમ આ બે બ્હેનોએ કૉલેજની ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી હોવાથી અહીંના લોકોમાં તેમની વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો બંધાઈ ગએલા છે અને તેઓ કેટલેક અંશે અપ્રિય છે તેથી લોકો તેમની વિરુદ્ધ ગમે તેવું બોલે છે. પણ એ બધું ખોટું છે; તમે એમાંનું કાંઇ પણ માનશો નહિ. એ કુટુંબ ઘણું કેળવાએલું અને સંસ્કારી છે. આજ નહિ તો દસ પંદર વર્ષે પણ લોકો એમની કેળવણી અને સંસ્કારની કદર કરશે અને તેમની વિરુદ્ધ હાલમાં બાંધેલા અભિપ્રાયો ફેરવશે.' શ્રીયુત ભાઇ કૃષ્ણલાલ ઠાકોરનું ભવિષ્યકથન અત્યારે કેટલું બધુ ખરૂં પડ્યુ છે! અને એક સમયના તેમના વિરોધીઓ પણ આજે મુક્તકંઠે તેમના યશોગાન ગાય છે.

કૉંગ્રેસની બેઠકની શરૂઆતમાં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન, શ્રીમતી શારદાબ્હેન તથા તેમના ભાઇ ગટુલાલે બીજા કેટલાકની સાથે રાષ્ટ્રગીત ગાયુ હતું. એ ગીત સાંભળ્યે આજે ૩૩ વર્ષો વીતી ગયાં છે છતા હજી તે સમયનું દશ્ય મારી આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ ખડું થાય છે અને એ સુંદર રાષ્ટ્રગીતનો મધુર ધ્વનિ અત્યારે પણ મને આનંદ આપે છે.

વડોદરા કૉલેજના અમે આઠ દશ વિદ્યાર્થીઓ અમદાવાદની કૉંગ્રેસમાં સ્વયંસેવકો તરીકે આવેલા હતા અને અમને અહીંના મુખ્ય બે સ્વયંસેવકોના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યા હતા. પહેલા દિવસની કૉંગ્રેસની બેઠક પૂરી થયા પછી અમે અમારી છાવણીમાં પાછા ફર્યા. તે વખતે અમારા બે કપ્તાનો તથા અહીંના બીજા ગુજરાત કૉલેજમાં ભણતા કેટલાક સ્વયંસેવકોએ કૉંગ્રેસમાં ગવાએલા રાષ્ટ્રગીત ઉપરથી કલુષિત ભાષામાં એક પ્રતિકાવ્ય (parody) બનાવી કાઢયું અને અમારા બે કૅપ્ટનો તથા સ્વયંસેવકોએ મોટે સાદે તે કોરસમાં ગાવા માંડયું. વડોદરા કૉલેજમાંથી આવેલા અમે તો આ ગીત સાંભળી સડક જ થઈ ગયા અને ગુજરાત કૉલેજના વાતાવરણ તથા સંસ્કારિતા માટે તે વખતે તો અમે હલકો અભિપ્રાય પણ બાંધ્યો. આ પ્રતિકાવ્યોમાં ગીત ગાનારાં એટલે શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન તથા શારદાબ્હેનને ના બોલી શકાય અને ના સાંભળી શકાય એવી કલુષિત

ભાષામાં ગાજો જ હતી.

બીજે કે ત્રીજે દિવસે સમાજસુધારા પરિષદ ભરાઈ હતી. એ પરિષદમાં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને બાળલગ્નની વિરુદ્ધમાં ઠરાવ રજૂ કર્યો. સુંદર અને શિષ્ટ અંગ્રેજી ભાષામાં તેમના મધુર સ્વરે એમણે એ ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું. એમની વિરુદ્ધ લોકમત ગમે તેવો પ્રબળ હશે પરંતુ એમના સંસ્કારી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ શ્રોતાજનો ઉપર એટલો બધો પડ્યો હતો કે એમના ભાષણ દરમિયાન સભામાં સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ ભાષણનો ધ્વનિ હજી પણ મારા કાને અથડાય છે. એ ભાષણમાં એમણે એમ જણાવ્યું હતું કે કેટલાક તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે બાળલગ્નની વિરુદ્ધમાં તો હવે ભાગ્યે જ કોઈ હશે તેથી હવે બાળલગ્નના પ્રશ્નને સમાજસુધારા પરિષદની વ્યાસપીઠ ઉપર લાવવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને આ દલીલનો સચોટ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે 'જ્યાંસુધી એક પણ અણસમજુ કુમારિકાને લગ્નની વેદી ઉપર ચડાવવામાં આવતી હોય અને જ્યાંસુધી એક પણ બાળવિધવા દુઃખનાં આંસુ પાડતી હોય ત્યાંસુધી બાળલગ્નના પ્રશ્નનું સમાજસુધારાના વ્યાસપીઠ ઉપર સ્થાન રહેવાનું.' આ ભાષણ અપાયે ૩૩ વર્ષો વીતી ગયા છે; છતાં હજી પણ આપણે બાળલગ્નના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણી શક્યા નથી. ખરેખર, આપણા દેશમાં સમાજસુધારો ગોકળગાયની ગતિએ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે!

સ્વાર્થી અને વિલાસી જીવનને બદલે શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને પોતાને માટે સેવામય જીવન પસંદ કર્યું; અને સંસારસુધારાનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાના પતિ સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈ સાથે કામ કરવા માંડ્યું. આપણી આર્ય સંસ્કૃતિના આદર્શ પ્રમાણે પત્ની એ તો પતિની સહધર્મચારિણી છે. શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને એ આદર્શ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરી બતાવી નવા જમાનાની આદર્શ પત્ની કેવી હોવી જોઈએ, તેનું ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંત આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે. વિદ્યાબ્હેન જેવી પત્ની પ્રાપ્ત કરવાને રમણભાઈ ભાગ્યશાળી થયા ના હોત તો તેઓ આટલું બધું જાહેર કાર્ય કરી શકત કે કેમ એ એક વિવાદયુક્ત પ્રશ્ન છે; અને તેવી જ રીતે રમણભાઈ જેવા પતિ પ્રાપ્ત કરવાને વિદ્યાબ્હેન ભાગ્યશાળી થયાં ના હોત તો તેઓ સમાજસુધારાનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં આટલું બધું કાર્ય કરી શકત કે કેમ તે પણ એટલો જ વિવાદયુક્ત પ્રશ્ન છે. ગુજરાતની અને તેમાં ખાસ કરીને અમદાવાદ શહેરની સામાજિક પ્રગતિને માટે અને તેમાં યે મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે

તેમ પણ એ વ્યક્તિને ધન આપી નામનો હોય તો એ ધન નિર્વિવાદપણે શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનને જ અપાવો જોઈએ. સમાજસુધારાની અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીકેળવણી તથા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિની દરેક પ્રવૃત્તિમાં વિદ્યાબ્હેન તો અગ્રસ્થાને હોય જ. અમદાવાદ શહેરમાં તો વિદ્યાબ્હેન વગરની સમાજસુધારાની કે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટેની એક પણ સંસ્થાની આપણાથી કલ્પના પણ કરી શકાય એમ નથી. આ બધી સંસ્થાઓમાં માત્ર શોભાના શાક્ષીઆ તરીકે એમના નામનો લાભ લઈ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે વિદ્યાબ્હેનનું નામ જોડવામાં આવતું નથી. દરેક સંસ્થામાં વિદ્યાબ્હેન તન તોડીને, શ્રમ લઈને, સમયનો ભોગ આપીને કામ કરે છે. આટલી ઉમરે પણ તેઓ વાયશકર મહિલા વિદ્યાલયમાં નિયમિત પણ વેતન લીધા વગર માનસશાસ્ત્ર તથા ગૃહવિજ્ઞાન જેવા અગત્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપે છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ ઉઘાડવામાં આવી અને એ શાળાના લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા પુરાત શખાઈ નહોતી ત્યારે લાગલાગટ એકવણ માસ સુધી રોજના નિયમિતપણે બેત્રણ કલાક શાળામાં જઈ તેઓ લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનું કાર્ય કરતા હતા અને આ રીતે એમણે એ શાળાને ચાલે પાડી હતી.

સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈના દુઃખદાયક અવસાન પછી થોડા સમયમાં વિદ્યાબ્હેને પોતાના સદ્ગત પતિની બધી પ્રવૃત્તિઓની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લીધી અને આ રીતે અત્યારના જમાનામાં પતિના મૃત્યુ પછી સતીનો ધર્મ શું હોવો જોઈએ તે તો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ તેમણે જનતાને શીખવ્યો.

સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈની માફક શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન પણ સ્વભાવથી પારમાર્થિક પ્રકૃતિના છે. ગમે તેવું કઠિન પણ કામ કરી છૂટવું એ એમના સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. જાહેર કાર્ય કરવામાં એમણે કદી પણ પાછી પાની કરી નથી, અને જ્યારે તે અમુક કાર્ય કરવાનું માથે લે ત્યારે માત્ર ઉપરછલું કામ કરી બેસી રહેવું એ એમનો સ્વભાવ નથી. લાગલ શ્રમ લઈને પણ એ કાર્ય સંપૂર્ણ સંતોષકારક રીતે પાર પાડે ત્યારે જ એમને જંપ વળે.

જાહેર જીવનનું રહસ્ય તેઓ ઘણી સારી રીતે સમજ્યા હોય એમ જણાય છે. જાહેર સંસ્થામાં તેઓ ઘણું મોટું અને અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા હોય તોપણ પોતાનું ધાર્યું જ થાય એવો દુરાગ્રહ એમણે કદી પણ સેવ્યો નથી. સંસ્થાની ખોટે માર્ગે જતી છે એવું જાણવા છતાં તેઓ સંપૂર્ણ નિષ્ઠા પાળી બહુમતીને આધીન થઈ કામ કરે છે. જાહેર સંસ્થાના કોઈ પણ કાર્યમાં તેઓ કદી અંગત મમત્વ ધરાવતા નથી. તેમનો આ ગુણ

પ્રશંસાપાત્ર છે અને જાહેર જીવનમાં પડેલાં ઘણાંને તે અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જાહેર સંસ્થાઓનાં કામોમાં ઘણી વાર કેટલાએ પોતાની અંગત ભાવને લાવી મૂકે છે, અને જાહેર સંસ્થાઓમાં પોતાનું ધાર્યું ના થાય તો પોતાના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ મત આપનારાઓ પ્રત્યે અંગત રોષ ચડાવે છે. આવા પ્રકારની કેટલાકોની મનોદશાને લીધે આપણી જાહેર સંસ્થાઓમાં વેરઝેરનું વાતાવરણ પ્રસરી રહે છે. શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન કેટલાંક વર્ષો થયાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટીના સ્કૂલબોર્ડનાં ચેરમેન છે અને હું એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઑફિસર છું તેથી તેમના આ ઉત્તમ ગુણની ઘણી વાર મને અંગત પ્રતીતિ થઈ છે. આનું એક જ દૃષ્ટાંત હું આપું છું:

શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનની દૃઢ માન્યતા છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિના અમુક પ્રકારના સાંસારિક વર્તન સાથે તેની જાહેર નોકરીને બિલકુલ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. કોઈનું પણ અમુક પ્રકારનું સાંસારિક વર્તન તેની જાહેર નોકરીમાં ગુન્હા તરીકે ગણાવું જોઈએ નહિ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટીના તેમ સ્કૂલબોર્ડના ઘણા સભાસદો આથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવતા હોવાથી આવા પ્રસંગોએ તેમને સ્કૂલબોર્ડના સભાસદો સામે વિરોધ થતો. આવે વખતે તેઓ માત્ર પોતાનો અંગત અભિપ્રાય દર્શાવી બેસી રહેતા. એક ચેરમેન તરીકે બીજાઓએ તેમના અભિપ્રાયોને માન આપવું જોઈએ અને તેમના જ અભિપ્રાય પ્રમાણે સ્કૂલબોર્ડની કાર્યનીતિ યોજવી જોઈએ એવો દુરાગ્રહ તેઓ કદી પણ કરતા નહિ. તેમના આ ગુણને લીધે સ્કૂલબોર્ડના બીજા સભાસદો સાથેના તેમના અંગત સંબંધમાં કદી પણ વિક્ષેપ પડ્યો નથી. વિદ્યાબ્હેનનું આવી જાતનું વર્તન તેમની માનસિક નબળાઈને લીધે છે એવું હું પહેલાં માનતો હતો; પણ પછીથી વિચાર કરતાં મને માલુમ પડ્યું કે તેમનું આવી જાતનું વલણ એ તેમની માનસિક નબળાઈને લીધે નથી, પરંતુ એમાં તો એમના હૃદયની ઉદારતા રહેલી છે. આવી જાતની હૃદયની ઉદારતા આપણા જાહેરજીવનમાં ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે. વિદ્યાબ્હેને પોતાનું ધાર્યું કરવાનો દુરાગ્રહ રાખ્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ પોતાનું ધાર્યું કરવાને તેમણે કદી પ્રયત્ન સરખોએ કર્યો નથી. અગત્યના પ્રશ્નોના સંબંધમાં પણ પોતાના અભિપ્રાયને અનુસરતા અભિપ્રાયો મેળવવાને તેમણે કદી પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. ખરો કટોકટીનો સમય હોય અને સિદ્ધાંતની અધડામણનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તેવે સમયે પણ એમણે મતો મેળવવા માટે કોઈને વિનંતિ કે સૂચના સરખીએ કરી નથી.

સ્વભાવ, સંસ્કાર અને સર રમણભાઈ સાથેના ગાઢ સહવાસને લીધે રાજકીય બાબતમાં તેઓ સંપ્રદાયવાદી અને વિનીત પક્ષના હોવા છતાં સવિનય કાયદાભંગની લડત દરમિયાન વીરમગામમાં પોલીસે સ્ત્રીઓ ઉપર ઘોડા દોડાવ્યા તેમ સરકારી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના શાળાના મકાનમાં રાષ્ટ્રધ્વજ ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને પોલીસ તરફથી નાદીમાર મારવામાં આવ્યો તેથી વિદ્યાબહેનનો પુણ્ય પ્રકોપ પ્રગટી નીકળ્યો અને તેથી તેમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટીમાં સરકાર તરફથી નિમાયેલા સભાસદ તરીકેની તેમની મેમ્બરી એ પુણ્ય પ્રકોપ પ્રદર્શિત કરવા રાજીનામું આપી દીધું અને ત્યાર પછી થોડા સમયમાં થનારી મ્યુનિસિપાલીટીની ચૂંટણીમાં મહાસભા તરફથી ચુંટવાની પોતાની ઉમેદવારી જાહેર પાડી અને વગર હરીફાઈ મોટી બહુમતીથી તેઓ ચુંટાયા. એવી જ રીતે અત્રેની સરકારી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં શાળાના મકાનમાં રાષ્ટ્રીય વાવટો ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે કેટલીક છોકરીઓને શાળામાંથી હમેશને માટે કાઢી મૂકવામાં આવી ત્યારે શ્રીમતી વિદ્યાબહેને શ્રીમતી સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઈ સાથે જાહેર નિવેદન બહાર પાડી એ છોકરીઓને હિંમત આપી કે તેમનું અંગ્રેજી શિક્ષણ અધવચ બંધ નહિ થઈ જાય અને તેમને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાને માટે થોડા વખતમાં પ્રબંધ કરવામાં આવશે. પરિણામે મ્યુનિસિપાલીટીની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ અસ્તિત્વમાં આવી. આ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલને અસ્તિત્વમાં આણવાનો યશ પણ જો કોઈ એક વ્યક્તિને આપી શકાતો હોય તો તે યશ શ્રીમતી વિદ્યાબહેનને ઘટે છે.

પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ તથા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એ બંનેનો જેમણે પોતાના જીવનમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં સમન્વય કર્યો છે, વ્યવહારકુશળ હોઈને પણ જેમણે આદર્શોને કદી વિસાર્યા નથી, પ્રગતિમાન અર્વાચીન સ્ત્રી કેવી હોવી જોઈએ તેનું જેમણે આધુનિક ભણેલી સ્ત્રીઓ માટે માર્ગદર્શક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે, જેઓ સૌજન્ય, સૌમ્યતા તથા નિરભિમાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમ છે એવા શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના જીવનના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે તેમના એક પ્રશંસક તરીકે અત્યંત માનપૂર્વક મારી આ નમ્ર અંજલિ અર્પું છું.

સ્ત્રીઓ અને આર્થિક સ્વતંત્રતા

સૌ. ઊર્મિલા મહેતા

સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો સવાલ આજકાલ ઘણા વિચારી રહ્યા છે. આપણી ગુજરાતી બ્હેનો આ દિશામાં કેવી ને કેટલી પ્રગતિ કરી રહી છે તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમા આ પ્રશ્ન તો કેટલાયે વખત થયા ચર્ચાઈ ગયો છે ને ત્યાં તેનો નિકાલ પણ આવી ગયો છે, એમ કહી શકાય. ગુજરાતમા તો હજી ઊંઘમાંથી આપણે આંખ ઉઘાડી આંખ ચોળી જોતા હોઇએ એમ લાગે છે. 'ઘરરાણુ ગૃહિણી'નો આદર્શ ઘણો સુંદર ભલે હોય. પણ આજનાં સમાજબળો એ જ એક આદર્શ છે એવાં સ્વપ્નાંને ધીરેધીરે નાશ કરતાં જાય છે. સ્ત્રીઓ પોતાના પગ પર ઊભી રહી શકે, સ્વતંત્ર જીવન ગાળી શકે એ વસ્તુસ્થિતિની જરૂરિયાત ગુજરાતમાં આજે નહી નથી ઊભી થઈ. કારણકે આપણા હિંદુ સમાજમા જ્યાંસુધી અસંખ્ય બ્હેનોને ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળવાની સમાજ ફરજ પાડે છે, ત્યાંસુધી તે લોકોના પરતો પણ આપણે આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવો રહ્યો જ છે. વિધવાઓને જે ઓશીઆળું ને દયાજનક જીવન ગાળવું પડે છે તે જોઇ કઈ વિચારવંત વ્યક્તિને ઊંડો ખેદ ન થાય ! જે વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવું હોય તેને તેમ કરવાની કાયદા પ્રમાણે તો છૂટ છે જ; પણ સમાજની સખ્ત સાંકળોનો નાશ ન થાય ત્યાંસુધી મોટે ભાગે વિધવા બ્હેનો પુનર્લગ્ન કરી સમાજનો કેર ખોફ વહોરવા તૈયાર થતી નથી. તો આવી બ્હેનો સ્વતંત્રતાથી જીવન ગાળી શકે તે માટે સ્ત્રીઓને કમાવાનું સાધન હોવું જ જોઇએ એ વિષે બે મત ન જ હોઇ શકે.

સાથેસાથે જ્યારે ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર વધતો જાય છે, ત્યારે બીજો સવાલ ઊભો થાય છે. શું સ્ત્રીને લગ્ન સિવાય જિંદગીનો બીજો કોઇ આદર્શ છે જ નહિ ? જે સ્ત્રીને કૌટુંબિક જીવનની ધુમરી સ્વીકારવી ન હોય છતા કમાવાની શક્તિના અભાવે લગ્નની ધુસરીમાં જોડાવું પડે તે તો પેટને માટે દેહ વેચવા જેવું જ છે એમ કહેવાય. આ વાક્યથી ઉપરટપકે જોનારને વખતે આઘાત લાગશે, પણ જરાક શાંતિથી વિચાર કરતાં એની સત્યતાની ખાતરી વાચનારને જરૂર થશે જ. હું કબૂલ કરું છું કે ઘણીખરી સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેમને આદર્શ ગૃહિણી થવાનાં જ સ્વપ્નાં મનમાં આવતા હશે. પણ હું માનું છું કે આજના જમાનામા સાથેસાથે એવી પણ ઘણી નવયુવાન બ્હેનો ગુજરાતમાં છે

- જેમને કુટુંબના સંકુચિત વાતાવરણનો મોહ નથી પણ જેમને રાષ્ટ્રના હિત માટે કાંઈ કરવાના કોડ છે—આવી બ્હેનો જ પોતે કમાવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તો કદી પણ લગ્ન કરવાનું પસંદ ન કરે સમાજને પણ આવી સ્ત્રીઓની ઘણી આવશ્યકતા છે, એમાં શક નથી આ માટે એક જ દાખલો બસ થશે નાના બાળકોને શિખવવાનું કામ બહેનો ને ડોશીઓની સ્ત્રી જે મમતા ને કુશળતાથી કરી શકે તેટલી જ કુશળતાથી પુરુષો ભાગ્યે જ કરી શકે આથી જ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં શાળાઓમાં શિક્ષકો મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ હોય છે

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ઘટતી નથી એ મનુ મહારાજનું સૂત્ર તો આપણે એક બાજુ મૂકીએ ગણી બાજુ પર જ મૂકી દઈએ વાગ્ભટે આજે તો વિચારકોનું માનવું છે કે સ્ત્રીઓ જેમ જેમ આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરશે, તેમતેમ દેશની ઉન્નતિમાં તેમનો ફાળો વધુ ને વધુ મહત્ત્વનો જશે

ગુજરાતમાં જ્યારે વિદ્યાબ્હેન ને શારદાબ્હેન ગ્રૅજ્યુએટ થયાં ત્યારે એમણે એક નવી જ ભાત પાડી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે એક નવો જ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. જે સંજોગોમાં એ બેઉએ શિક્ષણ લીધું તેની ઝાંખી આપણને શારદાબ્હેનના 'જીવન સંભારણાં'માંથી મળી રહે છે તે જમાનામાં તો એમના જેવા કુટુંબમાં જન્મેલાં ને રમણભાઈ તથા ડૉ. સુમન્ત મહેતા જેવા પતિ મેળવનાર ભાગ્યશાળી બહેનો જ એવી પહેલ કરી શકે આજે તો ગુજરાતમાં અમુક રીતે પછાત કુટુંબમાં ને પછાત ગામોમાં જન્મેલી બ્હેનો પણ કૉલેજનું શિક્ષણ મેળવે છે ગુજરાતી પ્રજાનો મોટામાં મોટો દોષ તો પોતાની મહાન વ્યક્તિઓના ગુણ વિષે બેદરકાર રહેવું ને સમાજ ઉપર ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિઓના ઉપકાર ભૂલી જવા એ છે તેથી જ આપણા ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષર બ. ક. ઠાકોરે ગુજરાતને 'ગાંડી ગુજરાત' કહી છે અને ગાંડી ગુજરાત વખાણમાંથી આડા ફાંટી જવાનો આરોપ વ્હોરી લઈને પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચતાં ગુજરાતી નારીસમાજ ઉપર વિદ્યાબ્હેને તથા શારદાબ્હેને કરેલો ઉપકાર ગુજરાતી સમાજ આગળ મૂકવાની હું પ્રેરણા લઉં છું

ગુજરાતમાં જે જે ન્યાતોમાં કન્યાની વધુ છત છે ત્યાં બહેનો યુવકને ગમે તે રીતે ભણેલી જ પત્ની ઇચ્છે છે નવલરામભાઈએ વર્ણવેલી સ્થિતિ જેમાં 'બાઈનું ધ્યાન તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે ને વાઈ તો ચૂલા અને ચાકરનો વિચાર કરે' એ સ્થિતિ આજના ગુજરાતી યુવકને આગમ લાગે છે તેથી ઘણાં માબાપો પોતાની પુત્રીઓને સારો વર મળે એ ઇચ્છા ને આશાથી ગ્રેજ્યુએટ બનાવે છે અગર તો અને કૉલેજમાં

પણ ગુજરાતની વણિક વૃત્તિ કેટલી પ્રબળ છે તેનો આ એક સચોટ દાખલો છે. પણ હજી પણ છોકરાઓને ભણાવવાની તીવ્ર ફરજ જેટલી મહારાષ્ટ્ર સમસ્તમાં જણાય છે તેટલી છોકરીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની જરૂરિયાત ગુજરાતમાં જણાતી નથી. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રિય ને કાયસ્થ, એ ત્રણ આગળ વધેલી નાતો બાદ કરીએ તો ગુજરાતની બીજી અસંખ્ય નાતોમાં બાળલગ્ન વગેરે સામાજિક ખરાબ રિવાજોને લીધે સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર હજી બહુ થયો નથી.

બીજું ગુજરાતમા હિંદના બીજા ભાગોના પ્રમાણમાં ગરીબાઈ ઓછી છે. તેથી મહારાષ્ટ્રમા જેમ કમાવા માટે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી લેવી જ પડે છે, તેમ ગુજરાતમાં હજી થયું નથી. પણ મને લાગે છે કે ગુજરાતમાં પણ એ સ્થિતિ ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે. જેમ જેમ આર્થિક સ્થિતિ બગડતી જાય છે તેમ તેમ પરણેલી સ્ત્રીઓને પણ કમાવાની જરૂરિયાત ઊભી થતી જાય છે ને જશે. આથી જ ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર વધતો જાય છે, ને થોડી થોડી પણ યુરોપ–અમેરિકામાં ઉચ્ચ કેળવણી લેવા ગુજરાતી બ્હેનો જાય છે ને વર્ષ પ્રતિવર્ષ વધારે સંખ્યામાં જાય છે એ એક સારૂં ચિહ્ન છે.

સર ચંદ્રશેખર રામને હવેં યુનિવર્સિટીના સમારંભ વખતે કહ્યું તેમ હિંદી જીવનના દરેક અંગમાં સક્રિય ફાળો આપતી હિંદી બ્હેનો થાય એવી આપણી ઇચ્છા છે, ને તે માટે પ્રજામત કેળવવો એ દરેક સુશિક્ષિત વ્યક્તિની ફરજ છે.

ગૃહજીવન, બાળઉછેર એટલા જ સ્ત્રીઓના કાર્યપ્રદેશ નથી. પણ સમાજજીવન બધી રીતે ઉન્નત થાય તેટલા માટે ન્હાનાલાલની જયા માફક આજીવન કૌમારવ્રત પાળે એવી થોડી બ્હેનોની પણ ગુજરાતને જરૂર છે. આ માટે બ્હેનોએ જો સારી કેળવણી લીધી હોય ને પોતાનું કમાઈ શકતી હોય તો જ બાપ, ધણી કે પુત્ર ઉપર મનુ મહારાજના આદેશ પ્રમાણે અવલંબવાની જરૂર સ્ત્રીને ન પડે. એટલે મને તો લાગે છે કે જેમ જેમ પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય છે, તેમ તેમ ગુજરાતમાં પણ સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાવલંબનની જરૂર પડતી જાય છે, ને તેમા જ સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાની આગાહી રહી છે. કાયદો ગમે તેટલા હક્ક આપે પણ જો સ્ત્રીઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર નહિ હોય તો આવા કાયદા નિરર્થક જવાનો ઘણો સંભવ છે. તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થતી જાય છે તેમ તેમ કાયદાના ને સમાજનાં બંધનો શિથિલ થતાં જાય છે તેથી આ હિલચાલમાં સાથ આપવાની આપણા બધાની ફરજ છે.

લેડી રમણભાઈ નીલકંઠ

બી.એ., એમ.બી.ઇ., કયસરે હિંદ



મિસ દીના દીનશાજી કામા
કયસરે હિંદ-અમદાવાદ

લેડી રમણભાઈને ગ્રંથ અર્પણ કરવાનું અમારી કમિટીએ નક્કી કર્યું હોવાથી મને પણ પૂજ્ય માતુશ્રી લેડી રમણભાઈ માટે મારા અંતઃકરણના ઉદ્ગાર બહાર કાઢવા મન થયું છે અને એ રીતે એમના માટેના મારા ઊંચા વિચાર રજુ કરૂં છું.

લેડી વિદ્યાબ્હેનને હું માતાના પ્રેમથી ચાહું છું અને મારા પૂજ્ય ગુરુ તરીકે માન આપુ છું. છેલ્લાં વીસ વરસથી હું એમની સાથે કામ કરૂં છુ અને તેમના ઘણા પરિચયમાં આવી છું. અમારા આટલા વરસના સંબંધથી મારામાં અને એમનામાં કુટુંબીજન હોઈએ એવો ગાઢ સંબંધ બંધાઇ ગયો છે, અને હું એમ જોઇ શકી છું કે લેડી વિદ્યાબ્હેન સર્વે ગુણ સંપાદનકરતા છે. એમનામાં એક ઉત્તમ ગુણ એ છે કે એમને Communal સેવા કરવાની ભાવના છે, એટલેકે ન્યાતજાતના ભેદભાવ રાખ્યા વગર એમણે આખી જિંદગી સેવા કરવામાં દેશને અર્પણ કરી છે એ એક મદદ ગુણને લઇને તેઓ આખા દેશમા પૂજ્ય થયાં છે.

પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેનમાં કામ કરવાની ધૈર્યથી અમુક Gomplexive question ઘણા મૂંઝવણભરેલા સવાલનો વિના ગભરાએ ઉકેલ લાવવાની અજબ દૈવીશક્તિ છે તેમની સામાજિક, રાજકીય અને બીજી એટલી બધી સેવાઓ છે કે તે વર્ણવતાં તો પુસ્તકો ભરાય અને તે જે માણસ એમની સાથે અસલથી ગાઢ પરિચયમાં હોય તે જ લખી શકે અથવા તો તેઓ પોતે જ લખી શકે, કારણકે તે લખવામા દરેકે દરેક વિગતની–બનાવોની સંપૂર્ણ અને પૂરેપૂરી માહિતીની જરૂર છે.

લેડી વિદ્યાબ્હેન પોતાની નાની–જુવાન વયથી સમાજસેવામાં રચ્યાંપચ્યાં રહેલાં છે. દિવસે જુદીજુદી સંસ્થાઓના કાર્યમાં તેઓ પોતાના અમૂલ્ય કાર્યનો ફાળો આપે છે

અને ખાણી વાંચવા તથા લખવાનું વગેરે કામ સમાજસેવા ખાતર અરધી રાત્રે ઊઠીને કરે છે એ વાત જાણીતી છે. જ્યારે મનુષ્યને એક બીજાની પડી નથી, પોતે પોતાના કામમાં રચ્યાંપચ્યાં રહે છે ને વખતમાં પોતાના તન, મન અને ધનની પરવા કર્યા વગર સમાજની સેવા આટલી બધી કોણ કરવાનું હતુ?

સ્ત્રી વર્ગમાં દરેક ઠેકાણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લેનાર, સતત કાર્ય કરનાર વિદ્યાબ્હેન ગુજરાતમાં અગ્ર ગણાય છે, તેમના રીટાયર થયા પછી ગુજરાતને એક મોટી ખોટ પડવાની છે કે જે ખોટ આપણને હાલ સર રમણભાઈના સ્વર્ગસ્થ થયા પછી સાલે છે. તેઓ ગુજરાત લેડીઝ કલબમા ૪૦ વરસથી સેવા બજાવે છે, ડૉ. મોતીભાઈ દલપતરામની કમિટીમાં રહી ઘણી સારી પ્રશંસા મેળવી છે. અનાથ આશ્રમ, વિમેન કાઉન્સિલ, મહિલા મંડળ અને બીજી અનેક કન્યાશાળાઓ અને સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ, ટ્રેઝરરી, ટ્રસ્ટી, સેક્રેટરી અથવા તો મેમ્બર તરીકે એમની સેવાઓ અજોડ. અસત્ય અને પ્રસિદ્ધ છે. યૂરોપની મહાન લડાઈ વખતે એમણે અહીં રહી ફંડ ઉઘરાવવાના હેતુથી ફેન્સી ફેર, ફેન્સી બઝાર અને કૉનસર્ટો વગેરે વગેરેમા ઉત્સાહથી ભાગ ભજવેલો અને સરકારને ઘણાં મદદગાર થઇ પડ્યાં હતા. મ્યુનિસિપાલિટીમા નૉમીનેટ થએલાં એઓ પહેલાં જ સ્ત્રી છે, અને સ્ત્રી કાઉન્સિલર તરીકે પણ પહેલાં જ ચૂટાયાં હતા. લેબર કમિશન વખતે અહીંથી એમને જ કમિટીમાં નિમ્યા હતા. લખનૌ ખાતે વિમેન કૉનફરન્સમા પ્રમુખ તરીકે બિરાજ્યાં હતા અને ઘણી બાહોશીથી કામ કરી આપ્યા હતાં. મુબાઈ ઇલાકાની લેબર કૉન્ફરન્સમા પ્રમુખ તરીકે ચુટાયા હતા અને ઘણું સારૂ કામ કરી આપ્યાં હતાં. એવાં તો અનેક વખત તેઓ સેવા કરવામા આગેવાન થઈ ગયાં છે. પુનર્લગ્નનું કામ એમણે બહુ પરોપકારનુ અને સમાજ સેવાનું હાથ ધર્યું છે સેંકડો ગરીબ રીબાતી વિધવાઓનાં તેમણે ઘર મંડાવ્યાં છે અને તેમના આશીર્વાદ લીધા છે. હજારો બાળહત્યાઓ તેણે પુનર્લગ્નથી બચાવી છે. એમનામાં એક મહા ગુણ તે શાન્ત સ્વભાવનો છે. તેઓ કોઇ દિવસ ગુસ્સે થયા હોય એવું સાંભળવામાં પણ આવ્યુ નથી, ઘણી વખત એમને ગુસ્સે થવાનાં કારણ મળવા છતાં પણ કોઈ દિવસ ગુસ્સે થયા નથી. પોતાની રહેણીકરણીએ, પોશાક અને નીતિરીતિએ પણ એ ઘણા સાદા છે. અને માણસની સાદાઇ જ હમેશા તેમના ઉત્તમ ગુણોની ગવાહી પુરે છે. શરીરનો માનવતો ઓદ્ધો અને બીજા ઘણા ઓદ્ધા ધરાવવા છતા એમનામાં જરા પણ મોટાઇ કે ખોટું ગુમાન રહ્યુ નથી.

તેઓ એટલાં બધાં સાદાં છે કે પોતાની મોટર કે ગાડી [illegible] હોય તો તેઓ ચાલતાં જતાં જરાએ અચકાતા નથી અને મેં ઘણી વખત તેમને ચાલતાં જતા જોએલાં છે.

પ્રજામાં અને સરકારમાં સત્યતાથી અને નીતિથી કામ કરવાની એમનામાં કુનેહ છે અને તેથી તેઓ બન્નેને પ્રિય થઇ પડેલા છે. એમનું નામ તો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાવું જોઇએ અને આ આલમમાં તેઓ એક મહાન વ્યક્તિ તરીકે અમર રહેશે. સર રમણભાઈ અને લેડી વિદ્યાબ્હેનનું દંપતીજોડું સમાજસેવામાં વખણાઈ ગયું છે. સર રમણભાઈની જિંદગી વધુ લંબાઈ હતે તો આ જોડું વધુ ને વધુ એ સેવા કરતે. એમના મરણ પછીથી વિદ્યાબ્હેને એ સેવા કરવી ચાલુ રાખી છે અને સર રમણભાઈના પગલે પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખી વધુ ને વધુ દિપાવ્યું છે.

ખુદા એમને તંદુરસ્તી સાથે લાંબી જિંદગી બક્ષે અને સદ્કર્મો કરવાની તાકાદ અને સદ્બુદ્ધિ આપે. આમીન ' આમીન '

હિન્દુ સ્ત્રી અને કાયદો



જીવણલાલ મ. દેસાઈ

હિન્દુસ્તાનના ધારાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હિન્દુ સ્ત્રીની સ્થિતિ ખેદજનક છે. હિન્દુઓને લગતું વારસા પ્રકરણ સ્મૃતિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. અને કેટલીક સ્મૃતિઓમાં કેટલાક શ્લોકો પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલા જણાયા છે, છતાં સ્મૃતિકારોના એ વચનો ઉપર હાલ સુધી પણ આધાર રાખવામાં આવે છે. કેટલીક સ્મૃતિઓમાં એક જ બાબતના સામસામેના શ્લોકો પણ જોવામાં આવે છે. કાયદાનો એક નિયમ છે કે સમાજની પ્રગતિ થતી જાય તે પ્રમાણે કાયદામાં પણ સુધારાવધારા થતા રહેવા જોઈએ; પણ કમનસીબ-ની વાત છે કે હિન્દુ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં કાયદામાં ફેરફાર થતો નથી.

સત્તરમા સૈકામાં વેપારના અર્થે અંગ્રેજ પેઢી ચાર્ટર લઈને હિંદુસ્તાન આવી. આ પેઢીઓમાં કામ કરનારા અંગ્રેજ લોકો હતા. આમના સંબંધમાં વખતોવખત પાર્લામેન્ટે કાયદાઓ કર્યા અને તેમના વર્તનના સંબંધમાં ઇન્સાફની અદાલતને હકૂમત આપવામાં આવી અને વખત જતાં એમના કેસો ચૂકવવાને માટે સ્થાનિક અદાલતો કલકત્તા, મુંબાઈ અને મદ્રાસમાં સ્થાપવામાં આવી જે મેયર્સ કોર્ટ તથા રીકોર્ડર્સ કોર્ટ કહેવાતી. ૧૭૭૩ની સાલમાં રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ પસાર થયો તે પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વેપાર કરતાંકરતાં રાજ્યપ્રકરણમાં પગપેસારો કર્યો હતો અને દિલ્હીના શહેનશાહની પાસેથી દીવાની પણ મેળવી હતી. તેથી તેમના તાબામાં કેટલીક દેશી પ્રજા પણ આવી અને તેમના સંબંધમાં પણ ઇન્સાફ કરવાની તેમને તક મળી. પરંતુ આમનો ઇન્સાફ કરવાને દેશી અદાલતો હતી અને ફોજદારી કોર્ટમાં મુસલમાની ફોજદારી કાયદાનો અમલ થતો હતો; જ્યારે રીકોર્ડર્સ અંગ્રેજ હોવાથી કેટલીક વખતે અંગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે દીવાની કામમાં ફેંસલા કરવામાં આવતા પણ ઘણું કરીને દેશી કાયદાનું ધોરણ પાળવામાં આવતું

હતું. આ સંજોગોમાં ત્યારે રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે કલકત્તા, માટે એક સુપ્રીમ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી અને પાછળથી મદ્રાસ અને મુંબઈના માટે પણ આવી કોર્ટની સ્થાપના થઇ ન્યાયાધીશો અંગ્રેજ હોવાથી અંગ્રેજી કાયદો અમલમાં મૂકવામાં આવે તો લોકોના મન ઉશ્કેરાય, તે બંધ કરવાને માટે રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટના નીચેની બે કલમો દાખલ કરવામાં આવી

Provided always, and be it enacted, that the Supreme Court of Judicature at Fort William in Bengal shall have full power and authority to hear and determine in such manner as is provided for that purpose in the said Charter or Letters Patent all and all manners of actions and suits against all and singular the inhabitants of the said city of Calcutta provided that their inheritance and succession to lands, rents and goods, and all matters of contract and dealing between party and party, shall be determined in the case of Mahomedans, by the laws and usages of Mahomedans and in the case of Gentus (Hindus) by the laws and usages of Gentus, and when only one of the parties shall be a Mahomedan or Gentu by the laws and usages of the Defendant

And in order that regard should be had to the Civil and religious usages of the said natives, be it enacted, that the rights and authorities of fathers of families and masters of families according to the same might have been exercised by the Gentu or Mahomedan law, shall be preserved to them respectively within their said families, nor shall any acts done in consequence of the rule and law of caste respecting the members of the said families only, be held and

adjudged a crime, although the same may not be held justifiable by the laws of England.

અને જ્યારે બીજા પ્રાન્તોને માટે કોર્ટો નીમાઈ ત્યારે તે કોર્ટો સંબંધીના કાયદામાં પણ એ કલમો પાછી ઉતારવામાં આવી. ન્યાયાધીશો પરદેશી અને પરધર્મી હોવાથી તેમની મદદને માટે હિન્દુઓના ખટલાઓનાં મદદ કરવાને પંડિતની તથા મુસલમાની કાયદામાં મદદ કરવાને મૌલવીની નિમણુક કરવામાં આવી. આવી રીતની વ્યવસ્થા હતી તે વખતે હિન્દુના વારસા તથા બીજા કજીઆઓના સંબંધમાં પંડિતો સ્મૃતિઓમાંથી વ્યવસ્થા રજુ કરી તેનો અર્થ કરતા અને તે પ્રમાણે ફેંસલાઓ આપવામાં આવતા હતા. અને આવા ફેંસલાઓ આધારભૂત થતા ગયા અને પછીથી Store obcesis નો નિયમ અમલમાં આવતો ગયો એટલે આવા ફેંસલાઓના લીધે મિલ્કત પ્રાપ્ત થતી ગઈ હોય તેના હક સ્થાપિત ગણાવા લાગ્યા. વખતોવખત ગવર્નર જનરલો તથા અધિકાર મુજબ ગવર્નરો પોતાના પ્રાન્તોના સંબંધે regulations એટલે નિયમો ઘડતા ગયા, પણ રીતસરની કાયદાપોથીઓ નહોતી તેથી ૧૮૩૩ની સાલમાં ઇન્ડિયન લૉ-કમિશન નીમવામાં આવ્યું અને તેમણે જોઈતી તપાસ કરી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિને લાયક કાયદા ઘડવાની યોજના તૈયાર કરી. આ કમિશનની મહેનતના અંગે પીનલ કોડ, ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ, પુરાવાનો કાયદો, સ્પેસિફિક રિલિફ ઍક્ટ, સિવિલ પ્રોસિજર કોડ વગેરે કાયદાઓ થયા. અને રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટમાં હિન્દુઓના સંબંધમાં હિન્દુ કાયદા તથા મુસ્લીમોના સંબંધમાં મુસ્લીમ કાયદા પ્રમાણે જે ન્યાય આપવાનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તેને તિલાંજલિ આપવામાં આવી. પરંતુ વારસાના પ્રકરણમાં દેશકાળને અનુસરીને કાંઇ પણ ફેરફાર કરવાની સૂચના થઈ નહિ અને સ્થિતિસ્થાપક ધોરણ ચાલુ રહ્યું.

હિન્દુશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે કોઈપણ શખ્સ પોતાનો ધર્મ બદલીને બીજો ધર્મ અંગીકાર કરે તો તેની કૌટુમ્બિક મિલ્કત ઉપરના તેના હક નાબુદ થાય છે. ઈસ્ટ-ઇન્ડિયા કંપનીના સંબંધમાં ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટે કેટલાક કાયદાઓ ઘડેલા તેના એક કાયદામાં એક કલમ ક્રિશ્ચિયાનીટીના ફેલાવા સંબંધમાં અમુક ખર્ચ કરવાની પરવાનગી આપનની પણ હતી અને આવી રીતે ધર્મનો ફેલાવો કરતા કેટલાક હિંદુઓ વટલીને ક્રિશ્ચિયન થયેલા તેમની મિલ્કતના સંબંધમાં ૧૮૫૦ની સાલમાં એક કાયદો બાંધવામાં આવ્યો, પણ હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસાના હક સંબંધી અથવા એની સામાન્ય સ્થિતિ સુધારવાને કાંઈ પણ

પ્રથા કરવામાં આ ા હિ

હિંદુ સમાજમાં સામાન્ય સ્થિતિ સંયુક્ત કુટુંબની ; કુ ંના વડીલની સ્ત્રીઓ સત્તાઓ છે તેમ કે તે પગ છે સે સત્તાઓ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટથી પગ મજબૂત રાખવામાં આવી ; અને જો તે તે સંયુક્ત કુ ંબ ા અધિકારો ા ઘ ા અનિમ ીમા ગણાવા લાગી આવી કે તેમાંથી એક સંયુક્ત કુ ંબના સભ્ય ભાગીદારોના ભરણપોષણની જોગવણ કરવાની છે તા આધારે સંયુક્ત કુ ંબના સ્ત્રી ોનો કેવળ ભરણપોષણનો હક છે એ સિદ્ધાન્ત થયો અને સ્ત્રીઓ ા ન અદાલતોમાં આવા હકો માટે ઝ ડ ાવો જવું પડે તો ઘણી મુશ્કેલી કેમ આવવાની પ્રતિવાદીઓ તરફથી દલીલ કરવામાં આવનાના પ્રશ્નો છે સાથ મહિને અમુક મણ અનાજ અને પાંચ ીઆ ા ક ા ખ છ એવી ીત મેં અમદાવાદની કોર્ટમાં એક વખતની માનજેલીછ કરનાર વકીલ પછી સુ ા ની હાર ર્ેં એક મમા ઠગ્યું કે માત્ર હિંદુ સંયુક્ત કુ ંબના આગ નરી ગુ રી જતાં તેની વિધવાને તેના મરનાર ધણીના હિસ્સાના ઉત્પન્નનો કુ ભાગ ભ રણપોષણ માટે સાધી આપવો જોઈએ આ તો અનિશ્ચિત , ા અને સિદ્ધાન્તના ા ધમાં ા ય પ તુ સ ા તિ કુઓ પોતાની જન્મ ેનતથી મિ ન ાપાદ ા રી લેય અને તો એ ા ોરો વિધવા મળે ગુજરી જાય તો એનું ભરણપોષણ કરવાની એની ફક્ત નૈતિ જવા ા ારી જ ગણાતી ની અને તેના આમામીના મ ણ ા તેના વારસો આવી મિ લ્ વા ા ારી અંગીકાર કરતા હોતા પણ પાછળથી નવી હાર ર્ેં વિધવાઓની મ ે આવી અને જેઓ વારસો મળે તમને યોગ્ય ભ ોાાગનો ા ા સ્ત કર્યો તેઓ એવા કેમના થયા

સંયુક્ત ંબની નવીનાપાર્જિત મિલ્કત જે ા પુરુ ા ા હાથમાં આવી હોય ત્યા ા તના વારસાની જોગવણ વખત દીકરીઓ ા સાહ હક પરીચના નથી ક્ત કુમારી દીકરીઓ ા િવાહ તથા લગ્નના માટે જોગવણ કરી તેઓએ એવું ઠરાવ થયું છે દીકરીઓ બી ત ે ાન ા પ્રમાણે ાપની મિલ્કતમાં થોડો ભાગ ા ા ા મળે છે ફ ત હિંદુ લોમાં જ તેમને સાતન કરવામાં આવેલી છે અને તને નીચે તમની પ ધી ા સ્થિતિ ાયમ થતી જાય છે એક તજગાર એવી કરવામાં આવે છ ોકરીને જે વારસો મળશે ત પગાયા , ામા ત્યે તેના જવા ામાં તેમ જ્યાં સમય ક પગાયા કુ ંના વારસામ થી તમામની પતાધૂને જે હિસ્સા મળ ા તે તમા ા કહુ ામા આવશે એક ચીજ

દલીલ એવી રજુ કરવામાં આવે છે કે સ્થાવર મિલ્કતના વિભાગો કરવામાં આવશે તેવા વિભાગોમાં દીકરીના હિસ્સે આવતા વિભાગથી વધુ ભાગલા પડવાના–મિલ્કતના ભાગ પાડવાની જુદી જુદી રીતો છે. દીકરીને કોઈ વારસો આપવાનો હોય તેની ઉચક કિંમત નક્કી કરીને રોકડ પણ આપી શકાય. હિંદુ શાસ્ત્રકારો અથવા પુરાણકારોએ પુત્રને બહુ ઉંચો દરજ્જો આપી દીધો છે. સ્વર્ગમાં જવું એ હિંદુનો આદર્શ છે અને અપુત્ર ગુજરનાર પુત્ર નામના નરકમાં જ સડ્યો રહેવાનો તેથી એ નરકમાંથી તારનાર પુત્ર અવશ્ય જોઈએ. એક પત્નીથી પુત્રોત્પત્તિ ન થાય તો બીજી અને ત્રીજી અથવા પુત્રેષ્ટી યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું સમાધાન કરીને પુત્રપ્રાપ્તિ કરવા તજવીજ કરવી. ઔરસ પુત્રના અભાવે પુત્રની છાયારૂપ પુત્ર મેળવવો, અને આવા કેટલીક જાતના પુત્રોનાં વર્ણન થયાં. એમાંનો એક દત્ત પુત્ર ગણાયો–અંગત સગાઓમાં પુત્રીને ઉચું પદ છે અને પુત્રીના પુત્રને દત્તક લેવાને પિતાની ઘણી ઇચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ કેટલાક પંડિતોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે દત્ત પુત્ર છાયારૂપ ત્યારે જ કહી શકાય કે એની જનક માને દત્તક લેનાર પિતા પરણી શકે તેવી સ્થિતિ હોય ત્યારે જ. અને પુત્રીને પિતા પરણી શકે નહિ તેથી માતામહ પુત્રીના પુત્રને દત્તક લઇ શકે નહિ. સારા નસીબે આ અભિપ્રાય આપણા પ્રાન્તમાં અમલમાં આવી શક્યો નહિ કારણ કે કેટલાંક કુટુંબોમા પુત્રીના પુત્રોને દત્તક લેવાઇ ગયેલા હતા અને મિલ્કતના હકમાં પાછળથી અંતરાય નંખાય નહિ. પુત્ર અભણ હોય, બદચાલનો હોય, મિલ્કત વેડફી નાખે એવો હોય તો પણ બધી મિલ્કતનો કબજો અને વહીવટ તેને મળે! દીકરી સુશીલ, આજ્ઞાધીન અને માબાપની સેવા કરતી હોય તેવી પુત્રીને વડીલોપાર્જિત સ્થાવર મિલ્કતમાંથી કાંઇ બક્ષીસ પણ આપી શકાય નહિ. આ પ્રથામાં સુધારો થવાની ખાસ જરૂર છે. કેળવાએલા માણસોએ આ સંબંધમાં ઝંડો ઉઠાવવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓની પરાધીન અવસ્થા બંધ થાય અને કેળવણીના પ્રચારથી તેઓ સ્વાશ્રિત બને અને ફરજિયાત લગ્નની વ્યવસ્થામાં છૂટ મૂકાય તો આ પ્રશ્નનો નિકાલ જરા સહેલાઇથી લાવી શકાય. ફરજિયાત લગ્નોને લીધે બાળસ્ત્રીહત્યાના દાખલા બનતા હતા તેનો પ્રતિબંધ કાયદાથી મુકાયો. દીકરીનો જન્મ થતાં લક્ષ્મીજી પધાર્યાં અગર પુત્રીરત્ન પ્રાપ્ત થયું એમ ન કહેતાં પથરો જન્મ્યો એમ સાધારણ રીતે કહેવાય છે. અને જે જાતિએ મહાપુરુષોને જન્મ આપ્યા છે તે જાતિનું આવી રીતે અપમાન થાય છે.

વિધવા સ્ત્રીઓ અગાઉ સતી થતી હોવાના દાખલા બનતા હોવાથી રાજા રામ-

મોહનરાયના પ્રયાસથી સતીનો રિવાજ ૧૮૨૯ની સાલમાં સરકારે બંધ કરાવ્યો અમુક અમુક સંજોગોમાં સુધારા પણ હિંદુ સ્ત્રીજાતિની અથવા દલિત જાતિના ઉદ્ધારના માટે કોઈ પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે ધર્મ ભયમાં છે તેવો પુકારો કેટલાક Orthodox બાજુએ કરે છે અને મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરાનો તેમાં આશ્રય લે છે. આ ઢંઢેરામાંનો ફક્ત નીચેનો જ ફકરો છે.

"We do strictly charge and enjoin all those who may be in authority under us that they abstain from all interference with the religious belief or worship of any of our subjects on pain of our highest displeasure.

We know, and respect, the feelings of attachment with which natives of India regard the lands inherited by them from their ancestors, and we desire to protect them in all rights connected therewith, subject to the equitable demands of the state, and we will that generally, in froming and administering the law, due regard be paid to the ancient rights, usages and customs of India"

આ કથનનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે ૧૮૮૫ ના age of consent of Bill ની સામેની તકરારો અને તાજેતરના મંદિરપ્રવેશના બિલની સામેની ઝુંબેશથી આપણે સારી રીતે વાકેફ છીએ Religion in danger એ બહુ સહેલી બૂમ છે અને એ બૂમથી અભણ અને અણવાકેફગાર માણસો ભેગાય છે અને જો કોઈ પંથના ધર્મગુરુઓ આવી ઝુંબેશમાં ભાગ લેવા બહાર પડે તો એમના અનુયાયીઓનો તોટો જ ન રહે

કોઈ પણ કારણ વગર અને કોઈ કાળ વખત જેમ વખતે પહેલાંની મારફત કમાણી કરવાના હિંદુ પુરુષોએ એકથી વધુ પત્ની કરવાના દાખલાઓ છે. વિનાકારણે સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યાના પણ દાખલાઓ છે. પરંતુ સ્ત્રીએ તો હમેશ સ્વામીને આધીન જ રહેવું જોઈએ અને કાયદામાં નિર્દયતા Cruelty–જાનની બીક હોય તેવો માર–ગણવામાં આવે તેવું વર્તન ધણીનું ના હોય ત્યાં સુધી ધણીથી જુદું સ્ત્રીથી રહી શકાય નહિ જ્યારે ધણી આવો નિર્દય હોય ત્યારે જ જુદી રહી શકે અને જુદુ ભરણપોષણ માગી

છે. ધણીના લગ્નના હક પૂરા કરવાને એની ફરજ હતી અને આ હકના સંબંધમાં દિવાની કોર્ટથી હુકમનામા કરાવી શકાય. અને આવા હુકમનામાની બજવણીમાં સ્ત્રીને દિવાની જેલમાં પણ મોકલાવવામાં આવતી; પણ પાછળથી હાઇકોર્ટના જજોના સૌજન્યથી એ કાયદામાં ફેરફાર થયો અને હવે કેદમાં મોકલી શકાતી નથી. પણ કોઇ સ્ત્રીની સામે આવું હુકમનામું થએલું હોય અને તે પોતાના ધણીની સાથે ના રહે તો ભરણપોષણનો હક તેનો રહે નહિ. આવા સંજોગોમાં થએલું લગ્ન વિચ્છિન્ન કેમ ન થવું જોઇએ?

Lady Vidyagauri



Mahaboobmiya I. Kadri

My acquaintance with Lady Vidyagauri Ramanbhai Nilkanth B A begins with the year 1889, when, we were both compititors for the High and Special school scholarships, and appeared at the examination in the Government High School, which was then housed in the building now occupied by the Government Middle School I was then impressed with her genial manners, and extremely obliging nature, and this impression has been further strengthened by what I have observed during close contact with her all these years

My family has long connections with that of the late R S Mahipatram Rupram Nilkanth C I E He and my late lamented grandfather Munshi Syed Abdulla Uraizee were colleagues at the P R Training College in the early eighties My uncle Burhan ud-din was a school-companion of the late Sir Raman bhai and these circumstances brought several occasions of my meeting Lady (then Mrs) Vidyagauri

During the days of the Great war 1914-1918 I was her Joint Secretary in the Women's branch of the War and Relief Fund, Ahmedabad branch, and during the highly strenuous

work entailed by the holding of Fancy Fairs and Fetes, ladies' work parties, and looking after and providing comforts for British and Indian troops passing through Ahmedabad, also wounded and sick soldiers at the Military Hospital, I used always to admire her great industry, serenity of temper, and genuine desire to be of service and help in all deserving cases.

I specially remember one occassion, when we were both at our posts in Bhagubhai's Wanda for the greater part of one day and night and I was feeling quite exhausted and rather irritable. I asked Lady Ramanbhai howshe was feeling. She smiled and said that she felt as if she was going to have fever, but, otherwise she was quite calm and serene in her temper.

Dishonest dealings and breach of regulations and of promises by merchants who had accepted stalls at the Fancy Fairs and Fetes often led me to be stern with them but Lady Ramanbhai had always a kind word for them and with sweet persuasiveness peculiar to herself she would bring everyone round to reason.

Mrs Broomfield the then-President of the Women Branch of the War and Relief Fund often expressed her deep appreciation of Lady Ramanbhai's services.

After the Great War, I was previliged to work with her in some of her activities in connection with social reform work and have been always impressed with her zeal and sincerity.

For the past one and a half year we have been colleagues on the General Board of the Ahmedabad Municipality and though there have been occassions on which we have not seen

eye to eye on certain questions I have never had reason to doubt her sincerity.

Throughout her career Lady Ramanbhai has taken a keen interest in education in general and female education in particular. She has never betrayed any communal bias, and has approached all questions with a very fair and open mind

I have read some of her literary works with great interest and am an admirer of her clarity of thought and fluency of expression.

In common with the large number of Lady Ramanbhai's friends and admirers I sincerely wish her a long life full of health and energy to continue her services to the community at large.



વિદ્યાબ્હેન ઈ. ૧૮૮૧માં
૫ વર્ષની વયે



વિદ્યાબ્હેન ઈ. ૧૮૮૮માં
૧૨ વર્ષની વયે





લેડી વિદ્યાગૌરી અને ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ



જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकायाः यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति॥

. . . .

હે વૈદર્ભિ! તને ધન્ય છે કે તારા ઉદાર ગુણોથી નૈષધ (અહીંઆં ગુજરાત) આકર્ષાયું છે. અથવા તો જે ચન્દ્રિકા સમુદ્રને તરંગિત કરે તો તેમાં તેની સ્તુતિ શી કરવી (એ તો એનો સ્વભાવ જ છે.)

. . . .

तापं लुम्पसि सर्वतो वितरसे मुक्ताफलं शुक्तिषु
क्षेत्रं सिञ्चसि किं च पल्लवयसि श्रीखण्डमुख्यान्द्रुमान्।
क्षारं क्षारमिदं जलं जलनिधेरादाय जीमूत हे
विश्वं जीवयसि ब्रवीतु जगति प्रौढोऽपि कस्ते गुणान्॥

હે મેઘ! તું તાપને દૂર કરે છે, સર્વત્ર છીપોમાં મોતી મૂકે છે, ખેતરોને જળથી સિંચે છે, વળી ચંદનનાં વૃક્ષોને પલ્લવિત કરે છે, સમુદ્રનાં ખારાં આ પાણી લઈને જગતને જીવાડે છે. જગતમાં કયો પ્રૌઢ પુરુષ પણ તારા ગુણોનું કથન કરે?

આ લેખનો મુખ્ય હેતુ લેડી વિદ્યાગૌરીના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે, ગુજરાતી સ્ત્રી-કેળવણી મંડળ સાથેનો તેમનો સંબંધ અને તે સંસ્થાને તેમણે આપેલી સેવાનો અલ્પ પરિચય કરાવવાનો છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળની સ્થાપના તા. ૯-૫-૧૯૨૨ને દિવસે થઈ હતી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ કેળવણીના સંસ્કારો રેડીને તેમના નારી-

જીવનને પ્રફુલ્લિત કરવો એ હતો. આ ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવાને માટે મંડળ તરફથી શ્રી. મા ઉ. ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા નામની સંસ્થા ખોલવામાં આવી. જોકે આ સંસ્થા મંડળની સ્થાપના પહેલા સ્થપાઈ હતી, પણ તેનો વહીવટ ગુજરાત કેળવણી મંડળને હસ્તક હતો. ગુજરાત કેળવણી મંડળને અનેક પ્રવૃત્તિઓ હોવાથી સ્ત્રીકેળવણીના કાર્ય તરફ તે જોઈએ તેવું ધ્યાન આપી શકે નહિ એવું તે મંડળના સભ્યોને જણાયું. આથી તે સંસ્થાનો વહિવટ બરાબર ચાલી શકે અને ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણી યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરે તે હેતુથી, ગુજરાત કેળવણી મંડળે પ્રથમ એક અલગ મંડળ સ્થાપ્યું અને પછીથી આ મંડળે ગુજરાત કેળવણી મંડળથી સ્વતંત્ર રહીને કામ કરવાને માટે તા ૯–૫–૦૭ ને દિવસે મંગળગુધારા હૉલમા તેની પ્રાથમિક સભા મેળવી અને મંડળના ઉદ્દેશ તથા નિયમો ઉપર ચર્ચા કરીને રીતસરનુ બંધારણ મંજુર કર્યું પછી તા ૧૩–૮–૦૭ની બીજી સભામા રીતસરનુ કાર્યવાહક મંડળ નીમાયુ આ નવા મંડળને ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ એવું નામ આપવામા આવ્યુ આ મંડળની જ્યારથી સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ લેડી વિદ્યાગૌરીનો તે સાથેનો સંબંધ છે. મંડળની સ્થાપનાના પ્રથમ વર્ષમા જ ડૉ સુમન્ત મહેતાની સાથે લેડી વિદ્યાગૌરીની મંત્રી તરીકે પસંદગી થઈ હતી જોકે મંડળ તરફથી ચાલતી ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા નામની સંસ્થા સાથેનો તેમનો સંબંધ તેથી પણ એક વર્ષ પહેલાનો છે મહિલા પાઠશાળાના ૧૯૦૦–૦૧ની સાલના રિપોર્ટમા અધ્યાપકોની નામાવલિમા લેડી વિદ્યાગૌરીનુ ગુજરાતી ભાષાના માનદ અધ્યાપક તરીકે નામ જોવામા આવે છે અધ્યાપક તરીકે તેમણે કામ ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલુ રાખ્યુ છે, પણ તે ઉપરાંત મંડળની કાર્યવાહક સભાના મંત્રીઓ તરીકેની જવાબદારી પણ તેમણે માથે લીધેલી. તે સ્ત્રીકેળવણી તરફનો તેમનો પક્ષપાત સૂચવે છે. અનેક કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ અને વ્યવસાયો વચ્ચે કોઈપણ સંસ્થાનુ જવાબદારીનુ કામ માથે લેવાનુ બહુ થોડાઓથી જ બની શકે છે શ્રી વિદ્યાબ્હેને તે ફરજ વિનામૂલ્યે પ્રસન્ન હૃદયે સ્વીકારી છે અને તેને ઘણી જ સંતોષકારક રીતે પાળી છે કોઈપણ ફરજ કે જવાબદારી સ્વીકારવી એ એક વાત છે અને તેને છેવટ સુધી ભક્તિપૂર્વક અનુસરવુ એ જુદી વસ્તુ છે. ઘણાયે નેતાઓની સેવાવૃત્તિ નદીના પ્રવાહની માફક અખંડ વહેતી ભાગ્યે જ આપણે જોઈએ છીએ. શરૂઆતમા તે પ્રવાહ ખૂબ જોશપૂર્વક ગર્જના કરતો વહે છે, પણ થોડા સમય પછી તે ગર્જના શાન્ત થઈ જાય છે અને તે પ્રવાહ પણ એકદમ ક્ષીણ થતો જોવામા આવે છે શ્રી વિદ્યાબ્હેનની સેવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે

આપણને કંઈક જુદો જ ખ્યાલ આવે છે. તેમની સેવા એ અખંડ પ્રવાહવાળી છેઃ તે પ્રવાહમાં કદી પણ મંદ ગતિ જ નહિ, તેમ તેમાં મિથ્યા પ્રચંડ વાયુનો પ્રકોપ, સંક્ષોભ કે આંદોલન નહિ. તેની ગતિ સરળ અને એકધારી. તે પ્રવાહમાં સદૈવ ગંભીરતા અને ધીરતા જ નજરે પડવાની. આથી તે જલમાં નથી ક્ષીણતા કે શુષ્કતાનો ભય. તેમાં રહેલી અદ્દ્ભુત શાંતિ અને પ્રસન્નતા જ તેની શક્તિનાં મુખ્ય અંકાવવાને બસ છે. ખરેખર, શ્રી વિદ્યાબહેનનો સેવાપ્રવાહ ગુજરાતની ભૂમિમાં અદ્વિતીય, ધીરસલિલ, મંજુલ અને અવિભક્ત છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળની સ્થાપના પૂર્વે ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીની શી સ્થિતિ હતી, તેનો ટૂંક ઇતિહાસ અહીંઆં આપવાની જરૂર છે. એ તો જાણીતી વાત છે કે દેશીઓને કેળવણી આપવાની સરકારની ફરજ છે એ બાબત તરફ પ્રથમ લક્ષ લૉર્ડ એન્ટીકના વખતમાં દોરાયુ. તેના સમયમાં માધ્યમિક કેળવણી આપવાની યોજના લૉર્ડ મૅકોલેની દેખરેખ નીચે વિચારાઇ. પણ આ કેળવણીની યોજના કેવળ પુરુષો માટેની જ હતી. સ્ત્રીકેળવણીનો તેમાં સમાવેશ નહોતો. ૧૮૫૪ના સર ચાર્લ્સ વુડના કેળવણીના ખરીતામાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીકેળવણીનું મહત્ત્વ જેટલું અંકાય તેટલું ઓછું છે. કોઈ પણ પ્રજામાં સમગ્ર પ્રજાની બુદ્ધિ અને નીતિ પુરુષોની કેળવણીથી ખીલે તેના કરતાં સ્ત્રીકેળવણીથી વધારે ઝડપથી અને જોરથી ખીલે છે.' આ શબ્દો દ્વારા તે ખરીતામાં સ્ત્રીકેળવણીની આવશ્યકતા જણાવાઇ છે. આમ છતાં ત્યાર પછીના ૫૦ વર્ષનો ઇતિહાસ જોઇએ તો કન્યાકેળવણીએ કોઇ પણ રીતે પ્રગતિ કરેલી નથી. કુમારી કાર્પેન્ટર ૧૮૬૬મા મુંબાઇ આવ્યાં ત્યારે જો કે કલકત્તા, મુંબાઇ, પુના વગેરે કેટલાંએક શહેરોમાં કન્યાશાળાઓ સ્થપાઇ હતી, પરંતુ તેમની દશા શોચનીય હતી— બહુ જ થોડી સંખ્યામાં છોકરીઓ નિશાળે જતી અને બાર વર્ષ પહેલા તેમને ઉઠાડી લેવામાં આવતી. આ બાબત તરફ કુ. કાર્પેન્ટરનું લક્ષ ખેંચાયુ, તેથી તેમણે એ સ્થિતિ સુધારવાને સરકારને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. સ્ત્રીકેળવણીની આ દેશમા અવગણના થતી જોઇને તેમનુ હૃદય બહુ જ ખિન્ન થયુ. તે દૃઢતાપૂર્વક માનતા હતાં કે ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ જ્યા સુધી કેળવણી પામશે નહિ ત્યાં સુધી આ દેશ જગતના બીજા દેશો સાથે યોગ્ય સ્થાન કદી મેળવશે નહિ! જનસમાજમાં આ વિચાર ઠસાવવાને તેમણે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કર્યો. એમના આ પ્રયાસને લીધે મુંબાઇ શહેરમાં ફિમેલ નોર્મલ સ્કૂલ સ્થપાઈ. પછીથી સરકારે સ્ત્રીકેળવણીને આગળ વધારવાના પ્રયાસ કરવા માડ્યા. છતાં ૧૯૦૬–૭

સુધામાં તેમાં સંગીન પ્રગતિ થઈ નથી, એમ તે વખતના આંકડાઓ જોતાં માલૂમ પડે છે. ૧૯૦૬–૭માં હિંદુસ્તાનમાં કુલે ૧૨૫૦૦ નિશાળો, અંગ્રેજી શાળાઓ અને કૉલેજો હતી. હિંદુસ્તાનનાં કુલ ગામડાં તથા શહેરોની સંખ્યા ૫૩૫૦૦૦ ગણતાં શાળાઓની સંખ્યા દર ૪૩ ગામે એક જેટલી આવી ગણાય. (જુઓ સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન પૃ. ૧૬૪) ૧૯૧૪–૧૫માં તે સંખ્યા ૧૯૫૦૦ની થઇ. આમાં મોટાભાગે પ્રાથમિક શાળાઓનો જ સમાવેશ થાય છે. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની સ્ત્રીસંસ્થાઓ તો નહિ જ જેવી કોઇક સ્થળે હતી.

આ સમય દરમિયાન ગુજરાતની સ્ત્રીકેળવણીની સ્થિતિ બહુ જ પછાત હતી. ગુજરાતમા સ્ત્રીકેળવણીનો ફેલાવો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને આભારી છે. આ સોસાઇટી ૧૮૪૮માં સ્થપાઈ. તેણે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષાનો પ્રચાર કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. તે સમયે અમદાવાદ અને બહારગામ ધૂળિયા નિશાળો ચાલતી. નવી પદ્ધતિની પણ કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થપાઇ. સને ૧૮૪૯માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટેની મિશ્ર શાળાનો વહીવટ લીધો. તે વખતે શરૂઆતમાં ૧ છોકરી માત્ર હતી, જ્યારે છોકરાઓની સંખ્યા ૪૭ હતી. વર્ષ આખરે છોકરીઓની સંખ્યા પાંચ થઇ. સને ૧૮૫૧માં પ્રસિદ્ધ થએલા 'અમદાવાદના ઇતિહાસ'માં છોકરીઓની સંખ્યા ૧૮ની થએલી જણાવાઈ છે. સન ૧૮૫૦માં સોસાઇટીની મારફત શેઠાણી હરકુંવરબાઈની છોકરીઓ માટેની નિશાળ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. આ પ્રથમ કન્યાશાળા હતી. ત્યાર પછી રા. બ. શેઠ મગનભાઈની કન્યાશાળા ખોલવામાં આવી, અને પછી ૧૮૯૨માં રણછોડલાલ છોટાલાલ કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકાઈ. ત્યાર પછી દિવાળીબાઈ કન્યાશાળા સ્થપાઈ. સરકાર તરફથી ફીમેલ ટ્રેઇનીંગ કૉલેજ ઉઘાડવામાં આવેલી. તેનાથી સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવામાં આવતી. પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ અમદાવાદ શહેરમાં છોકરાઓની નિશાળો સાથે છોકરીઓની નિશાળો ઉઘાડી. આ પ્રમાણે ગુજરાતના જિલ્લાઓ તથા એજન્સીઓમાં પ્રાથમિક સ્ત્રીશિક્ષણને વેગ મળવા લાગ્યો. આમ છતાં ૧૯૨૧ની સાલમાં ગુજરાતમા લખી વાંચી જાણતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા દર હજારે નીચે પ્રમાણે હતી· જિલ્લાઓમા ૪૨, પાલણપુર એજન્સીમાં ૮, મહીકાંઠામાં ૯, રેવાકાંઠામા ૧૩, કાઠિયાવાડમાં ૩૬ અને વડોદરામાં ૪૦. વડોદરા રાજ્યે કેળવણીનો કાયદો પોતાના રાજ્યમા ફરજીયાત કરેલો હોવાથી હવે ત્યાંની પ્રાથમિક કેળવણીમા ખૂબ

પ્રગતિ થઈ છે. પ્રાથમિક કેળવણીની દિશામાં ગુજરાતને કંઈક કર્યું કહેવાય; જો કે સંતોષકારક તો નહિ. કારણ કે તાજેતર બહાર પડેલા મુંબાઈ સરકારના કેળવણીવિષયક રિપોર્ટમાં ઇલાકાની સ્ત્રીકેળવણી વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેનું પ્રમાણ ફક્ત ૨.૯ જેટલું છે. પણ ૧૯૨૧ સુધીમાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં તો નહિ જેવો જ પ્રયાસ હતો. સરકાર તરફથી અમદાવાદ શહેરમાં એક જ કન્યાશાળા હતી. તે સિવાય વડોદરા, ભાવનગર તથા ગોંડળના દેશી રાજાઓએ પોતપોતાનાં મુખ્ય શહેરોમાં એક એક કન્યાઓ માટેની હાઈસ્કૂલ ખોલી હતી. તે વખતના આંકડાઓ ઉપરથી આપણને જણાઈ આવે છે કે માધ્યમિક કેળવણી ઘણી જ પછાત હતી. દર દશ હજારે અમદાવાદ શહેરમાં ૨૭ સ્ત્રીઓ લખી વાંચી જાણતી હતી. સુરતમાં ૨૪, ભરૂચમાં ૧૧, ખેડામાં ૫ અને પંચમહાલમાં ૪, કાઠિઆવાડમાં ૮. માધ્યમિક શિક્ષણની જ્યાં આ સ્થિતિ હોય તો ઉચ્ચ કેળવણીનું તો કહેવું જ શું ? ગુજરાતનાં પ્રથમ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરનાર બે બ્હેનો તે શ્રી વિદ્યાબ્હેન અને અ. સૌ. શારદાબ્હેન છે. ૧૯૦૧માં તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી. તે પહેલાં કોઈ પણ બ્હેન ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કેળવણી શું છે તે જાણતું નહોતું. ૧૯૨૧ સુધીમાં પણ ઉચ્ચ કેળવણી લઈને બહાર પડેલી બ્હેનોની સંખ્યા ફક્ત આગળીના વેઢે ગણાય એવી છે. ઉચ્ચ કેળવણી તરફ જનતાનું દુર્લક્ષ હોવાનાં અનેક કારણો હતાં. એક તો સ્ત્રીઓને અપાતી કેળવણી તે પુરુષોની દૃષ્ટિએ યોજાએલી હતી. તેથી ઘણાં માબાપો પોતાની છોકરીઓને તે કેળવણી આપવા ઇચ્છતાં નહોતાં. બીજું છોકરાંઓને અપાતી કેળવણીમાં માતૃભાષા અને તેના સાહિત્યને સ્થાન નહોતું. વળી તે કેળવણીનો અભ્યાસક્રમ લાંબો અને અવ્યવહારૂ હતો. સ્ત્રીજીવનની દૃષ્ટિએ જ સ્ત્રીકેળવણીનો વિચાર તેમાં કરવામા આવ્યો નહોતો. મુંબાઈ ઇલાકાના કેળવણીમાં નિષ્ણાત ગણાતા પંડિતોનું ધ્યાન આ દિશામાં ક્યારનું યે ખેંચાયુ હતું. મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમા કેળવણી લેવા આવનાર કન્યાઓની સંખ્યા ઘણી જ અલ્પ જોઈને તથા તે કેળવણીને ખામીવાળી વિચારીને તેમને એમ લાગ્યુ કે જો સ્ત્રીજીવનને સંસ્કારી અને ઉન્નત બનાવવું હોય તથા જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ કરવું હોય તો જુદી જ જાતની કેળવણીની સંસ્થા હોવી જોઈએ, કે જે સ્થા પ્રચલિત સંસ્થાના અનુકરણરૂપે હોય નહિ. આ વિચારનો પ્રથમ પડઘો પ્રો. કર્વેએ ૧૯૧૫ના ડિસેમ્બરની તા. ૩૦મીએ ભરાયલી નૅશનલ સોશીઅલ કૉન્ફરન્સ વખતે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં પાડ્યો. આ ભાષણ પૂર્વે કોઈ અજ્ઞાત મિત્ર તેમની ઉપર

'ટાગોરની જાપાનની સ્ત્રીઓની વિદ્યાપીઠ' એ મથાળાની પુસ્તિકા મોકલી હતી તે પુસ્તિકા વાંચીને ત્યાંની વિદ્યાપીઠ જેવી વિદ્યાપીઠ આ દેશમાં સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા થઇ. જાપાનની સ્ત્રીઓની વિદ્યાપીઠની યોજના મી. Naruseને આભારી છે. સ્ત્રી કેળવણીનો ઉદ્દેશ સમજાવતા તેઓ લખે છે —

Our aim in establishing the Women's University is neither to copy the higher institutions for women in America and Europe nor to rival the Men's University courses in this country What we aim at is so to frame our schedules of study is to suit the mental and physical conditions of women at present, and to gradually raise the standard in accordance with general progress' મી. Naruse જે ઉદ્દેશથી જાપાનની સ્ત્રીકેળવણીની સ્થાપના થઇ તે જ ઉદ્દેશથી પ્રો. કર્વેના પ્રયાસથી ૧૯૧૬મા પૂનામા એ સંસ્થા સ્થપાઇ. ૧૯૨૦મા સર વિઠ્ઠલદાસે રૂા. ૧૫ લાખની ઉદાર બક્ષિસ તેને જાહેર કરી, ત્યારથી આ વિદ્યાપીઠ દ્વારા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણીને વેગ મળવા લાગ્યો. ગુજરાતમા ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણી સંબંધી પ્રચાર થાય તે ઉદ્દેશથી ૧૯૨૦ના ઑગસ્ટ માસમા ગુજરાત કેળવણી મંડળે ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા સ્થાપી. ૧૯૨૧મા તેનો સંબંધ પૂનાના ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવામા આવ્યો. આ પાઠશાળાનુ કાર્ય સંતોષકારક રીતે ચાલતુ તે માટે તા. ૧૩–૮–૨૨ના રોજ પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ સ્થપાયુ. આ મંડળ સ્થપાયુ ત્યારે અમદાવાદમા ફક્ત એક જ માધ્યમિક શિક્ષણ માટેની સરકારી નિશાળ હતી. તે ઉપરાંત આ સૌ. શારદાબ્હેનના પ્રયાસથી ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધ ધરાવનાર મહિલા વિદ્યાલય હતુ. હાલમા તો મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ એક શાળા ખોલી છે, તથા પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમા અંગ્રેજીના વર્ગો દાખલ કર્યા છે. વડોદરા, સુરત, ભાવનગર, રાજકોટ વગેરે ગુજરાતના શહેરોમા પણ સ્ત્રીઓ માટે માધ્યમિક નિશાળો ઉઘડી છે. તેમા કેટલીક પૂનાના વિદ્યાપીઠ સાથે અને કેટલીક મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વડોદરામા ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની પાઠશાળા પણ છે. પણ અમદાવાદના ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળે ગુજરાતી બ્હેનોની ઉચ્ચ કેળવણીની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને આ મહિલા પાઠશાળાને સ્થાપીને સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ કેળવણીને ખરેખર ઘણુ જ ઉત્તેજન આપ્યુ છે.

આ ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ સાથેનો શ્રી વિદ્યાબ્હેનનો સંબંધ ટૂંકમાં જોઇએ. જ્યારથી આ મંડળ સ્થપાયું ત્યારથી જ તેના કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ શ્રી વિદ્યાબ્હેને લીધો છે. તેની કાર્યવાહકમાં સભ્ય તરીકે તેઓ હતાં એટલું જ નહિ પણ જવાબદારીભરેલા હોદ્દાઓ સ્વીકાર્યા છે. મંડળે તેમની કાર્યદક્ષતા જોઇને જે જવાબદારીભરેલા હોદ્દાઓ તેમને સોંપ્યા છે, તેમાં ખરેખર ડહાપણ જ કરેલું છે એમ કહેવું જોઇએ. નાખુદો હોશિયાર ન હોય તો પવનની પ્રતિકૂળ ગતિને લીધે વહાણ ખરાબે ચડીને ડૂબી જાય છે. તેમ જો કોઇપણ સંસ્થાનો નેતા કુશળ અને બાહોશ ન હોય તો, તે સંસ્થા સત્વર નાશ પામે છે. વહાણના કપ્તાનમાં જેટલી સમયસૂચકતા, ખંત, ધૈર્ય, અપ્રતિમ કાર્યશક્તિ, ગંભીરતા વગેરે ગુણોની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેટલી સંસ્થાના સંચાલકની બાબતમાં પણ રાખવામાં આવે છે. ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળના ઇતિહાસમાં લેડી વિદ્યાબ્હેનનો જ ઇતિહાસ મોટે ભાગે છે. જ્યારથી તેઓ આ સંસ્થાની સાથે જોડાયાં ત્યારથી તે સંસ્થાને પોતાની જ સંસ્થા માની લીધી અને ચિવટથી તેની સંભાળ રાખવા લાગ્યાં. સંસ્થાની આર્થિક મૂંઝવણોથી નહિ કંટાળતાં અવિરત પરિશ્રમે મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ શોધ્યો અને તે સંસ્થાને પ્રગતિના પંથે ચઢાવવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. સને ૧૯૨૨થી ૧૯૩૦ સુધી મંત્રી તરીકે તેમણે કામ કર્યું. અને ૧૯૩૦–૩૧માં શ્રી શારદાબ્હેનની સાથે મંડળે તેમને ઉપપ્રમુખ નીમ્યાં. પછીથી ૧૯૩૨–૩૩ થી તેમને પ્રમુખપદમાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે ક્રમશઃ મંત્રી, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે મંડળની કાર્યવાહક સભામાં રહીને તેમણે સંસ્થાને ઘણી સેવા આપી છે અને હજુ આપે છે. ભાગ્યે જ સંસ્થાની મૂંઝવણનો કોઇ પ્રશ્ન એવો હોય કે જેનો તેઓ પોતાની ધીર પ્રકૃતિ, દૃઢ સંકલ્પ અને કુશળ બુદ્ધિથી નિવેડો ન કરી શકે. આ ઉપરાંત મહિલા પાઠશાળાના માનદ અધ્યાપક તરીકે પણ તેમણે કેટલાંક વર્ષો સુધી કામ કર્યું હતું. ૧૯૨૧–૨૨માં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે, ૧૯૨૨–૨૩ અને ૧૯૨૩–૨૪ના વર્ષોમાં માનસશાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રમાનસના અધ્યાપક તરીકે, ૧૯૨૪–૨૫માં અંગ્રેજીના અને ૧૯૨૫–૨૬ થી ૧૯૩૦–૩૧ સુધી પાછા માનસશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે અખંડિત સેવા મહિલા પાઠશાળાને આપી છે. તે તેમને માટે જેટલો ગૌરવનો વિષય છે તેથી વધારે પાઠશાળાને માટે પણ છે. વિદ્યાબ્હેનની આ સેવાના મુકાબલામાં ભાગ્યે જ બીજા કોઇની સેવાને સરખાવી શકાય.

જેમ ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ સાથે તેમનો સીધો સંબંધ મંડળની સ્થાપનાના

સમયથી ચાલતો આવે છે, તેમ પૂનાની વિદ્યાપીઠ સાથેનો પણ તેમનો સંબંધ ઘણા વખતથી છે. પૂનાની વિદ્યાપીઠ અને સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીના નામ સાથે થયેલા કરાર અનુસાર સર વિઠ્ઠલદાસના કુટુંબ તરફથી સિનેટના પ્રતિનિધિઓ માટે પાંચ બેઠકો નિયત કરવામાં આવી હતી. આમાંની એક બેઠક મેળવવાનું માન મરહૂમ સર રમણભાઈએ મેળવ્યું હતું. તેમના અવસાન પછીથી તે બેઠક માટે લેડી ઠાકરસીએ લેડી વિદ્યાબ્હેનને પસંદ કર્યાં. સમયની તથા સંજોગોની પ્રતિકૂળતા છતાં, સ્ત્રીકેળવણી માટેની તેમની ધગશને લીધે આ આમંત્રણ તેમણે સ્વીકાર્યું અને ૧૯૨૯–૩૦ની સેનેટમાં ઠાકરસી કુટુંબના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયાં, અને ૧૯૩૧–૩૨ સુધી તે કુટુંબના પ્રતિનિધિ તરીકે ચાલુ રહ્યાં. ૧૯૩૨–૩૩થી ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળના સભ્ય તરીકે ફરી તરીકે ચુંટાઈને ગયાં. યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં જ્યારથી શ્રી વિદ્યાબ્હેને પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી તેમની વ્યવહારકુશળતા અને મિલનસાર સ્વભાવને લીધે સભ્યોનો એટલો બધો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો કે શ્રી શારદાબ્હેનની માફક તેમની પણ પ્રતિવર્ષ સેનેટ તરફથી સીન્ડીકેટ માટે તેમની ચૂંટણી બીનહરીફ થતી. હજુ પણ તેમણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે. યુનિવર્સિટીએ સંગીતના બોર્ડ ઑફ સ્ટડીના સભ્ય તરીકે પણ તેમને ચૂંટ્યાં છે. સેનેટ અને સીન્ડીકેટની બેઠકોમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નોની ચર્ચામાં તેમણે તથા શારદાબ્હેને આગળ પડતો ભાગ લીધેલો. વર્નાક્યુલર ડીગ્રીઓની યોજનાને ફતેહમંદ પાર પડાવવામાં શ્રી વિદ્યાબ્હેન અને શ્રી શારદાબ્હેનનો મુખ્ય ફાળો છે. તેમણે હતાશ નહિ થતાં વારંવાર એ પ્રશ્નને સેનેટમાં ચર્ચ્યો અને છેવટે બહુમતિથી તેને પસાર કરાવ્યો. સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં મૌખિકની સાથે વાદ્ય ઉપર પણ વિદ્યાર્થિનીઓનો કાબૂ હોવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત શ્રી વિદ્યાબ્હેને એવી સરસ રીતે રજૂ કર્યો કે જેથી નવા અભ્યાસક્રમમાં તેમની સૂચનાનુસાર વાદ્ય સંગીતને પણ સ્થાન મળ્યું. આ ઉપરાંત બીજા ઘણા ઠરાવોની ચર્ચામાં તેમણે આગળ ભાગ લીધેલો. વળી વિદ્યાપીઠની જુદી જુદી પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીના પરીક્ષક તરીકે પણ નીમાતાં. આ રીતે તેમણે વિદ્યાપીઠની અનેક રીતે સેવા કરી છે. શ્રી વિદ્યાબ્હેન તથા શ્રી શારદાબ્હેન વિદ્યાપીઠની સેનેટની બેઠકમાં જાય કે સીન્ડીકેટની બેઠકમાં જાય પણ તેઓ ગુજરાતી બ્હેનોનું હિત કદી પણ ભૂલતાં નહિ. પોતે ગુજરાતની સેવા કરવાને માટે જ આવે છે, તે એમની મુખમુદ્રા ઉપરથી સહેજ જણાઈ આવતું. ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા તો પોતાની જ છે એમ લેખી તેનું હિત એમને હૈયે હોય તે તો સ્વાભાવિક છે, પણ ગુજરાતની ઇતર બીજી સંસ્થાઓના



વિદ્યાબહેન સને ૧૯૦૧માં ગ્રૅજ્યુએટ થયા ત્યારે



વિદ્યાબ્હેન [૧૯૧૦મા

હિતની દૃષ્ટિએ જ દરેક ઠરાવ તરફ જોતાં.

ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા તરફ તેમણે માતાના પ્રેમથી હમેશાં જોયું છે અને જોતાં આવે છે. પાઠશાળાનાં વાર્ષિક પરિણામ જ્યારે જણાવાનાં હોય ત્યારે પણ સૌથી પહેલાં તે જાણવાને માટે જિજ્ઞાસા ધરાવતાં. જો પાઠશાળાનું પરિણામ સારૂં આવે, અગર કોઇ વિદ્યાર્થિની ઇનામ મેળવે તો જાણે પોતાની જ પુત્રીઓના વિજયથી તેમને આનંદ થાય એટલો આનંદ થતો અને થાય છે. એક રીતે કહીએ તો મહિલા પાઠશાળાની પ્રગતિ શ્રી વિદ્યાબ્હેનની તે માટેની ચીવટ અને કાળજીને આભારી છે. હમણાં જ મે મહિનાની તા. ૧૪ મીએ જ્યારે પુનામાં સિન્ડીકેટની મિટીંગ ભરાઇ ત્યારે શ્રી વિદ્યાબ્હેન ત્યાં હાજર હતા. બીજે દિવસે વિદ્યાર્થિનીઓની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડેલું હતું. તે વખતે સાંજના સમયે પોતે, જાતે આંખથી બરાબર જોઇ શકાતું નહોતું છતાં યુનિવર્સિટીની નોટીસ બોર્ડ આગળ ઊભા રહીને પસાર થનાર વિદ્યાર્થિનીઓનાં નામ, એક પછી એક, વાંચતાં અને મહિલા પાઠશાળાની વિદ્યાર્થિનીઓ કયા કયાં તેમાં પાસ થયાં હતાં તે પૂછતાં. જ્યારે એમાંનાં કોઇ વિદ્યાર્થિની આગળ નંબરે પાસ થયું હોય તો તેમનુ હૃદય ઘણું જ આનંદમગ્ન થતું. કેટલો બધો સંસ્થા માટેનો પ્રેમ' ખરેખર આવી પ્રેમાળ વૃત્તિ થોડામાં જ હોય છે. યુનિવર્સિટીના બજેટની ચર્ચા વખતે પણ ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા અને ગુજરાતની અન્ય સંસ્થાઓને અન્યાય ન થાય તે માટેની શ્રી વિદ્યાબ્હેન તથા સૌ. શારદાબ્હેનની લડત સારી પેઠે જાણીતી છે. કેટલીક વખત વિરોધ તીવ્ર બનતો હોય તો શ્રી વિદ્યાબ્હેનની હાજરી અને તેમની વ્યવહારકુશળતાને લીધે તે શાંત થઇ જતો અને છેવટે ગુજરાતની સંસ્થાઓને ન્યાય મળતો. શ્રી વિદ્યાબ્હેનનું વ્યક્તિત્વ જ એવા પ્રકારનું છે કે અન્ય પ્રાન્તના માણસો એમના પરિચયમાં આવતાં એકદમ તેમના તરફ આકર્ષાય છે અને તેમના ગુણના પૂજક બને છે. આવી વ્યક્તિ ગુજરાતમાં હોવા માટે ગુજરાતે ખરેખર મગરૂર થવું જોઇએ. શ્રી વિદ્યાબ્હેનનો મણિમહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રસંગ ગુજરાતને આંગણે આજે મળ્યો છે, તે માટે હું પરમાત્માનો આભાર માનું છું. શ્રી વિદ્યાબ્હેનને વધુ આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય પરમાત્મા અર્પો એવી હું નમ્ર પ્રાર્થના આ પ્રસંગે કરૂં છું.

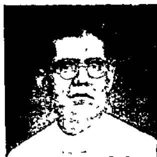
હજુ ગુજરાતને તેમની સેવાઓની ઘણી જરૂર છે. ઉચ્ચ સ્ત્રી કેળવણીરૂપી યજ્ઞનો આરંભ ગુજરાતમાં હમણા જ થયો છે. તે યજ્ઞના યજમાન અને હોતા એમ ઉભયરૂપે

તેમણે આવશ્યક અર્ઘ્ય અને આહુતિઓ આપી છે, અને તેની જ્વાળાઓ પ્રકટાવી છે. તે યજ્ઞને લાંબા સમય સુધી ચાલુ રાખવાને શ્રી વિદ્યાબ્હેનની પ્રેરણાની જરૂર છે. પ્રભુ, તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પીને તેમની આ દિશાની સેવાને અમર બનાવો!

अध्वन्यध्वनि तरव पथि पथि पथिकैरुपास्यते छाया।
विरल स कोऽपि विटपी यमध्वगो गृहगत. स्मरति॥

માર્ગેમાર્ગે વૃક્ષો ઘણાં હોય છે. પણ મુસાફર ઘેર ગયા પછી પણ જે વૃક્ષને સંભારે એવું વૃક્ષ તો વનમાં એકાદ જ જવલ્લે મળી આવે. ગુર્જરીના ઉપવનમાં સુભાગ્યે એવા કેટલાક વૃક્ષો છે, તેમાના એક લેડી વિદ્યાગૌરી છે એમ કહેવુ તેમા અતિશયોક્તિ નથી.

પાછલાં સાઠ વર્ષમાં વિધવા-વિવાહની પ્રગતિ



ચંદુલાલ ગો. ધ્રુવ

છેલ્લાં સાઠ વર્ષ દર્મિયાન વિધવાવિવાહના પ્રશ્ન તરફ આપણા સમાજની વૃત્તિમાં કેટલો અને કેવો ફેરફાર થયો છે અને એ દિશામાં કેટલું કાર્ય થયું છે તેની માહિતી આપવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

હિન્દુસ્તાન સિવાય—અને તેમાં પણ ઊંચી ગણાતી નાતિઓ સિવાય—વિધવાવિવાહ પ્રતિબંધ દુનિયાની કોઈ પ્રજામાં નથી. પુરુષ પોતાની પત્નીના મૃત્યુ પછી ફરી લગ્ન કરે છે, તે જ મુજબ સ્ત્રી પણ પોતાના પતિના મૃત્યુ પછી લગ્ન કરે છે. સામાન્યરીતે ફરી પરણનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હોય છે, કારણ કે પુરુષને ગૃહવ્યવહાર ચલાવવા માટે સંતાનોના ઉછેરને માટે અને એવાં બીજા કારણો માટે ફરી લગ્ન કરવાની જરૂર વધારે પડે છે. નોકરીધંધાને અર્થે પુરુષને ઘર બહાર વિશેષ રહેવાની જરૂર પડે છે, તેથી ઘરની વ્યવસ્થા જાળવવા, પોતાની ઘરસંબંધીની દરરોજની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા, તેમજ બાળકોની સંભાળ રાખવા માટે પુરુષને ફરી પરણવાની જરૂર સ્ત્રી કરતાં વધારે પડે છે એ ખરું છે, અને તેથી જ દરેક દેશમાં વિધવા કરતાં વિધુરોનાં લગ્નો વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. પરંતુ આપણા દેશની "ઊંચી" નાતિઓ સિવાય વિધવા લગ્નનો પ્રતિબંધ, તેમજ ફરી લગ્ન કરનાર વિધવા પ્રત્યે તિરસ્કારની વૃત્તિ બીજા કોઈ દેશમાં જોવામાં આવતી નથી.

આપણા દેશમાં, જ્યાં નાના નાના બાળકોને માબાપ અગર વડીલો પોતાની ઇચ્છા અને સગવડ અનુસાર પરણાવી દે છે; જ્યાં ગુણ, વય અને સ્વભાવનાં અસમાન જોડાં જોતવામાં આવે છે, ત્યાં પુરુષના મૃત્યુ પછી, કુમળી વયે વિધવા થયેલી બાળા, પોતાની સમજણની વયે પહોંચતાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર ફરી લગ્ન કરે એ બહુ જ સ્વાભાવિક અને સાધારણ બનાવ ગણાવો જોઈએ એમ સારી સમજથી વિચાર કરતા ના લાગે છે.

છતાં વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે ઉપર જણાવ્યા તે બધા સંજોગો ના એવી કોઈ વિધવા ફરી પરણે છે તો સમાજમાં હાહાકાર થઈ રહે છે. સમાજ તેને ગુનેગાર ગણી તેનો બહિષ્કાર કરે છે અને અનેક રીતે તેને કષ્ટ આપે છે.

આના કારણ વિષે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે સમાજમાં વિધવા લગ્નનો જે શાસ્ત્રીય કે સામાજિક કારણસર પ્રતિબંધ થયા પછી એ પ્રતિબંધ તોડનાર પ્રત્યે, અનેક સદીઓના રૂઢ થયેલા સંસ્કારને લીધે સમાજને ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે. જે સમાજ સાઠ સિત્તેર વર્ષના વૃદ્ધ પુરુષનું ચૌદ પંદર વર્ષની કુમળી બાળા સાથેનું લગ્ન સહેલાઈથી ક્ષોભ વિના ચલાવી લે છે, તે આઠ વર્ષની વયે વિધવા થયેલી બાળકીના સત્તર વર્ષની વયે ફરી થયેલા લગ્નથી શા માટે ભડકે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. સમાજનો એ આઘાતનો આધાર આવી વખતે ભાવનાઓની શિથિલતા, તેના દૂરગામી પરિણામો, સમાજના સદાચારો હાનિ કે નૈતિક ધોરણોની શિથિલતા ઉપર રહેતો નથી, પણ સદા પ્રણાલિકાભંગ ન સહન થવાને કારણે જ એવો આઘાત થાય છે એ સમાજમાનસ (mass psychology) નો વિચિત્ર નિયમ છે.

આપણા દેશમાં સમયના ફેરફાર અનુસાર વિધવા લગ્નનો પ્રચાર વધતો જશે તેમ તેમ સમાજનો તે પ્રત્યેનો વિરોધ ઓછો થતો જશે અને ક્રમે ક્રમે વિધવા લગ્ન પ્રત્યે સમાજને તદ્દન ઉદાસીન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ એવા લગ્ન બીજાં સામાન્ય લગ્ન જેવાં જ ગણાશે એ નિઃસંદેહ છે.

અત્યારે શાળા પાઠશાળાઓમાં ભણેલા યુવક-યુવતીઓને વિધવાલગ્ન એ સહજ જરૂરનું તત્ત્વ લાગે છે પરંતુ સમાજનો તેના પ્રત્યેનો વિરોધ તેઓ સમજી શકતા નથી, તેમ જ પચાસ કે પચીસ વર્ષ ઉપર એવા લગ્ન કરનારાંને નાતબહાર મૂકતા હતા એ મુશ્કેલીઓનો તેમને ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી, અને એવા લગ્ન કરનારાંને સહન કરવા આઘાતનું સ્થાન પણ તેમનાથી સમજી શકાતું નથી. આવી રીતે જેણે એવાં લગ્ન કર્યાં તેમને મદદ આપવું જ ન જોઈએ. સ્ત્રી પુરુષ પોતે પોતાના સ્વાર્થ અને હિતને અર્થે ઈચ્છાનુસાર લગ્ન કરે તેમાં સમાજને માથે તેવાં ન હોવી જોઈએ. ગણી નાખવા જેવા ઉત્પન્ન ન થતા હોય, સમાજ સ્વીકારેલા નીતિના નિયમોનો ભંગ ન થતો હોય અને સાર્વજનિક હિત અને આરોગ્યને હાનિ ન થતી હોય એવા સર્વ લગ્નપ્રત્યે સમાજનો વિરોધ ઘટાડવા કે તેમ આવવા પણ મુદ્દો જ નથી. જૈન ફરી લગ્ન કરનાર વિધવા પ્રત્યે, ફરી

લગ્ન કરનાર વિધુર કરતાં સમાજનું કોઈપણ રીતે વધારે ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર તો જણાતી નથી. અને આવી જ સ્થિતિ, હાલની પ્રગતિ જોતાં આપણા દેશમાં પચાસ વર્ષમાં જરૂર આવશે.

સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીઓને પડતાં અનેક કષ્ટો, કુટુંબમાં તેમની નિરાધાર અને અસહાય જેવી સ્થિતિ, આર્થિક પરતંત્રતા, જીવનના આનંદ અને રસનો સર્વથા નાશ, વિના વાંકે કુટુંબમાં અને સગાંસંબંધીમાં હલકી અવગણના, શારીરિક અને માનસિક કષ્ટો તેમજ સ્વાભાવિક વૃત્તિઓનો બળાત્કારે નિરોધ કરવાના વ્યર્થ પ્રયત્નને પરિણામે અનાચાર અને નૈતિક અધઃપતન—વગેરે પ્રત્યે સમાજના આગેવાનોની દૃષ્ટિ લગભગ એંશી વર્ષ ઉપર જવા માંડી હતી. પરિણામે બંગાળામાં પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના અથાગ પરિશ્રમને અંતે સને ૧૮૫૬ની પચીસમી જુલાઈએ લૉર્ડ કેનિંગની કારકીર્દીમાં વિધવા વિવાહનો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો.

આપણા દેશમાં વિધવાને પોતાના પતિના શબની સાથે બળી મરવાનો રિવાજ હતો. આ કૃત્ય વિધવાની સ્વેચ્છાનુસાર ન રહેતાં કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાના પરિમાણરૂપ ગણાવા લાગવાને લીધે ફરજિયાત થઈ ગયું અને અસંખ્ય વિધવાઓને—ખાસ કરીને બંગાળામાં—તેમની દયાજનક ચીસો આક્રંદનું દુર્લક્ષ કરી તેમના પતિની ચિતામાં બળાત્કારે હોમી દેવામાં આવવા લાગી. આ અસહ્ય કૃત્ય અટકાવવા કલકત્તામાં રાજા મોહનરાયે સને ૧૮૨૯માં લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્કના વખતમાં કાયદો કરાવી એ કાર્યને ગુન્હા ભરેલું મનાવ્યું અને ત્યારથી સતી થવાનો રિવાજ બંધ પડ્યો. આ હકીકત હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખનાર પ્રત્યેક બાળક જાણે છે. પરંતુ પતિના શબ સાથે બળી જઈ પોતાની જિંદગીનો અંત આણનાર વિધવા કરતાં પણ જીવનપર્યંત અનેક પ્રકારના વિશેષ દુઃખ દાવાનલથી પીડાતી વિધવાના કષ્ટોનો તો અંત આવ્યો નહિ. વિધવાને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થાય, સમાજ અને સમાજમાં પ્રમાણભૂત ગણાતાં શાસ્ત્રના પ્રમાણને ન ગણકારીને તે ફરી લગ્ન કરવાની અસાધારણ હિંમત બતાવે તો પણ તે તેમ કરી શકે નહિ કારણકે એવું લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાય. તેનાં સંતાન ગેરકાયદેસર ગણાય અને તેઓ પોતાના પિતાની મિલ્કત અને બીજા હક્કોમાંથી બાતલ થઈ જાય. આ સ્થિતિ ટાળવા માટે સરકાર પાસે એવાં લગ્ન કાયદેસર ગણાવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યા સિવાય બીજો શો ઉપયોગ?

આપણા સમાજમાં પ્રચલિત અયોગ્ય અગર ક્રૂર રિવાજ દૂર કરવા માટે પરદેશી

રાજ્યકર્તાને કાયદો ઘડવો પડે એ દુર્ભાગ્યની વાત તો છે જ, પરંતુ જે રિવાજથી સમાજના એક નિર્દોષ અંગને વિના વાંકે અતિશય સંતાપ અને દુઃખ ભોગવ્યા જ કરવું પડતું હોય અને જે રિવાજને સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા અગર સમાજના કલ્યાણની બેદરકારી પણ અંતઃકરણની સાચી માન્યતાને કારણે દૂર કરવાનું બીજી કોઈ રીતે શક્ય જ ન હોય તેને કાયદાની મદદથી બંધ કરાવવા સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી

આવા પ્રકારનો કાયદો બીજા દેશમાં કરાવવાનો હોત તો વિધવાની દયાજનક સ્થિતિ અને તેને થતા અન્યાય તેમજ લગ્નના પ્રતિબંધથી થતા ભયંકર અત્યાચારો અને નીતિભ્રષ્ટતા તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે અને સમાજને તેમજ રાજ્ય કરનારને તેની વાસ્તવિકતા જણાતા કાયદો કરવામાં આવે. પરંતુ આપણા દેશમાં એ પદ્ધતિ ચાલી શકે નહિ. "આપણી દીન દુઃખી વિધવા બ્હેનો માટે મને અતિશય લાગણી તો જરૂર થાય છે જ, પરંતુ તેટલા જ કારણથી એ ક્રૂર રિવાજ દૂર કરવાનો કાયદો કરાવવાનું હું માથે ન લઉં. મેં મારી કલમ આ દિશામાં પ્રચાર કાર્ય અર્થે એટલા માટે વાપરવાનું માથે લીધું છે કે આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં વિધવા પુનર્વિવાહની સંમતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બતાવી છે." આ પંડિત ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરના ઉદ્‌ગાર છે. અર્થાત્ કોઈ રિવાજ ગમે તેટલો અનિષ્ટ હોય, તેને પરિણામે અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક વ્યથા ભોગવવી પડતી હોય, નીતિનો ધ્વંસ પણ થતો હોય છતાં તે દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રોના પ્રમાણનું સમર્થન ન મળે ત્યાંસુધી તે દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરાય નહિ એવી આપણી મનોદશા હતી અને હજી પણ એવી જ મનોદશા ઘણે અંશે છે.

લગ્ન એ સમાજ માટે અત્યન્ત આવશ્યક છે અને તેની સામાજિક દૃષ્ટિથી, સર્વસામાન્ય હિતની અને સમાજના સ્વાસ્થ્ય અને ઉન્નત અવસ્થાની દૃષ્ટિએ યોજના થવી જોઈએ એ સત્ય છે, છતાં તે સામાજિક બંધન-સમાજને ટકાવી રાખવા માટેની સામાજિક સંસ્થા છે તેને ધર્મના સનાતન શાશ્વત નિયમો જેટલું મહત્ત્વ આપવાને લીધે આપણી ઉપર જણાવી તેવી મનોવૃત્તિ થએલી છે.

પંડિત ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરની વિદ્વત્તા અને ધર્મશ્રદ્ધા વિષે બેમત હતા નહિ. બનારસના સંસ્કૃત વિદ્યાલયના તે મુખ્ય અધ્યાપક હતા અત્યન્ત ધાર્મિક, શ્રદ્ધાવાન બ્રાહ્મણ હતા એટલે તેમણે ખૂબ અભ્યાસ કરીને શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રમાણો બતાવી સાબિત કર્યું કે વિધવાના લગ્ન માટે શાસ્ત્રની સંમતિ છે. આ પ્રમાણોને બળે તેમણે વિધવાલગ્ન કાયદેસર કરાવવાનો પ્રયાસ

પ્રયત્ન કર્યો. પરિણામે વિધવાલગ્ન કાયદેસર ઠરાવવાનો કાયદો થયો. જૂના વિચારના ધર્મધુરંધરો તરફથી પ્રબળ વિરોધ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તે વખતના રાજ્યકર્તા અંગ્રેજ અધિકારીઓ હાલના કરતાં વિશેષ હિંમતવાળા, વધારે શુદ્ધ નિષ્ઠાવાળા અને વિશાળ હૃદયના હોવાથી એ કાયદો પસાર થયો. એ કાયદાનું બિલ દાખલ કરનાર મિ. ગ્રેનું નામ હિંદુસ્તાનની સામાજિક પ્રગતિના ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે.

પરંતુ આ કાયદો માત્ર અનુમતિદર્શક (permissive) છે. અર્થાત્ નાતિનો ત્રાસ, બહિષ્કાર, લોકનિંદા, પતિની માલમિલકતનો સર્વ હક છોડી દેવાની તૈયારી વગેરે સહન કરવા જે વિધવા તૈયાર હોય તે જ તેવાં લગ્ન કરવાની હિંમત કરી શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. આ કાયદાથી અલબત્ત વિધવાને લગ્ન કરવાનો પ્રતિબંધ દૂર થયો છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેવી અનેક પ્રકારની મુસીબતો વેઠવા તત્પર કેટલી ઓછી વિધવાઓ થઈ શકે? અને એ જ કારણથી કાયદો થયો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં, એટલે લગભગ એંશી વર્ષ થવા છતાં વિધવાવિવાહની સંખ્યા પ્રમાણમાં બહુ જ ન્યૂન છે.

આ કાયદામાં સુધારો કરી પોતાના ગત પતિની મિલકતના સંપૂર્ણ ભોગવટાનો જે હક સામાન્યરીતે વિધવાઓને હોય છે તે મિલકતનો ભોગવટો, નાતિના ત્રાસનો અટકાવ અને બીજી કેટલીક સરળતા કાયદાની સહાયતાથી કરી આપવાનો પ્રયત્ન સ્વર્ગસ્થ બહેરામજી મલબારીએ વર્ષો સુધી કર્યા કર્યો હતો. સ્વ. મલબારીના હિંદુસમાજ સુધારા માટેના પ્રયત્નોની કદર હાલની પ્રજામાં પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ છે. પોતે હિંદુ ન હોવા છતાં આપણા સમાજના અનિષ્ટ અને ક્રૂર રિવાજોથી તેમનું અંતઃકરણ અત્યંત દ્રવિત થતું હતું અને કલમના બળે અને અધિકારીઓમાં પુષ્કળ લાગવગને કારણે તેમણે જીવનપર્યંત સમાજના અનિષ્ટ રિવાજો દૂર કરવાનો—ઘણી વખત તો એકલે હાથે કેળવાએલા વર્ગના ઉપહાસ, અવરોધ અને નિંદા વેઠીને પણ—ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યો છે. અને 'સમંતિવયનો કાયદો' એમના જ શુભ પ્રયાસનું પરિણામ છે. આપણી ઉગતી પ્રજાને સ્વ. મલબારીના જાહેર જીવનનો પરિચય દુર્ભાગ્યે બહુ જ ઓછો છે અને તેથી તેમનાં કાર્યોની કદર આજે નહિ જેવી જ થાય છે. સ્વ. મલબારીનો વિધવાવિવાહના કાયદામાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં-અત્યારે ઉગતી પ્રજાની એ વિષયમાં મનોવૃત્તિ જોતાં—એવા કાયદાની જરૂર પણ ન પડે એ બનવા જોગ છે.

શાસ્ત્રની સંમતિએ હવે આવશ્યક મનાતું બંધ થવા માંડ્યું છે, અને ભવિષ્યની

પ્રજામાં વિધવાવિવાહ પ્રત્યેનો અવરોધ ઓછો થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા સામાન્ય વિવાહ જેવું જ એ એક સામાન્ય કાર્ય ગણાશે. સમાજની આવી મનોદશા થવામાં અનેક કારણો સહાયભૂત થયાં છે. પરંતુ શ્રી ગાંધીજીના એ પ્રશ્ન પરત્વેના વિચાર અને ઉદ્ગાર તેમજ એ પ્રશ્ન બાબતની એમની સ્પષ્ટ માન્યતાથી સમાજની ઉછરતી પ્રજાની મનોવૃત્તિ ઘડવામાં અતિશય મહત્ત્વની મદદ મળી છે એ નિર્વિવાદ છે.

છતાં આ પ્રશ્નમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વિધવાનું લગ્ન એ નછૂટકે ગ્રહણ કરવા જેવો માર્ગ—અનીતિને માર્ગે જવા કરતાં સારું—નિરૂપાયે ગ્રહણ કરવાનો માર્ગ—એવી કાંઈક માન્યતા હજી પ્રચલિત છે. 'દેહલગ્નની વિધવા અને સ્નેહલગ્નની વિધવા' જેવા શબ્દો સમજ્યે વગર સમજ્યે વપરાય છે અને શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ પ્રચલિત કરેલાં અનેક અર્ધસત્યોમાંનું એક અર્ધસત્ય 'દેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું સુખ નથી, સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી,' હજી સમાજમાં માનનારો વર્ગ મોટા પ્રમાણમાં છે. ખરું પણ વ્યક્તિને—સ્ત્રીને કે પુરુષને લગ્ન કરવું કે ન કરવું એ એની અંગત વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન છે અને તેટલો જ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન વિધવાને લગ્ન કરવાનો હોવો જોઈએ. પ્રથમ લગ્ન કરનાર પુરુષ 'દેહલગ્ન' કે 'સ્નેહલગ્ન' જે કરતો હોય તે જ મુજબ વિધવા પણ લગ્ન કરી શકે છે. પત્નીના અવસાન પછી ફરીથી લગ્ન કરનાર પતિ 'સ્નેહલગ્ન'નો હોય તો તે 'પાપ' કરનાર ગણાતો હોય, તો જ 'સ્નેહલગ્ન'ની વિધવાને માટે પુનર્લગ્ન એ પાપ ગણાય. આપણા દેશમાં તો લાખો વિધવાઓનું પ્રથમ લગ્ન સ્નેહ-લગ્ન ય નથી હોતું અને દેહલગ્ન પણ નથી હોતું. એટલે તેનું સમજણની વયે થએલું લગ્ન જ ખરું લગ્ન જણાય. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં સ્નેહલગ્નની વિધવા અને દેહલગ્નની વિધવા એ શબ્દોની રમત માત્ર છે. વિધવાનું લગ્ન એ સો માં પચાણું વિધવા માટે સમાજના આપણા હાલના સંજોગોમાં સૌથી યોગ્ય, સ્વાભાવિક અને સર્વસામાન્ય હિતનું કાર્ય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત થવાની જરૂર છે. એને મહત્ત્વ આપવાની પણ જરૂર નથી તેમ તેની પ્રત્યે ઉન્નત ભાવનાશીલતાનો કે સુરગ્ગીપણાનો ડોળ કરી પરાણે સંમતિની વૃત્તિ બતાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ બીજાં બધાં લગ્નો પ્રત્યે જેવી વૃત્તિ રાખવામાં આવે તેવી જ વૃત્તિ તેની પ્રત્યે દર્શાવવાની જરૂર છે. સમાજમાં આ વૃત્તિ કેળવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

બંગાળામાં જેમ પંડિત ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરે વિધવાવિવાહ માટે શાસ્ત્રની સંમતિનાં પ્રમાણ શોધી તે પ્રગટ કર્યાં તે જ મુજબ દક્ષિણમાં પંડિત વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રીએ

અથાગ પ્રયત્ન કર્યો હતો. વિષ્ણુ શાસ્ત્રીએ તો પોતે જાતે વિધવા સાથે લગ્ન કરી પોતાની માન્યતાનો વ્યવહારમાં અમલ કરી બતાવવાની હિંમત કરી બતાવી. એ વિષ્ણુ શાસ્ત્રીની યાદગીરી માટે આપણા શહેરમાં એક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે અમદાવાદના આગેવાન શહેરીઓની એક સભા તા. ૭ મી મે ૧૮૭૮ ને દિવસે ટ્રેનિંગ કૉલેજના મકાનમાં ભરવામાં આવી હતી. આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વ. રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાઈને આપવામાં આવ્યું હતું. આ અગાઉ બારેક વર્ષ ઉપર શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, રા.બ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ, જગજીવનદાસ, રા.સા. મહીપતરામ વગેરેના પ્રયાસથી બાળવિધવાના લગ્નને ઉત્તેજન આપવા માટે એક સભા સ્થાપન થઈ હતી, પરંતુ તે પ્રયત્ન મંદ પડી ગયો હતો અને તેને ફરીથી જાગ્રત કરવાના હેતુથી આ સભા બોલાવવામાં આવી હતી. આ સભામાં ચર્ચવાના વિષયોમાં લગ્નવિચ્છેદ માટેના કાયદાનો વિચાર, વિધવાના પ્રથમ લગ્નનાં સંતાનોની વ્યવસ્થા વિશેનો વિચાર તથા આન્તર-જ્ઞાતિય લગ્નો સંબંધી વિચારના પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે દિવસે આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર ન કરતાં "વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક મંડળી"ની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સભામાં પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતા નવ પુરુષોની અરજીઓ રજુ કરવામાં આવી હતી. માત્ર એક રૂપીઓ આપનારને આજીવન સભાસદ ગણવાનો સભામાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો, અને પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતા સ્ત્રીપુરુષોની બહુ ચોકસાઈથી તપાસ કર્યા પછી જ સભા તરફથી લગ્ન કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી આપવાનું ઠરાવવામા આવ્યું, નવ વર્ષની વયે વિધવા થએલી એક બાઈએ પચીસ વર્ષની વયે એક ગૃહસ્થ સાથે પાંચ વર્ષ સુધી સંબંધ બાંધ્યા પછી તેની સાથે વિધિપુરઃસર લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી તેને સભા તરફથી મદદ કરવાની ના પાડવામાં આવી. આવી જાતનો નિયમ સભાએ આગળ ઉપર જાળવેલો જણાતો નથી. કોઇ સ્ત્રી પુરુષ ગેરકાયદે અને નીતિનિયમ વિરુદ્ધ સાથે રહેતાં હોય તેને વિધિપૂર્વકના લગ્નથી જોડી આપવામા મદદ કરવી એ અયોગ્ય નથી એવી માન્યતા સભામા પાછળથી જણાય છે. આ સભાની સ્થાપના અગાઉ લગભગ દસબાર વિધવાવિવાહ મુંબાઈ ઇલાકામાં દક્ષિણી અને ગુજરાતીઓમાં થયા હતા એવો ઉલ્લેખ આ સભાના હેવાલમાં કરેલો જણાય છે. પરંતુ આ સભા સ્થાપન થયા પછીનું પહેલું લગ્ન તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૮ને દિવસે નોંધાયેલું છે. તે પછીથી સભાના આશ્રય નીચે થયેલા દરેક લગ્નની વિગતવાર નોંધ કરેલી છે. ૧૮૭૮થી ૧૯૩૮ના

ડીસેમ્બર સુધીમાં એકંદર ૨૧૪ લગ્નો નોંધાયેલાં છે. એ લગ્નોની નોંધેલી હકીકત પરથી નીચે મુજબની માહિતી મળે છે. ૯૮ લગ્નો બ્રાહ્મણોનાં, ૪૦ લગ્નો વાણીઆનાં, ૩૪ લગ્નો જૈનોનાં, ૧૩ લગ્નો સોનીનાં ૯ લગ્નો પાટીદારનાં, ૮ લગ્નો ગરાસીઆનાં, ૬ લગ્નો નાગર–બ્રાહ્મણોનાં, ૧ લુહાણા, ૧ સુતાર, ૧ કંસારા, ૧ બારોટ, ૧ ઘાંચી અને ૧ ઠાકરડાનાં થયાં હતાં. આ લગ્નોમાં ૪૭ લગ્નો આંતરજ્ઞાતિય હતાં. (પેટા જ્ઞાતિઓમાં ૪૦ અને મુખ્ય જ્ઞાતિઓમાં સાત) લગ્ન કરનાર વિધવાઓમાં પંદર વર્ષની અંદર વિધવા થયેલી ૧૧૭, વીસ વર્ષની અંદર વિધવા થયેલી ૬૮ અને વીસ વર્ષની ઉપર ઉંમરે વિધવા થયેલી ૨૯ વિધવાઓ હતી.

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાય છે કે લગભગ સાઠ વર્ષ દર્મિયાન માત્ર ૨૧૪ લગ્નો થયેલાં છે એટલે કે વાર્ષિક સરાસરી ચારની પણ આવતી નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રગતિ મંદ ગણાય. પંજાબમાં સર ગંગારામના ટ્રસ્ટના પ્રયાસથી વિધવાલગ્નની સંખ્યા બહુ જ ઝપાટાબંધ વધતી જાય છે. વિધવા પુનર્લગ્ન ઉત્તેજક સભા ગુજરાત સંસાર સુધારા સમાજ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા પછી–છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં–લગ્નની સરાસરી સંખ્યા વાર્ષિક આઠની આવી છે એ હકીકત નોંધવા જેવી છે. સમાજમાં વિધવા વિવાહ પ્રત્યેનો વિરોધ દિનપ્રતિદિન ઓછો થતો જાય છે, પુનર્લગ્ન કરનાર દંપતીને સમાજ તરફથી તિરસ્કાર અને અપમાન બહુ જ ઓછાં થતાં જાય છે અને નવા જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં વિધવાલગ્નની એક સામાન્ય બનાવ જેવી ગણનાની વૃત્તિ પ્રવેશ કરતી જાય છે એ અનુભવની વાત છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત સંસાર સુધારા સમાજને દફતરે લગભગ સાઠેક પુરુષોની વિધવા સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરતી અરજીઓ પડેલી છે. ઘણી જ્ઞાતિઓમાં કન્યાઓની અછત, કન્યાવિક્રય, સાટાંનો રિવાજ, લગ્નનાં અતિશય બોજારૂપ ખર્ચો એ આવી માગણીના કારણો છે, તેમજ શિક્ષિત વર્ગમાં વિધવાલગ્ન કરનારની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે એમ પણ સત્ય હકીકત છે. છતાં એ દિશામાં સમાજની મનોવૃત્તિ બદલાતી જાય છે એ નિર્વિવાદ છે અને શ્રી ગાંધીજીના અને તેમના જાહેર કાર્યોના સહવાસમાં આવેલા અનેક યુવકો વિધવા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે એ પણ સત્ય વસ્તુસ્થિતિ છે. સુશિક્ષિત, સંસ્કારી વિધવાઓ રૂઢિબળથી ઉત્પન્ન થતી લજ્જા, લોકનિન્દાનો ભય, જાહેરહિંમતનો અભાવ અને માર્ગદર્શક વ્યક્તિ તથા સંસ્થાઓના અભાવને લીધે હજુ લગ્ન કરવા બહાર પડતી નથી તે કારણથી યોગ્ય, સંસ્કારી, શિક્ષિત યુવકોને

વિધવા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઈચ્છા અમલમાં મૂકવાનો અવકાશ મળતો નથી. આ દિશામાં વ્યવસ્થિત કાર્ય થવાની જરૂર છે.

મુંબાઇમાં વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક સભાની સ્થાપના સને ૧૮૬૫માં થઇ હતી. તે સભાના આશ્રય નીચે પ્રથમ લગ્ન સને ૧૮૬૬માં કરવામાં આવ્યું. આ અગાઉ એક ૧૮૬૨માં અને બીજું ૧૮૬૫માં એમ બે લગ્ન છાની રીતે કરવામાં આવ્યાં હતાં એવો ઉલ્લેખ સભાને દફતરે જોવામાં આવે છે.

સૌથી પ્રથમ ગુજરાતી પુનર્લગ્ન મુંબાઇમાં શેઠ માધવદાસ રઘુનાથદાસે બાઈ ધનકોર સાથે સને ૧૮૭૧ના મે માસની બીજી તારીખે કર્યું હતું. શેઠ માધવદાસ મુંબાઇના જાણીતા વેપારી હતા અને બાઈ ધનકોર મુંબાઇના માધવબાગવાળા પ્રસિદ્ધ શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસની ભત્રીજી થતાં હતાં એટલે એ લગ્નથી મુંબાઈની કપોળ જ્ઞાતિમાં તેમજ એકંદરે આખા ગુજરાતી હિંદુ સમાજમાં અતિશય હાહાકાર થઇ ગયો હતો. શેઠ માધવદાસે પોતે એ લગ્ન વિશે એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમને સમાજ તરફથી કેટલું સહન કરવું પડયું હતું અને કેટલી જાહેર હિંમત તેમણે દર્શાવી હતી તે જણાય છે. શેઠ માધવદાસે અમદાવાદની વિધવા પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક સભાને, તે સભાના આશ્રય નીચે થનાર દરેક લગ્ન પ્રસંગે દંપતીને એકવીસ રૂપિયા ચાંદલાના આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી અને એ રકમ તેઓએ મૃત્યુ પર્યંત આપ્યા કરી હતી. શેઠ માધવદાસના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે તેમને લગ્ન વખતે બાઈ ધનકોરના સગાંવહાલાં તરફથી તોફાન ન થાય તે માટે મુંબાઇના પોલીસ કમિશનરની મદદ લેવી પડી હતી. પોલીસપાર્ટી લગ્ન વખતે હાજર રાખવી પડી હતી અને થોડા દિવસ સુધી પોતાના મકાનની ચોકી માટે પઠાણો રોકવા પડ્યા હતા. લગ્ન પછી તેમને તથા બાઇ ધનકોરને જ્ઞાતિબહાર તો અલબત્ત મૂકવામાં આવ્યા જ પરંતુ તે ઉપરાંત તેમની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો જાહેર કે ખાનગી સંબંધ રાખનારને પણ જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું, ગવર્નમેન્ટ હાઉસની એક પાર્ટીમાં શેઠ માધવદાસ અને તેમનાં પત્ની બાઈ ધનકોરને ઇજન ન મળે એવી તજવીજ શેઠ વરજીવનદાસના મળતીઆ તરફથી કરવામાં આવી હતી (અલબત્ત એ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો હતો) અને મિસ મેનિંગના માનમાં ગોઠવાયેલી એક પાર્ટીની વ્યવસ્થાપક સભામાં શેઠ માધવદાસનું નામ કમી ન કરવામાં આવે તો શેઠ વરજીવનદાસના સંબંધીઓએ છેક છેલ્લી ઘડીએ પાર્ટી માટે પોતાનો બંગલો ન વાપરવા દેવાની ધમકી

પાનું આપી હતી. શેઠ માધવદાસને મદદ કરવામાં સ્વ. કરસનદાસ મૂળજી, કેખુશરો કાબરાજી, વિષ્ણુ પરશરામ શાસ્ત્રી (તે વખતે એ 'ઇન્દુપ્રકાશ'ના અધિપતિ હતા) અને ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા એક ભાટીઆ ગૃહસ્થ મથુરાદાસ લવજી નામના હતા. માધવદાસ ધનકોરનાં લગ્ન વખતે મુંબાઈના જાણીતા ઘણા આગેવાનો હાજર હતા પરંતુ તેમાંના કોઈને પરણનાર દંપતીનાં નામ જણાવવામાં આવ્યાં ન હતાં.

શેઠ માધવદાસે લખેલી ચોપડીમાં ધોરાજી (કાઠિઆવાડ)ના વકીલ દામોદરને પુનર્લગ્ન કર્યા બદલ વેઠવી પડેલી મુશ્કેલીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વકીલ દામોદરને પુનર્લગ્ન કર્યાને કારણે ત્યાંના હિંદુઓએ કેસ ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઉપરથી ધોરાજીના મુસલમાનોએ પોતાના કેસ માત્ર દામોદર વકીલને આપવાનો જ ઠરાવ કર્યો. ત્યારે વકીલ દામોદરે હિંદુઓના કેસ મફત લેવાનું જાહેર કર્યું ત્યારે તેને કેસ ન આપવાના ઠરાવનો એની મેળે ભંગ થયો!

અમદાવાદમાં પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક સભા સ્થપાયા અગાઉ સને ૧૮૭૮ના ડીસેમ્બર-ની ચોવીસમી તારીખે વીસા શ્રીમાળી જૈન વિધવા જડાવનું પુનર્લગ્ન થએલું તે સંબંધી કોર્ટમાં કેસ થએલો તે જાણવા જેવો છે. બાઈ જડાવ માંકડી શેરીમાં નાના પારેખની પોળમાં પોતાની સાસુના ભેગી રહેતી હતી. એ બાઈ બાર વર્ષની ઉમરે વિધવા થએલી અને ૨૪ વર્ષની વયે પોતાની જ્ઞાતિના શાહ લલ્લુ ખુશાલ સાથે લગ્ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સંસારસુધારાના તે વખતના આગેવાનોએ એ લગ્નની સર્વ તૈયારી કરી પરંતુ બાઈ જડાવના ઘર આગળ તેની જ્ઞાતિના અને બીજા માણસોનું એટલું મોટું ટોળું એકઠું થયું હતું કે તે બાઈને લગ્ન માટે ઘર બહાર નીકળવું અશક્ય થઈ પડ્યું. છેવટે મ્યુનિ. સેક્રેટરી રાવસાહેબ રઘુનાથરાવ રા. બા. મહીપતરામની ગાડી ત્યાં લઈ ગયા અને ગાડી ઉપર પોલીસ સીપાઈને બેસાડી તે બાઈને લગ્ન માટે મોકલી દીધી. રાવસાહેબ રઘુનાથ અને તેના સાથે ગએલા શ્રી પિતાંબરદાસ ત્રિભુવનદાસ મહેતા ('હિતેચ્છુ'ના અધિપતિ) ઉપર બાઈ જડાવની સાસુએ ગૃહપ્રવેશની ફરીઆદ માંડી હતી અને સીટી મેજીસ્ટ્રેટ મી. ફરનાન્ડીસે તેમનો તે માટે દંડ પણ કર્યો હતો! બાઈ જડાવ અને તેના પતિને નાતિ બહાર અને મહાજન બહાર મુકવામાં આવ્યાં એટલું જ નહિ પરંતુ નગરશેઠ પ્રેમાભાઈને વડે મળેલી મહાજનસભામાં એવા ઠરાવ કરવામાં આવ્યા કે બાઈ જડાવ અગર તેના પતિ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો—ખાવાપીવાનો, ઘર ભાડે આપવાનો, વેપાર

ધંધાનો કે બીજો કોઈપણ જાતનો—સંબંધ રાખનારાઓ ને તે નાતિઓએ બહિષ્કાર કરવો એટલું જ નહિ પણ કોઈએ પોતાની કન્યાને સરકારી કે મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળામાં ન મોકલવી તેમજ પ્રાર્થના સમાજમાં કોઈએ જવું નહિ! અલબત્ત આવા ઠરાવોનો અમલ થતો જ નથી પરન્તુ લોકોની મનોવૃત્તિનો આ નમૂનો છે. વ્યક્તિ પ્રગતિના આગમન માટે સંસ્થાઓના અધિકારની જનિથી પર તો આપણું હજી પણ ઘણે અંશે થયા નથી એ અનુભવની વાત છે.

ઉપર જણાવેલી વિધવાવિવાહની પ્રગતિ સંબંધી માહિતી પરથી જણાશે કે એ દિશામાં જોકે કેટલુંક કાર્ય થયું છે છતાં ઘણું કાર્ય હજી કરવાનું છે. લોકોની મનોવૃત્તિ બદલાતી જાય છે છતાં લોકનિંદાનો ભય હજી ટળ્યો નથી. આ ઉપરાંત એવા પ્રશ્નોમાં સહાનુભૂતિની વૃત્તિ તીવ્ર હોવા છતાં ઘણા મનુષ્યોમાં—સારી રીતે કેળવાએલા સ્ત્રી-પુરુષોમાં પણ—એ પ્રશ્ન જ્યારે પોતાનો અંગત બનવાનો પ્રસંગ આવે છે—પોતાના પુત્ર કે પુત્રી કે નજીકનાં સંબંધી પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એ સહાનુભૂતિની વૃત્તિ બદલાઈ તીવ્ર વિરોધની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે એ અનુભવ બહુ સામાન્ય છે. આપણામાં જડ ઘાલી બેઠેલી પ્રણાલિકાને અનુસરવાની વૃત્તિ અને પ્રતિષ્ઠાની ખોટી માન્યતાને લીધે આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે નવા જમાનામાં યુવકયુવતીઓ આ દિશામાં વધારે ઉત્સાહ, વધારે હિંમત અને આગ્રહથી કાર્ય કરશે તો જ એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉકેલ આપણે સહેલાઈથી કરી શકીશું. સમાજનો તીવ્ર વિરોધ હવે આપણે પ્રમાણમાં ઓછો વેઠવાનો છે એટલે આપણું કાર્ય એટલે દરજ્જે સરળ છે. સમાજનાં અયોગ્ય બંધનો દૂર કરી રાષ્ટ્રને ઉન્નત કરવાના પ્રયાસના શુભ કાર્યમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે કે તેઓ આ કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક મદદ કરે.

ગામડાંની ગૃહિણીઓ



પ્રો. શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી
એમ. એ., એલ્એલ. બી.

કેટલા યે વખતથી આપણા સમાજસુધારકો શહેર તરફ જ નજર નાખતા આવ્યા છે. કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ કે કેળવણીનાં મંડાણ હમેશાં શહેરથી જ શરૂ થયાં છે. તેથી શહેરના મૂળ પાયા સરખાં ગામડાં ઉપેક્ષાપાત્ર બનતાં ગયાં, ને ગ્રામવાસીઓની કેટલી યે સંગીન શક્તિઓનો ધીમેધીમે હ્રાસ થતો ગયો. જ્યાં નિરક્ષરતા ને અજ્ઞાનના થર ઉપર થર જામી ગયા હોય, જ્યાં ગરીબાઈ અને સાધનન્યૂનતા સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થતી હોય, અને જ્યાં પ્રગતિના માર્ગમાં આડે આવતા વહેમ અને ધર્માંધતા જેવા કેટલા યે અવરોધોનો સામનો કરવો પડતો હોય, ત્યાં સુધારકોને પણ ગામડાં તરફ મીટ માંડવાનું મન ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ સદ્‌ભાગ્યે, આ યુગપલટામાં દરેક પ્રદેશમાં સ્વાતંત્ર્યના ધ્વનિ ગુંજે છે, ને એ સ્વતંત્રતાનો પવન ગામડાનાં અસંખ્ય કુટુંબોને પણ સ્પર્શતો દેખાય છે. ગ્રામ્યઉદ્યોગ અને ગ્રામ્યસુધારણાની પ્રવૃત્તિ હવે સરકારે તેમજ પ્રજાસેવકોએ ઉપાડી લીધી છે, અને ગામડાંની ઉન્નતિ વિના શહેરોની આબાદી શક્ય નથી, એ વાત હવે સૌને દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ ગ્રામ-સુધારણા પુરુષ તેમજ સ્ત્રી, ઉભયના જીવનની ઉન્નતિની અપેક્ષા રાખે છે, પણ આજે તો પુરુષજીવનની સમીક્ષા બાજુએ રાખી પુરુષનું અર્ધું અંગ મનાતી સ્ત્રીના જીવનનાં જ વિવિધ કર્તવ્યોને આપણે વિચારીશું.

સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા હિતાવહ છે કે હાનિકારક છે એ વિષે ભલે હજુ ભિન્ન દૃષ્ટિઓ મતભેદ પોષ્યા કરે, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે વીસમી સદીના આ વ્યક્તિવાદના વાતાવરણમાં એ સંયુક્ત કુટુંબની અભેદ્ય સાંકળ શિથિલ થતી જાય છે, ને તેથી કેટલી યે યુવાન પત્નીઓ પોતાના ઘરની સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતી પટરાણીઓનું સ્થાન

ભોગવતી થાય છે. મોટે ભાગે હિંદુઓથી વસાયેલાં ગામડાંમાં હજુ પણ સાસુના નીતિ-નિયમ ને આમળિયા જેવા પત્નીના બોજા ઓછા અંશે પણ ચાલુ જ છે; પણ તેમનો સામનો કરવા હવે વહુઓ સહ અને સ્વતંત્ર સ્વભાવની પત્નીઓ તૈયાર થતી જાય છે. જે એકુન બાબતો એની બેગી કરતા હોય તો પણ તેમને પોતાની પત્નીઓના આગ્રહને વશ થઈને જુદા જુદા કરવા પડે છે. સંયુક્ત કુટુંબની ખામીઓ સામે પરસ્પર સહકાર, વિશાળ સ્નેહ અને અમાપ સહિષ્ણુતાની ભાવનાઓ મૂકી રજૂ કરી શકે છે, પણ પ્રસ્તુત લેખ તેના ગુણાવગુણ તપાસવાનું યોગ્ય સ્થળ નથી. વિભક્ત કુટુંબના પણ અનેક લાભો ભલે હોય, પણ તેની એક સ્વાભાવિક ખામી તો એ છે કે સદ્‌ભાવશાળી ને સ્નેહાળ સાસુના અભાવે, સ્વતંત્ર બનેલી વહુઓ વૃદ્ધાવસ્થાના અનુભવ અને માર્ગદર્શનથી વંચિત રહે છે.

હિંદુ સમાજમાં જીવનભર કુમારી ને એકલી રહેતી હોય તેવી પુખ્ત ઉંમરની સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, અને નાની બાળિકાઓ બાળલગ્નની પ્રથાને લીધે પરણ્યા પહેલાં વિવિધ ગૃહકાર્ય સંપૂર્ણરીતે ઉપાડવાને ભાગ્યે જ શક્તિમાન હોય છે, તેથી પ્રસ્તુત લેખમાં, ગૃહતંત્ર ચલાવતી કેવળ પરિણીત સ્ત્રીઓના—પછી ભલે તે સંયુક્ત કુટુંબમાં હોય કે વિભક્ત કુટુંબમાં; ભલે તે સધવા હોય કે વિધવા હોય—જ જીવનની વિવિધ બાજુઓ વિચારવામાં આવી છે.

આર્થિક મંદીના આ જમાનામાં કુટુંબવાળી સ્ત્રીઓને કુટુંબના નિર્વાહ અને ઉન્નતિ સાધવા માટે ધન તે સૌથી અગત્યની વસ્તુ થઈ પડે છે. ગામડાંમાં પણ મધ્યમ વર્ગમાં સ્વતંત્ર કે સંયુક્ત મહેનતથી કમાણી કરનાર સ્ત્રીઓ બહુ ઓછી હોય છે. સામાન્યતઃ પુરુષો તો ખેતી, વેપાર કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિ વડે પૈસા કમાઈ જાણે છે, તો સ્ત્રીઓએ પણ તેમની મર્યાદિત શક્તિઓ પ્રમાણે કમાણી કે કરકસરનાં વિવિધ સ્થાનો સંભાળથી સાચવવાં જોઈએ.

ગામડામાં, મધ્યમ કે પછાત વર્ગનો કોઈ પણ કુટુંબી ઘણુંખરું ભેંસ રાખે છે, ને કોઈ વખત તો સંજોગોવશાત તેમ કરવાની આવશ્યકતા જ જણાય છે. ભેંસોને સાચવવી ને તેમના દૂધ ઘીની વ્યવસ્થા કરવી એ ગામડાની ભામિનીઓનું ભૂષણ મનાય છે. ગ્રામ-સ્ત્રીઓનો આ કર્તવ્યપ્રદેશ જ એવો છે કે તેઓ શહેરની સ્ત્રીઓ કરતાં આર્થિક જીવનમાં વધુ સ્વતંત્ર રહી શકે. પણ હવે તો વલોણાની આ કસરત ગામડાંમાંથી યે ધીમેધીમે લુપ્ત થતી જાય છે. ગામેગામડે હવે તો સંચા, ડેરી કે દૂધ ભરનારા થઈ

ગયા છે. રોકડા પૈસાની આશાએ ગામડાની એ ગોરીઓ નવાણુંની તકલીફ ત્યજી દઈને રોજેરોજ પાણી ભેળવેલું દૂધ વેચી આવે છે, ને હાથમાં ખખડતા પૈસા જોઈ હરખાઈ જાય છે. હૉટેલ, પણ હવે ગામડામાં જામતી જાય છે, એટલે તેમણે પણ જે ન કર્યું હતું તે પૂરું કરી ચોકખા દૂધ ઘી વિષે વધુ વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે. દૂધ જેવા પૌષ્ટિક તત્ત્વથી બાળકોને વંચિત રાખનાર, ને જુવાનોને ચા જેવા પાચક પીણાથી દૂર રાખનાર આ અનર્થકારી પ્રથા સત્વર પલટો માગે છે. ગમે તેમ તોયે, દોહ્યા દૂધની આવકની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ કરે છે, ને ભેંસોના ખોળદાણાનું ખર્ચ કાઢતાં જે કંઈ બચત રહે તે વડે તેઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રદેશમાં ધીમાં પગલાં માંડે છે.

પણ ભેંસનું ઉત્પન્ન એક પ્રકારનું જ હોતું નથી. ભેંસો વિયાય ને જે પાડીઓ થાય, ને તેમની પાછી વખત જતાં જે મોટી ભેંસો બને, તે પણ વધારે પડતા વેચાઈ જાય છે, ને તેમના માલિકને તેટલી ધનપ્રાપ્તિ કરાવે છે. પણ આ પૈસા તો ઘણુંખરું ગૃહિણીને ના જતાં પુરુષ જ તેની વ્યવસ્થા કરે છે. પણ દૂધની જ વાત કરીએ તો કાચા માલમાંથી તૈયાર થઈ શકે તેવી વાનગીઓ બનાવવામાં પણ ગામડાંનો સ્ત્રીવર્ગ બહુ અજ્ઞાન અને ઉપેક્ષા દાખવે છે, એમ કહેવું પડે. કુટુંબના ગુજરાન વાપર કરતાં યે જ્યાં ભેંસો વધારે દૂધ આપતી હોય ત્યાં ઉદ્યોગની ખાતર તે વધારાના દૂધમાંથી પેંડા, બાસુદી, શિખંડ જેવી મીઠી વાનગીઓ તૈયાર કરી શહેરમાં જો મોકલી શકાય, તો વિશેષ નફો મળી શકે. પણ હાલ તો કુટુંબના ઉપભોગ માટે પણ આવી વાનગીઓ બનાવવાના ખેડૂતની સ્ત્રીઓને સાંસા છે, ત્યાં પારકા માટે તો વળી ક્યાંથી જ બને? આ દિશામાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નો કદાચ બહુ મુશ્કેલીભર્યા નીવડે પણ ખેડૂતના જ લાભ માટેની કોઈ સહકારી સંસ્થા તો જરૂર આ ઉદ્યોગ વડે થોડા નફાથી ને શુદ્ધ પ્રામાણિકતાથી યે સારી કમાણી કરી શકે. શ્રમ બચત અને ઉદ્યોગની અરુચિને કારણે ભેંસોની સંખ્યા કમી થતી જાય છે, ને તેથી ગામડામાં પણ ઉનાળામાં તો કેટલેક સ્થળે મોંમાગ્યા પૈસા ખરચવા છતાં યે દૂધ કે દહીં મળતું નથી, અને ક્વચિત્ તો આ પ્રમાણે જ થઈ પડે છે. ગ્રામવાસીઓ માટે આ પરિસ્થિતિ આધુનિક સુધારાની ઝાંખી નીમાચિહ્ન છે. દૂધનું વિજ્ઞાન ગામડામાં પ્રચાર પામી તેના અનેક ફાયદાઓ આપતું ક્યારે થશે?

કેવળ કમાણીની વાતોથી જ શા માટે અટકવું? ઢોર વિના, ગાડીઓ અને બીજા

નાના મોટા ઉદ્યોગો કે સ્ત્રી–ઉચિત મહેનત મજૂરી ને આવકનાં પ્રદેશો સ્ત્રીને કમાણી કરાવી શકે. પણ જ્યાં આવી કમાણી કરવા માટે અભિરુચિ ન હોય કે અનુકૂળ સંયોગો ન હોય, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓ યોગ્ય રીતે કરકસર તો કરી શકે જ. અને આ કરકસર કે યોગ્ય વ્યવસ્થાના મુદ્દાઓ પણ તેમને માટે થોડા નથી. ગામડામાં શાક ઘણુંખરૂં ત્રાજૂથી વેચાતું લેવાય છે; ઘણી યે વખત પતાસાં, શ્રીફળ, ખજૂર ને મગફળી જેવા ખાદ્ય પદાર્થો કે કેરોસીન, સાબુ તથા સોડા જેવી વસ્તુઓ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ કપાસ, એરંડા કે ઘઉં બાજરી જેવાં દ્રવ્યો વડે ખરીદી લાવે છે; ને એવડી રીતે છેતરાય છે. પાસે પૈસા હોય તોપણ, ને દાણા કરતાં પૈસાથી જરૂરી ચીજ સસ્તી મળતી હોય તો પણ. તેમને આવી ખરીદીમાં આવતી ખોટનો કોઈ ખ્યાલ જ આવતું નથી. અને તેમને પોતાને તો ન હોય સાચુ બજારભાવનું ભાન કે ન હોય હિસાબ ગણવા જેટલું આંકડા-જ્ઞાન! ખેતીની કિંમતી ઉપજ આમ કેટલેક અંશે સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનથી સસ્તી રીતે ધનદાક્ષ્ય થાય છે.

પણ ખેડૂતની ઘણીઆણીની સૌથી ગંભીર સેવાનો તેણે તૈયાર કરેલા લીલખાતરના ખાતરમાં છે. ઉકરડે જેમ તેમ છાણ ફેંકી આવવામાં જ તેની સર્વ ફરજ સમાપ્ત થતી નથી. પદ્ધતિસર ને છાણને વધુ અસરકારક બનાવાય તો તે ખેતરોની ફળદ્રુપતાને ખૂબ વધારી શકે; અને આ માટે ગામડાની ખેડૂતસ્ત્રીઓને ખાતરના વ્યવહારુ જ્ઞાનની જ નહિ, પણ તેના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની યે આવશ્યકતા છે. આજે તો આ સોના સરખા છતાં સસ્તા ખાતરનો જોઈએ તેટલો વૈજ્ઞાનિક લાભ નથી ઉઠાવાતો. કોઈ ખેતીવિશારદે આ દિશામાં પોતાનું ધ્યાન દોરી ગામડે ગામડે ખાતરના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો તથા તેને અંગે આવશ્યક તેવી વધુ કિંમતી વ્યવહારૂ સૂચનાઓનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

આમ દૂધ–ઘીના પ્રદેશ ઉપર પ્રભુત્વ ભોગવતી મહિલાને ડેરીના વિજ્ઞાનમાં જેમ એક પગથિયું આગળ ચડવાની જરૂર છે, તેમ ખાતરનું તથા ખાતર દ્વારા ખેતીને ઉપયોગી થઈ પડતાં ઢોરના (બળદ, ગાય, બકરાં વગેરે) ઉછેરનું જ્ઞાન પણ તેવું જ આવશ્યક છે. ચોવીસે કલાક પોતાના બાળક કે સહોદર સરખાં ઢોરના પાલનપોષણમાં તે લાગે. છતાં ઢોરને માફક આવતા ખોરાકનું, તેની તંદુરસ્તીને વધારે તેવા મુદ્દાઓનું કે તેના પ્રાથમિક રોગોનું જ્ઞાન તેની સાચવનારી નહિ ધરાવતી હોવાથી કેટલાં યે ઢોર રોગનો ભોગ બને છે કે અકાળે મરણ પામે છે. પશુધનની વૃદ્ધિમાં ગામડાની સ્ત્રીઓએ જે

ઢોરની કાળજી આપવી હોય તો તેમણે પશુપાલનનું અને પશુરોગોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન તો મેળવી લેવું જ જોઈએ.

અર્થશાસ્ત્ર, દૂધ-વિજ્ઞાન અને પશુપાલન ઉપરાંત સ્ત્રીઓ માટે એક વધારે અગત્યનો વિષય તે શારીરશાસ્ત્ર છે. મર્યાદાના અતિ ધ્યાનને લીધે શાસ્ત્રીય જાતિજ્ઞાન પુરુષ કે સ્ત્રીમાં અતિ અલ્પ હોય છે. સ્ત્રીઓને પોતાને પોતાની શરીરરચનાનું કે સ્ત્રી-શરીરનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનું ભાગ્યે જ ભાન હોય છે, ને તેથી દવાખાનાના સાધન વિનાના ગામડાની કેટલીયે સ્ત્રીઓ રોગ પરિસ્થિતિમાં આવી પડે છે કેટલાયે ગુપ્ત દરદો તેમને દર વર્ષે વધુ ને વધુ રીબાવી મરણની નજીક લાવે છે, હીસ્ટીરીઆ કે ક્ષયરોગ જેવા ભયંકર રોગો તેમને ભૂતપ્રેતના ઝપાટે જ દેખા દે છે, ને તાવ ઉધરસ જેવા સામાન્ય દરદો દોરા-ધાગાથી કે મંત્રતંત્રથી જ મટાડી શકાય તેમ તેઓ માને છે. શરીરરચનાનું જ્ઞાન, મુખ્ય રોગોનું નિદાન ને તેના ઉપચારનું ભાન કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને તેમજ અન્ય જનોને ઉપયોગી થઈ પડે છે ડોશીઓનું ઓસડથી પતી જતું જૂનું વૈદક જ્યારે વિસારે પડે છે, ત્યારે વર્તમાન યુગનું સામાન્ય તબીબી જ્ઞાન કેટલીક ગામડાની સ્ત્રીઓએ તો મેળવવું જ જોઈએ, નહિ તો ઘણું વખત દૂર આવેલા શહેરના દવાખાને પહોંચતા પહેલા જ દરદી યમસદન પહોંચી જાય છે અકસ્માતોની બાબતમાં આ હકીકત સંપૂર્ણ સત્ય છે. પ્રસૂતિના, સર્પ દંશના કે આકસ્મિક દાઝવાના પ્રસંગે તેના તાત્કાલિક ઉપાયો નહિ જાણવાથી દરદીને પારાવાર ને ક્વચિત્ કાયમનું નુકસાન થાય છે. હાલ તો સ્ત્રીઓને પદાર્થ પાઠ ન શીખવા ના આવડતો હોય તેવી સ્થિતિ છે. આયુર્વેદનું પ્રાથમિક જ્ઞાન નહિ, તો છેવટે અકસ્માતમાંથી ને પ્રસૂતિમાંથી બચવાના તાત્કાલિક ઉપાયો તો સ્ત્રીઓએ જાણવા જ રહ્યા વિશેષમાં બાળઉછેર એ સ્ત્રીઓનું પવિત્ર ને ઉન્નત કર્તવ્ય ગણાય છે પોતાની સંતતિની તંદુરસ્તી સાચવવા ને તેમને અનેક રોગોમાંથી મુક્ત રાખવા માટે પણ ગૃહિણી-ઓએ માનવશરીરના મુખ્ય દરદો અને તેના ઉપાયો જાણી લેવા જોઈએ. હાલ તો પોતાની સુખાકારી માટે કે બાળકની માવજત માટે સ્ત્રીઓ પતિને પરાધીન રહે છે, ને શહેરના વૈદ ડાક્તરો ઉપર જ આધાર રાખે છે આમાં તેમના અજ્ઞાન ને બેદરકારીની જ અવધિ છે।

સ્ત્રીઓ ઉપર જ આ બધા કર્તવ્યોનો ભાર લાદવામાં કોઈને કશોય પુરુષપક્ષપાત કે ઘોર ક્રૂરતા લાગે, પણ વસ્તુત એ બધા કર્તવ્યો સ્ત્રીઓ જ સમજે છે, ને તેઓ જ

પુરું કરતાં વધુ સમર્થ રીતે સંભાળી શકે તેમ છે. આ બધી ફરજો અદા કરતાં એ ગ્રામસ્ત્રીઓને વધુ ભણેલી, ઉદ્યોગી ને ખડતલ થવું પડશે તે વાત ખરી છે, પણ તે ખડતલ-પણું તો સ્ત્રીસમાજમાં ધીમેધીમે આવતું જ જાય છે.

ગુજરાતનું સ્ત્રીજીવન હવે કોમળ મટી કંઈક કઠણ થતું જાય છે. સાહિત્યમાં તેમ સંસારમાં, આજે કેવળ પાણીપોચાં હૈયાંવાળી સ્ત્રીઓ પહેલાંના જેટલી નથી દેખાતી. ઊલટું, વર્તમાન સામાજિક ને રાજકીય જાગૃતિએ બતાવી આપ્યું છે કે ગુજરાતની 'ઘરરખુ ગૃહિણી' પણ પ્રસંગવશાત્ ધીર અને વીર, બંને બની શકે છે. તો આ સંક્રાન્તિસમયમાં કોમળતા—અતિકોમળતા—એ સમાન હક માગતી ને જાગ્રત થતી સ્ત્રીઓનું પ્રધાન લક્ષણ તો ન જ ગણાય. કઠિનતા, ખડતલપણું અને શારીરિક તથા માનસિક બળની અપેક્ષા તેમનામાં આપણે સહજ રીતે જ રાખી શકીએ. બાળલગ્ન, આળસ કે ફેશનના કારણે હ્રાસ પામતી સ્ત્રીશક્તિ સર્વ દિશામાં પાણી બતાવે, ને સ્ત્રીઉચિત ઘરની ફરજો સમર્થ રીતે અદા કરે તો જ આપણો સંસાર વધુ રસકસવાળો ને આનંદજનક બને. શહેરની સ્ત્રીઓ પણ જો આવી શક્તિઓ પ્રગટાવવા તૈયાર થાય, તો પછી પ્રમાણમાં વધુ બળવાન ગામડાની ગૃહિણીઓએ પોતાના સર્વ કર્તવ્ય બજાવવા વધુ કટિબદ્ધ થવું જ જોઈએ.

ઉપરની સર્વ ચર્ચા ઉપરથી નિષ્પન્ન થતો એક બીજો વિષય તો કેવળ સ્ત્રીઓનો જ ઈજારો હોય તેવો છે; અને તે સ્વચ્છતાનો. ગામડાની ધૂળમાં, ખાળના ગંદવાડમાં, રસોડાના અંધકાર અને ઢોરના છાણની વચ્ચે જીવનાર સ્ત્રી કે પુરુષના સ્વચ્છતા વિષેના ખ્યાલ બહુ ઊંચા નથી હોતા. પણ હા. ગામડાની સ્ત્રીઓને બેએક બાબતમાં સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ છે, એમ કબૂલ કરવું પડે. કૂવાના પાણીમા કે રસોડા–પાણીઆરાનાં વાસણોમાં તેમની સ્વચ્છતા પ્રશંસાપાત્ર છે. પણ આટલું કાંઈ બસ નથી. બાળકોનાં શરીર, રસોડાના ખાદ્ય પદાર્થો, ઘરનું આંગણું, ઓરડાના ખૂણાખાચરા, કપડાં, ગોદડાં ને પથારીઓ તથા મોરીઓ અને ખાળકૂંડીઓ એ સૌ સ્વચ્છતાના જ ભૂખ્યા છે. ખાદ્ય પદાર્થો ને આંગણાની સ્વચ્છતા ગામડાની સુંદરીઓ સહેલાઈથી સાધી શકે તેમ છે. પણ કપડાં તથા ખાળકૂંડી સંબંધી તો તેમના સ્વચ્છતાના આદર્શો બહુ ઉચ્ચ ન બને ત્યાં સુધી તો સ્વલ્પ સુધારાથી પણ સંતોષ માનવો પડે. કપડાંની મલિનતા માટે પશુપાલનનું કર્તવ્ય, રસોઈની પ્રવૃત્તિ, ગામડાના ધૂળવાળા રસ્તા ને અલ્પ સાધન પણ જવાબદાર હશે; છતાં થોડા ખર્ચે ને બહોળા પાણીએ તેઓ કપડાં સાફ કરવા ટેવાઈ જાય તો સ્વચ્છતાની બાબતમાં ઘણી

પ્રગતિ થાય પ ા કેમ કપડાં પોતાની આવકથી પોતાની કળા દસ્તગત નથી થતી પહેરવું ખમીસ મર, ચણીઆ, સ્વચ્છ ને સાદી સાડી વગેરેની ભાગી મકાનથી સુન્દરતા માટે પણ એક જાતની આવડતની જરૂર છે આ જમાનામાં જ્યાં ગૃહિણીઓના પતિઓ, પુત્રો ને ભાઈઓ નવાં કે બાકડ કપડાંના શોખીન હોય ત્યાં સ્ત્રીઓએ આ દિશામાં પણ પ્રવીણ થવું જોઈએ હાલનો ફેશન ભરત કાઢવે ખાડ ને મેતા ખાગિયે ખરામા કામ ખતો હોય છે, પણ નાખીનો વખત ને તે પણ આનામના મહિનાઓમાં, તે નવરા ને નવુ પોશાક જ પહેરવાનું પસંદ કરે છે ગામ ના હાલના નાગરો પણ હવે નાર, ખમીસ, પાટલૂન ને કોટથી અજાણ્યા નથી રહ્યા ત્યારે તેમની માતાઓને નાનો ટૉનર કે ખમીસની મોજ પણ બરાબર સુન્દરતા ન આવડ તો તે નિભાવી લેવા જેવું તો નથી જ ગામડેગામડે માટ ધોબી નથી હોતો, અથવા કદાચ ને કપડાં ધોવાના પોતાનાસા જેટલી સ્વયંસંપત્તિ નથી હોતી

ગીતાના નહિ તો ઊરજ આશ્રમમા પણ આજ પ્રકાર નાની સ્ત્રીઓ માટે આવશ્યકતા છે નાની કોળી હૌ ને બીજુ મળી આપવાની હ ને અથવા તો નાન મચુ ખમીસની સાથના સાથ ભરવા જેવી મળે, ત્યારે સ્વજન શરમ ગોતવામાં પુ ગ પરાધીનતા ને અનેકગણી નકલીફ ભોગવી પડે છે ગ મસાગ થિા ને પ નો આ જમાનો નથી સ્ત્રીઓ તો પુરુષ કરતાંયે નીરગ મની વધુ શોખીન હોય છે તો પછી તેનું પ્રાથમિક ને આવશ્યક જ્ઞાન તો તેમણે મેળવી લેવું જ જોઈએ

અલવણા, મોર્ડ, વીપણ, ભરતગૂંથણ જેવા બીજા અનેક વિભાગો ગામની સ્ત્રીઓના હાથે ગમીર ધ્યાનની ને વધુ પ્રવીણતાની વાટ જુએ છે પણ આ ગવાન નો અંગુલિનિર્દેશ જ કર્યો એક મહત્ત્વના વિષય ઉપર જ આવું

ધાર્મિક વાતાવરણ ક્ષીણ થતું જવાથી આપણાં ભજનો અને પદ પણ વિશ્રમા સ્ત્રીઓને ફરીથી વિસારે પડતાં જાય છે ગામડાની ગોરીઓને પણ ગાવાનો શોખ તા હોય છે જ પણ તે શોખ ગાનિમ્રત્તામાં નાગીતો ને જૂની વહે ચાલી આવતા નવરાત્રિના ગરબા કાન જ પૂરો પડે છે વાએની સ્ત્રીઓએ ને પછી પુરુષોએ વર્તમાન યુગની વ્યાપક રોશનીથી ગીત, ગરબા ને ભજનોના પ્રદેશને પણ ઉજ્જવળ વો કરે ગુજરાત-કાઠિયાવાડ તેના ગરબા—ગરબીઓ માટે પરપ્રાન્તમાં યે મશહૂર છે ત્યારે પ્રસંગને અનુરૂપ સમાધિક ગ્રુપિઓને પ્રકાર ગેતા, ને સભાના હાસ્યથી ઊભરાતા નિર્મળ વનગીતો મ

મેઘાણી કે રાયચુરાની સરખા પણ પ્રાસાદિક કલમ વડે પુનર્જીવન પામવાં જોઈએ; અને કોઈ 'સુંદરમ્' કે 'પતીલ'ના હાથે કલાકલેવરમાં લોકગીતો ને ભજનો પણ સરજાવાં જોઈએ. ગામડાંમાં યે જો આવાં નવીન સત્ત્વવાળાં ગીત અને ભજનો પ્રચાર પામે તો ત્યાંની સુંદરીઓ પણ પ્રગતિરથના પૈડાને વધુ ઝડપથી ચલાવી શકશે એ નિઃસંશય છે.

આ ઉપરાંત, હજુ ગામડાના સ્ત્રીજીવનને ઉપયોગી બીજા કેટલાયે ઉપયોગી પ્રશ્નો છણવા બાકી રહે છે. ગ્રામસ્ત્રીઓની અક્ષરદેહવાણી, તેમના નાના ગૃહઉદ્યોગો, તેમના પ્રાપ્ત કરેલા અક્ષરજ્ઞાનને સાચવી રાખતાં ને સતેજ કરતાં સ્ત્રી-પુસ્તકાલયો, તેમની કલાદૃષ્ટિને પોષે તેવાં ઘરના રાચરચીલાના નવીન નમૂનાઓ તથા તેમની અને તેમના બાળકોની નાનીમોટી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે તેવી, સહકારી ધોરણે ને શુદ્ધ ભાવે ચાલતી સ્વદેશી દુકાનોઃ આ બધાં ય સ્ત્રીજીવનના કોઈ અભ્યાસીને રસપ્રદ થઈ પડે તેવાં ક્ષેત્રો છે.

આમ વિવિધ પ્રકારે ગામડાનું સ્ત્રીજીવન જો ફૂલે ફાલે, તો કેટલી યે નકામી કુથલીઓ, ચાડીચુગલીઓ ને નિંદાઓ ઓછી થઈ જાય, સ્ત્રીઓની સંકુચિત દૃષ્ટિ દૂર થાય, તેમના અભ્યાસ, અવલોકન અને અનુભવ માટે તેમને વિશાળ પ્રદેશો લાધે, ને સાચી સંગીન પ્રગતિ થાય. આ પ્રગતિના પૂરમાં નાહીને ગામડાની એ ગૃહરાજ્ઞીઓ પોતાનું જીવન વધુ ઉજ્જ્વળ ને રસિક બનાવે તથા જનસમાજને વધુ હિતકારક થાય એ જ ઇચ્છા સાથે અત્ર વિરમું છું.

સંતતિનિયમન



ડૉ૦ અમૃતલાલ હ. પટેલ
[illegible]
[illegible]

સંતતિનિયમનનો વાસ્તવિક અર્થ મર્યાદિત સંખ્યામાં અને અનુકૂળ સમયે બાળકો ઉત્પન્ન કરવાં તે થાય છે. આવી રીતનું સંતતિનિયમન કરવાની ઇચ્છા મનુષ્યજાતિમાં સ્વાભાવિક છે અને તેમ કરવાનો મનુષ્યજાતિનો હક છે.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યજાત વધારે પડતી પ્રજોત્પત્તિ રોકવા માટે તે જમાનામાં [illegible] ધરાવતા સાધનોનો ઉપયોગ કરતી હતી તે વાત પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળી આવે છે. તેમાંનાં મુખ્ય સાધનો બ્રહ્મચર્ય, ગર્ભપાત, બાળહત્યા અને ગર્ભનિરોધક અથવા ગર્ભનાશક દવાઓ હતાં. હિંદુસ્તાનના વૈદકના ગ્રંથોમાં ગર્ભનો નિરોધ અને નાશ કરનારી દવાઓનું વર્ણન છે. સંતતિનિયમનના પક્ષમાં આ દેશના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઓછો ઉલ્લેખ હોવાનું ખાસ કારણ એ છે કે પ્રાચીન ભારતને વધારે જનસંખ્યાની ખાસ જરૂરત હતી. મધ્યએશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં આક્રમણ કરી [illegible] આર્ય પ્રજાને પોતાની સત્તા વધારવા ખાતર વધારે જનસંખ્યાની જરૂર હતી. વળી લડાઈના વખતમાં [illegible] અને વિગ્રહો થતા હતા અને તે ઉપરાંત કૉલેરા, શીતળા ઇત્યાદિ રોગોને લીધે અને અનાવૃષ્ટિને લીધે અનેક મનુષ્યો મરણ પામતા હતા. આવા સમયમાં જગતને વધારે મનુષ્યોની જરૂર હતી. આવા સંયોગોમાં સંતતિનિયમનની તરફેણમાં [illegible] સાહિત્ય ન મળતું તે આશ્ચર્યકારક નથી.

પ્રાચીન સમયના [illegible] પુરુષોએ સંતતિનિયમનના પક્ષમાં અભિપ્રાય આપેલ છે. આ વિષયમાં ગ્રીસ દેશના મહાન તત્ત્વવેત્તા ઍરિસ્ટોટલનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે.

બાળકો ઉત્પન્ન કરવાં અને તેમનો નાશ કરવાની બાબતમાં [illegible] [illegible] આપણા [illegible] ઉત્પન્ન કરવાં નહિ [illegible] વધારે પડતી સંખ્યામાં [illegible]

પામે તેટલા માટે તેમનો-પર્વત કે જંગલમાં છોડી દઈ-નાશ કરવાની પ્રથા, જો કાયદા મુજબ ચાલુ ન જ રાખી શકાય તો, દરેક દંપતિએ કેટલાં બાળકો ઉત્પન્ન કરવાં તે કાયદાએ નક્કી કરવું જોઈએ અને સંતતિનિયમન માટે એવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ કે સ્ત્રીને રહેલા ગર્ભમાં, જીવ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય તે અગાઉ જ ગર્ભનો નાશ થઈ જાય. ગરીબાઈ અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતી હાડમારીઓ, રાજદ્રોહ અને તેવી જ બીજી અનિચ્છનીય સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન ન થાય તેને માટે દેશની પ્રજાની સંખ્યા હદ ઉપરાંત વધવી ન જોઈએ."

હાલના જમાનામાં સંતતિનિયમનની પ્રથા લગભગ દરેક દેશમાં ચાલુ છે. આ પ્રથાનો, અમુક વ્યક્તિઓ અથવા સંસ્થાઓ તરફથી વિરોધ હોવા છતાં તે લગભગ દરેક દેશમાં હસ્તી ધરાવે છે. દુનિયાના બે ત્રણ સુધરેલા દેશોમાં આ પ્રથાની વિરુદ્ધ કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે છતાં તે દેશોની પ્રજાએ આ કાયદાનો જવાબ, તેનું ઉલ્લંઘન કરીને જ આપ્યો છે અને આવા દેશોમાં મનુષ્યજાતિનું જન્મપ્રમાણ વર્ષ પ્રતિ વર્ષ બેહદ ઘટતું જ જાય છે! આ વાત આપણને એમ બતાવે છે કે હાલની પ્રજાને સંતતિનિયમન માટે ઘણો પક્ષપાત છે. આ વાત સિદ્ધ કરવા અહીં એક દેશનો દાખલો આપવો, તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

ફ્રેન્ચ સરકારે, પોતાના દેશનું જન્મપ્રમાણ દરવર્ષે બેહદ ઘટતું જવાથી સંતતિનિયમનની હિલચાલ વિરુદ્ધ સખત કાયદો ઘડી, તે દેશમા સંતતિનિયમન માટે વપરાતા સાધનો વેચવાની તથા તે વિષયનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની મનાઈ કરી છે છતાં તે દેશમાં જન્મપ્રમાણ વધ્યુ નહિ એટલું જ નહિ પણ તે નિયમિત રીતે ઘટતું જ જાય છે, જે નીચેના આંકડાઓ પરથી જણાશેઃ

વર્ષ	દર ૧૦૦૦ માણસની વસ્તીએ જન્મપ્રમાણ
૧૮૮૦	૨૫
૧૮૯૦	૨૩
૧૯૦૦	૨૧
૧૯૧૦	૧૯
૧૯૨૦	૨૧
૧૯૩૦	૧૮

હાલના જમાનામાં દુનિયામાં બે કમનસીબ દેશો છે કે જ્યાં સંતતિનિયમન કરવું તેમાં અનીતિ અને પાપ મનાય છે. આવા દેશ તે હિંદુસ્તાન અને ચીન. આ બંને દેશોનું જન્મપ્રમાણ દુનિયાના ઘણાખરા સુધરેલા દેશો કરતાં ઘણું જ વધારે છે અને મરણપ્રમાણ તો તેથી પણ વધારે છે. આ બંને દેશો પ્રાચીન કાળમાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કલા-કૌશલ્યમાં બહુ આગળ પડતા હતા પરન્તુ અત્યારે આ બંને દેશો બીજા દેશો કરતાં દરેક વાતમાં પાછળ છે. આનાં અનેક કારણો છે પરંતુ તે બધાં કારણો પૈકી, અતિશય જન્મપ્રમાણ અને મરણપ્રમાણ એ બંને મુખ્ય કારણો છે.

નવીન ભારતની દૃષ્ટિએ સંતતિનિયમન, તે, માનવજીવનની સફળતા અને માનવજીવનના આદર્શને મેળવવા માટે, એક ઉપયોગી સાધન તરીકે ગણાય છે. આ દેશનો યુવાનવર્ગ તેમાં અનીતિ કે પાપ જેવું કશું જોતો નથી. આ દેશની સ્ત્રીઓ હવે સંતતિ-નિયમનને ઠીકઠીક આવકાર આપે છે અને અખિલ ભારતવર્ષ મહિલા સંમેલન જેવી સંસ્થાએ તો છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી પોતાના દરેક મેળાવડામાં સંતતિનિયમનની ભારપૂર્વક હિમાયત કરી છે.

ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ આ વિષય ઉપર બહુ લખવું જરૂરી નથી કારણ કે જે લોકો સન્તતિશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને ધર્મ અને નીતિ સાથે લડાવવાનો યત્ન કરે છે, તેમને કાંઈ પણ સમજાવવું તે અશક્ય છે.

સન્તતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અનુસાર એવું ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે દરેક દંપતિ જે બાળકો ઉત્પન્ન કરે તે બળવાન, બુદ્ધિવાન અને ચારિત્ર્યવાન બને. આ આદર્શ પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય પાયો બાળકોની મર્યાદિત સંખ્યા છે. અનિયંત્રિત પ્રજોત્પત્તિ, તે જ હાલની મનુષ્ય જાતની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ છે. માનવજાતને આ અધોગતિથી બચાવવાનું શક્ય અને વ્યવહારૂ સાધન તે સંતતિનિયમન છે.

સન્તતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અનુસાર, ઇચ્છા મુજબ અને મર્યાદિત સંખ્યામાં જ દરેક દંપતિએ બાળકો ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ, તે માન્યતા હવે દરેક સુધરેલા દેશમાં સ્વીકારવામાં આવી છે.

દેશહિતની દૃષ્ટિએ જો આ પ્રશ્નનો બારીકાઈથી અને તટસ્થપણે વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે અત્યારે જે પદ્ધતિથી જગતમાં બાળકો પેદા થાય છે તેમાં કંઈ પણ જાતનો શુભ ઉદ્દેશ કે આદર્શ જેવું કાંઈ નથી. સંતાનોત્પત્તિ તે, મનુષ્યની વિષય

વાસનાનું આકસ્મિક પરિણામ ન હોવું જોઇએ, પરંતુ તે કાર્ય વિચારપૂર્વક અને સઘળી જોખમદારી સમજીને કરેલા યત્નનું પરિણામ હોવું જોઇએ. આવા કાર્યને આપણે "રચનાત્મક સંતતિનિયમન" એવું નવું નામ આપીએ તો યોગ્ય ગણાશે.

રચનાત્મક સંતતિનિયમનના આદર્શ મુજબ વર્તનારા મનુષ્યોનો ઉદ્દેશ, "પ્રજોત્પત્તિ ન થવા દેવી" તે નથી. તેઓ એમ માને છે કે સ્ત્રીને એક વખત પ્રસૂતિ આવે પછી તેને સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય અને પહેલું બાળક ઓછામાં ઓછું પાંચ-છ વર્ષનું ન થાય ત્યાંસુધી બીજું બાળક થવા ન દેવું. પોતાની આર્થિક સ્થિતિને અનુસરીને અને સ્વમાનપૂર્વક જેટલાં બાળક ઉછેરી શકાય તેથી વધુ, એક પણ બાળક ઉત્પન્ન થવા ન દેવું. આ સિદ્ધાંત રચનાત્મક સંતતિનિયમનમાં માનનારાઓ સ્વીકારે છે.

રાજકીય દૃષ્ટિએ આપણે આ વિષયને વિચારીએ તો આપણને જણાશે કે અત્યારે જે દેશની માત્ર વસતી વધારે છે તે ઉન્નતિના શિખરે નથી પરંતુ જે દેશની પ્રજા ઓછી સંખ્યામાં હોવા છતાં શારીરિક અને માનસિક ઉન્નતિએ પહોંચેલી છે તે જ દેશ જગતમાં મોખરે છે.

જગતમાં જુદાજુદા ધંધો કરવાવાળાં દંપતીઓને ઉત્પન્ન થતાં બાળકોનું જન્મપ્રમાણ આ વિષયને અંગે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. આ જન્મપ્રમાણ નીચે મુજબ છે.—

ધંધાદારીનું નામ	સરેરાશ જન્મપ્રમાણ
કોલસાની ખાણના મજુર	૧૨૬
ખેતીનું કામ કરનાર	૧૧૩
લોખંડના કારખાનામાં કામ કરનાર	૧૧૦
ધર્મોપદેશક	૭૨
શિક્ષકવર્ગ	૭૦
વૈદકનો ધંધો કરનાર વર્ગ	૬૪

કોઈપણ દેશની પ્રગતિ માટે ઉપર મુજબનું જન્મપ્રમાણ દેશને હિતકર નથી. આ જાતનું જન્મપ્રમાણ તદ્દન ઉલટાવી નાખવું તે દેશને ખાતર જરૂરી છે. સંતતિના નિયમનના જાણકારો દેશના ગરીબવર્ગને ઘણી રાહત આપી શકાય. તેમ કરવાથી દેશની વસ્તી નિયંત્રિત રહે, બેકારી ઓછી થાય અને ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનું અંતર જે હાલમાં વધતું જાય છે તે પણ ઓછું થાય.

વૈદકની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો આપણને જણાશે કે ક્ષય, વાઇ, ઉપદંશ, પ્રમેહ અને ગાંડપણ વગેરે રોગોથી પીડાતાં સ્ત્રી–પુરુષો જો પ્રજા ઉત્પન્ન કરે તો તેમનાં બાળકોમાં કેટલાક રોગો ઊતરી આવે છે અથવા તેઓ સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત રહી ન શકે. મનુષ્ય-જાતના હિતને ખાતર અને ખાસ કરીને ઉપર જણાવેલા રોગોથી પીડાતા સ્ત્રી–પુરુષોની, કમનસીબ પ્રજાને ખાતર, આવાં સ્ત્રી–પુરુષો સંતતિ પેદા ન કરે તેમાં જ તેમને અને દેશને ફાયદો છે. જર્મનીમાં તો આવાં મનુષ્યોને કાયદાથી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા દેવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે એટલું જ નહિ પણ આવા રોગી માણસો, સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે હમેશને માટે અશક્ત થાય તેટલા ખાતર તેમના પર શસ્ત્રક્રિયા પણ ફરજીઆત કરવામાં આવે છે. આવો કાયદો દરેક દેશમાં લાગુ પાડવો શક્ય નથી, આટલા કારણસર સંતતિનિયમનનાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સાધનો આવા મનુષ્યોને સંતતિ થતી રોકવામાં જરૂર ઉપયોગી થઇ શકે.

સંતતિનિયમનની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા વિષે આટલું જાણ્યા પછી વાચક વર્ગને આ કાર્ય માટે વપરાતાં સાધનો વિષે વિશેષ જાણવાની જરૂર ઇચ્છા થાય. આટલા નાના લેખમાં સંતતિ નિયમનનાં સાધનોનું સંપૂર્ણ રીતે વર્ણન કરવું તે અશક્ય છે, પરંતુ તેમાંનાં ખરેખરાં ઉપયોગી અને વિશ્વાસપાત્ર સાધનોનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે

સંતતિનિયમન માટે ખાવાની દવાઓથી કાંઇપણ ફાયદો થાય છે તે હજીસુધી પુરવાર થયું નથી. અમુક દવા ખાવાથી ચોક્કસ રીતે સંતતિ થતી અટકે છે તેવો અભિપ્રાય હજુ કોઇ ડૉક્ટરે આપ્યો નથી. આટલા કારણસર ખાવાની દવાથી સંતતિનિયમન કરવાનો યત્ન કરવાની સલાહ હું કોઇને આપી શકતો નથી.

સંતતિનિયમન માટે વપરાતી, ડચ અથવા રેમ્સર પેસરી અથવા આ પેસરીના ઘાટને મળતી આવતી બીજી પેસરીનો ઉપયોગ બીજાં બધાં સાધનો કરતાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે. કોઇપણ પેસરીની સાથે વીર્યનાં પરમાણુઓ નાશ કરવાવાળી દવા વાપરવાની ખાસ જરૂર હોય છે. આ દવાઓમાં ગ્લીસીરીન જેલી સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વિજ્ઞાનને આધારે શોધાયેલાં ઉપરનાં સાધનો જરાપણ નુકસાનકર્તા નથી તેમજ તેમનો ઉપયોગ બંધ કર્યા પછી સ્ત્રીને પાછો ગર્ભ જરૂર રહી શકે છે.

આપણા કમનસીબે આ દેશમાં સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન આપનારી અને તેને અંગે વપરાતાં સાધનોનો ઉપયોગ શીખવનારી સંસ્થાઓ (Birth Control Clinics) હજુ

સ્થપાયા નથી એટલા માટે, સંતતિનિયમન માટેનાં કોઈ પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં અગાઉ આ વિષય ઉપર વૈદકનું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ લખેલાં પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર છે અને તે ઉપરાંત આ વિષયનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર ડૉક્ટરો અને નર્સોની આમાં સલાહ લેવી આવશ્યક છે.

સંતતિનિયમનથી મનુષ્યની શારીરિક અવનતિ થાય છે તેના પુરાવા હજીસુધી મળ્યા નથી. ઊલટું એમ માલુમ પડ્યું છે કે જે દેશમાં સંતતિનિયમનનો પ્રચાર થયો છે ત્યાં પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી છે. સંતતિનિયમનના ફાયદાના પુરાવા તરીકે હોલેન્ડ દેશનો દાખલો પ્રત્યક્ષ છે. તે દેશમાં ફક્ત એક સૈકાથી સંતતિનિયમનનાં સાધનો વપરાય છે અને તેને લીધે તે દેશની શારીરિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે.

નીતિશાસ્ત્રીઓ, ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને આ દેશના કેટલાક નેતાઓનો એવો મત છે કે દેશના હિતને ખાતર સંતતિનિયમન જરૂરી છે, પરંતુ સંતતિનિયમન માટે બ્રહ્મચર્ય સિવાય અન્ય સાધનનો ઉપયોગ કરવો તેમાં પાપ માને છે અને તેનાથી દેશની અધોગતિ થશે એમ તેઓ કહે છે. એલોપેથીક વૈદકશાસ્ત્ર અનુસાર એકલા બ્રહ્મચર્યથી સંતતિનિયમન કરવું તે શક્ય અથવા વ્યવહાર માર્ગ નથી.

આ ચર્ચાસ્પદ બાબતમાં ઈંગ્લેન્ડના બે મહાન્ ડૉક્ટરોના અભિપ્રાય આપી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું. લોર્ડ ડૉસન ઑફ પેન, એમ. ડી. (નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જના રાજ્યવૈદ્ય)નો અભિપ્રાયઃ

"સંતતિનિયમન હવે સિદ્ધ વસ્તુ છે. સંતતિનિયમનથી સારૂં કે ખરાબ પરિણામ આવે તોપણ હવે તો તે જગતને સ્વીકારવુ જ રહ્યું. ઈંદ્રિયનિગ્રહથી સંતતિનિયમન શક્ય નથી અને શક્ય હોય તો પણ તે નુકસાનકર્તા છે.

સર આરબુથ નૉટલેન (મહાન્ બ્રિટિશ શસ્ત્રવૈદ્ય અને સ્ત્રીઓના રોગોના પ્રખર અભ્યાસી)નો અભિપ્રાયઃ

"તંદુરસ્તીને ખાતર સંતતિનિયમન કરવુ તે સાધારણ અક્કલની વાત છે. જો લોકો સંતતિનિયમન માટે યોગ્ય ઉપાયો પસંદ કરે તો તે નુકસાનકર્તા નથી એટલું જ નહિ પણ તેનાથી નીતિનો આદર્શ દૃઢ થાય છે."

મર્યાદિત સંખ્યામા સંતાનો ઉત્પન્ન કરવા તે મતનો પક્ષ,-જનસમાજ આસ્તે આસ્તે કરતો જાય છે તેમા જરાપણ શંકા નથી.

જ્યારે હું ગરીબોના લત્તામાં ફરું છું ત્યારે ત્યાં વસનાં લોકોનું દુઃખ મને કારી ઘા સમાન લાગે છે. ગરીબવર્ગની સ્ત્રીઓની ફક્ત એક જ વાછના હોય છે કે યોગ્ય અને માન ભરેલી રીતે ઉછેરી શકાય તેટલી જ મર્યાદિત સંખ્યામાં તેમને બાળકો ઉત્પન્ન થાય!

જન્મથી જ દેખીતી રીતે દુઃખમાં સડવાને નિર્મિત બાળકો પેદા કરવાં તે ખરેખર ગંભીર પાપકર્મ છે. સંતાનોત્પત્તિ ઉપર નિગ્રહ રાખી કુટુંબને સુખી અને તંદુરસ્ત રાખવું તે ખરેખર પુણ્ય છે.

નારીસમાજ ક્યાં?



કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

"જગત ઉચું ચડે છે કે નીચું!"

વિદ્યાબ્હેનના જન્મદિવસનો મણિમહોત્સવ એટલે ગુર્જરસ્ત્રીજીવનના વિકાસનો રૌપ્યમહોત્સવ! આ પ્રસંગે ગુર્જરપંખિણીના પિંજરના સળીયા–એના બંધનની શૃંખલાના આંકોડા, કેવા અને કેટલા તૂટ્યા છે તે જોઇ જાણીને રાચવું જોઇએ. કવિવર ન્હાનાલાલના દેવર્ષિની માફક આપણે પૂછીએ કે (નારી) "જગત ઉંચું ચ્હડે છે કે નીચું?"

એ ત્રણ દસકા ઉપર કન્યા એટલે કોઇ અનિચ્છનીય વસ્તુ હતી. સગર્ભા સ્ત્રીની એકમાત્ર પ્રાર્થના હતી કે "પ્રભુ મને કન્યા ના આપીશ." આ ત્રાસ અત્યારે જરૂર ઓછો થયો છે. કન્યાજન્મે આનંદિત થતી નવયુગની માતાઓ પણ અત્યારે છે. કન્યા વાંચ્છતી પરિણીતાઓ પણ આ યુગમાં નજરે પડે છે. આ વાંચ્છના કન્યાના વિક્રય માટે નહિ, પણ કન્યાના પ્રેમ માટે છે. સ્ત્રીજીવનની આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે. નારીજીવનના ઉર્ધ્વ ગમનનું આ પ્રથમ પગથિયુ છે.

કન્યા દૂધપીતી થતી હતી; કંઇક ગામની ભાગોળોએ થોરીયા ખોદતાં નવ-જન્મિત કન્યાનાં હાડકાં મળતાં હતાં; એ બધી વાતો હવે તો ઇતિહાસની વાતો થઈ ગઇ છે. આ પચ્ચીસીમાં એ ત્રાસકથા સાંભળી નથી. આપણા સમાજની માનવતા એટલી વિકસેલી કહી શકાય.

કન્યાશિક્ષણનો વિકાસ તો સર્વસુંદર કહેવાય તેવો છે. ત્રણ દસકામાં શિક્ષણપ્રમાણ કન્યાઓમાં ત્રણઘણું થયુ છે. પ્રથમ પંક્તિના ગુજરાતી દેશી રાજ્ય વડોદરામાં કન્યાઓ માટે પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત થયુ છે. સ્ત્રીસેવા કરનાર અમદાવાદના વનિતા વિશ્રામની પ્રથમ પચ્ચીસીનો મહોત્સવ સ્ત્રીસમાજે ઉત્સાહથી ઉજવ્યો છે. મહિલા વિદ્યાલયોની

સ્થાપના સ્થળે સ્થળે થઈ છે. આર્ય કન્યાવિદ્યાલયો પણ સ્થપાયાં છે. આ સર્વ સંસ્થાઓ કન્યાઓમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરે છે. એકલદોકલ કન્યા મેટ્રીકમાં બેસતી તે સમય ચાલી ગયો છે. સંખ્યાબંધ કન્યાઓ મેટ્રીક અને શાલાન્ત પરીક્ષામાં પસાર થાય છે. રોજેરોજ હાઈસ્કૂલો અને વિદ્યાલયોમાં ભણવા જાય છે. વિદ્યાર્થિનીઓ માટે નિરાળાં ગૃહો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. છોકરીને ભણાવીને શું કરવું છે એ પ્રશ્નો હવે ભાગ્યે જ પૂછાય છે. હવે તો છોકરીઓ માટે ભણવાની સગવડો જ્યાં ન હોય ત્યાં ફરિયાદો થાય છે. વળી કોલેજોમાં-પાઠશાળાઓમાં-પણ કન્યાઓ ભણે છે. સ્નાતિકાઓ-ગ્રેજ્યુએટો-ગૃહિનાગમાઓ અને વૈદ્યવિશારદો પણ સ્ત્રીઓમાં છે. યુરોપ અને અમેરિકા સુધી શીખવા જવા ગુજરાતી કન્યાઓ તૈયાર છે. સફળતાથી ત્યાં શીખીને પણ આવી છે. તેઓ વિદ્યાલયો અને પાઠશાળાની વ્યવસ્થા કરે છે. આમ આ પક્ષિણીઓને શિક્ષણરૂપ પાંખો આવી છે, તેમને હવે કોઈ પિંજરમાં નાખી શકે તેમ નથી. પિંજરના સળિયા અને સાંકળની કડીઓ વિદ્યાથી જરૂર છેદાતી દેખાય છે.

તે સાથે સંતોષની વાત એ છે કે શિક્ષિત કન્યાઓ લગ્નથી વિમુખ નથી. આવી કન્યકાઓ માટે લગ્નમાં હોમાવાનું રહેતું નથી. આવી કન્યાઓને બળજબરીથી પરણાવી શકાતી નથી અને લગ્નની બાબતમાં સર્વત્ર બળજબરી ઓછી જ થતી જાય છે. ભ. શિક્ષણ પામેલા ના હોય, તેઓમાં પણ ઓછી વધતી સંમતિ પરણનારની લેવાય છે. સ્વેચ્છા લગ્ન-પસંદગીનાં લગ્ન-પણ હવે નજરે પડે છે. લગ્ન પહેલાં કાંઈક સંવનન જેવું પણ દૃષ્ટિએ ચડે છે. જીવનના ભાગીદારને ઓળખી લેવા યત્ન થાય છે. સ્વેચ્છા સામાન્ય થાય, પ્રેમને પ્રાધાન્ય અપાય, એટલે જ્ઞાતિની સીમાઓ શિથિલ થાય કે તૂટે જ. આમ થવાનાં દૃષ્ટાંતો પણ ઓછાં નથી. બાબતો હવે સામાન્ય રહ્યાં નથી. "બકરી સાટનો બેટડો" અને "વેંગણનો વરઘોડો" ગાવાનો સમય હવે ગયો છે. શુભ શારદા એક્ટ પણ આ પચાસીમાં જ આવ્યો છે. લગ્ન જેવી અગત્યની સામાજિક બાબતમાં થએલા વિકાસ ગુર્જર સમાજને જ્વલંત અને જીવંત બનાવશે.

જીવનકાર્યમાં, જીવનધ્યેયમાં, જીવનમિત્રોના કલહ હવે રહ્યા નથી. હવે તો જીવનની બે પાંખ જેવાં દંપતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આદર્શ સાધન માટે બેઉ એકબીજાને સાથ આપતાં જણાય છે. જીવનરથનું વહન કરતાં સમ પ્રગતિમાન આ બે ચક્રો ગુર્જર સમાજનું ધન્ય દર્શન છે.

પરંતુ લગ્નનાં આ વાજાં સાંભળી, સદ્‌ગાર્હસ્થ્યની નોબતોના નાદ સાંભળી, કોઈને એમ ના ધારવું કે અર્વાચીન ગુર્જરસમાજ વ્યક્તિમાત્ર માટે લગ્નજીવન ફરજિયાત માને છે. ના, તેવું કાંઈ જ નથી. આત્મવિકાસનો માર્ગ વ્યક્તિઓ પોતે જ પસંદ કરે છે. કૌમાર્યના–આજીવન કૌમાર્યના–જેમને અભિલાષ હોય તેમના માર્ગમાં સમાજના અંતરાય હવે રહ્યા નથી. ડોસો કે ડોસી, જેની ઈચ્છા હોય તે કૌમાર્યવ્રત સેવી શકે છે. અને તે યે ત્યાગવૃત્તિથી કે આપુ આપ્યા માફક નહિ, પણ સમાજમાં હરીફરીને, જીવનકાર્યમાં રચીપચીને. નારીજીવનના વિકાસમાં આ સીમાચિહ્ન અગત્યનું છે.

વિચાર, વાણી અને વર્તનનું પણ સ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રીઓને સાંપડ્યું છે. પડદા અને મલાજા તૂટવા માંડ્યા છે. જાતિબંધન અનિષ્ટ છે એમ સ્ત્રીઓ હવે કહી શકે છે. વિધવાલગ્ન માટે વાંધો હોવા ના જોઈએ એમ પણ વિના સંકોચે તેઓ જાહેર કરી શકે છે. અને તેથી યે વધારે અટપટી બાબતો, જેને વિષે ખાનગીમાં પણ વાત કરવી મુશ્કેલ હતી, તેવી બાબતો પણ સ્ત્રીઓ જાહેરમાં ચર્ચે છે. જાતીય પ્રશ્નો અને સંતતિનિયમનની બાબતો પણ સ્ત્રીઓ ચર્ચે છે. ચોપાનિયાંમાં યે ચર્ચે છે અને જાહેરસભાઓમાં યે. તે સંબંધી વ્યાખ્યાનો યે કરે છે અને લેખો યે લખે છે. વળી તેઓ જાતે ટેનીસ અને ક્રીકેટ જેવી રમતો રમે છે. સેંકડો ગુજરાતી બહેનો ક્રીકેટની મેચો જોવા જાય છે અને એરોપ્લેન ઉડાડવાનું સાહસ પણ કરે છે. જાહેર તખ્તા ઉપર શ્રીમતી હઠીસિંગ જેવી બહેનો નૃત્યપ્રદર્શન કરે છે. સરખી વયનાં કુમાર કુમારિકાઓ–મોટાં અને નાનાં રાસની રમઝટ લગાવે છે, નાટકના ખેલ ભજવે છે. પતિપત્નીના પાઠ સુદ્ધાં ભજવે છે અને સારો યે સમાજ હોંસે હોંસે તે જોવા જાય છે. ટુંકા પાટલુન ખમીસ અને ઉઘાડા માથા વાળી બેનો પણ દેખાય છે. ઈ.સ. ૧૯૦૦ની સાલ પછી આ કેટલો ફેરફાર! વર્તન, વાણી અને વિચારની સ્ત્રીઓ માટે આ કેટલી સ્વતંત્રતા!

જાહેરજીવનમાં સ્ત્રીઓ હવે વિનાસંકોચ વિચરે છે. છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડતમાં સ્ત્રીઓએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. દેશસેવિકાઓ અને માંજરસૈન્યોએ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. સ્ત્રીમુખત્યારોએ સંતોષપૂર્વક નેતૃપદ ધારણ કર્યું હતું. દારૂની દુકાન ઉપર સ્ત્રીઓની ચોકી સખ્ત હતી. જેલમાં જતાં પણ સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ ભય પામી ન હતી. સામાજિક દૃષ્ટિએ સ્ત્રીજીવનનું આ અંગ અતિ મહત્વનું છે. આ હિલચાલથી સામાજિક દૃષ્ટિ જરૂર વિશાળ બની છે.

સ્ત્રીઓ સાથે સંકળાએલા વ્હેમ ઓછા થએલા જોઇ શકાય છે લગ્નક્રિયામાંથી ઘણીએ ઓછી થઇ ગઇ છે ઓરી અછબડા સાથે જોડાએલા વ્હેમ દૂર થયા છે સીમન્ત અને કુટુંબના સમારંભો, વાળ ઉતરાવવાના વરઘોડા, અને એવી બીજી ઘણીય બાબતો નજરે નથી પડતી. અને એથી યે વધારે તો સ્ત્રીના સૌભાગ્યચિહ્ન ગણાતા વાળ અને બંગડી સાથે પણ સ્ત્રીઓ રમત કરી શકે છે—કરે છે બૉબ્ડ વાળવાળી ગુજરાતણો ઓછી ઓછી પણ દેખાય છે બંગડીઓ એક જ હાથમા પહેરી બીજે હાથે ઘડિયાળ બાંધેલી બેનો પણ નજરે પડે છે અંગ્રેજી ઢબની હોટલોમા પુરુષ સાથે સ્ત્રીઓ પણ હોય છે. વટાળના વહેમ તેમણે દૂર કર્યા લાગે છે પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાઓ ગૃહસ્થ કુટુંબોમા સન્માનાય છે આંતરજ્ઞાતિલગ્ન કરેલ દંપતી સમાજથી બહિષ્કૃત નથી

વિદ્યાબ્હેન જેવા પ્રગતિપૂજક–સુધારક—ને તેમની ઊગતી જુવાની સમયની ગુજરાતની સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે અત્યારની સ્થિતિ સરખાવતા આછો પણ સંતોષ થતો હશે તેમણે કરેલી અનેક બાબતની પહેલ સમાજે સ્વીકારી લીધેલી જોઇને તેમને આનંદ થતો હશે અલબત્ત, ઉપર દોરેલુ ચિત્ર ગુજરાતના એકેએક ભાગને લાગુ પાડી શકાય તેટલી ધન્ય સ્થિતિ હજી નથી તે આપણે જાણીએ છીએ મેં તો માત્ર ગુજરાતીઓના વિચારના વ્હેણ દર્શાવ્યા છે અને પવન કઈ તરફનો છે તે જણાવવા યત્ન કર્યો છે હજીયે ગુજરાતમા જ્ઞાતિના અનિષ્ટ કેટલા પ્રબળ છે તે હું જાણુ છુ પરિણામે કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય, તેમ જ કજોડા અને પ્રૌઢવિવાહ કેટકેટલા થાય છે તે પણ જાણુ છુ વિધવાઓની કફોડી સ્થિતિ, તેમના દુખ અને તેઓ ઇચ્છે તોપણ પુનર્લગ્ન કરી શકે તેમ નથી તે પણ જાણુ છુ લગ્નવિચ્છેદ ગમે તેટલા વિકટ સંજોગોમા પણ થઇ શકતો નથી હજુ સુધી સ્ત્રીઓને વારસનો હક્ક નથી મતાધિકારની પુરેપૂરી સમાનતા નથી શારદા એક્ટ જોઇયે તેવો નથી અને તેનો પણ ભંગ થયા કરે છે, તે પણ હુ જાણુ છુ છતાયે હિંમતથી કહુ છુ કે ગુજરાતી નારીસમાજ આ પચ્ચીસીમા વણો આગળ વધ્યો છે અને આપણે સતત પ્રયત્ન કરીને વિદ્યાબ્હેનને પચોતર વર્ષ થશે ત્યારે સ્ત્રીઓની બાકી રહેલી અસમાનતાઓ દૂર કરાવી પ્રગતિપથે હજી યે આગળ વધી, તમને આપણા કામનો હિસાબ આપીશુ આ આપણુ "ભવિષ્ય"

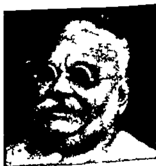
"ભવિષ્ય તો આદર્શની મૂર્તિ છે" આવા શુભ પ્રસંગોએ આપણે આદર્શો રચવા અને સેવવાના છે નિરાશાથી નહિ, સ્ત્રાણીને નહિ, પણ આશા અને ઉત્સાહથી સાથ્યુ

છે તેની હિંમતથી. કવિ ન્હાનાલાલ "ભવિષ્ય" પાસે કહેવડાવે છે કેઃ

"ઉત્સાહ હું, અભિલાષ હું, પ્રેરણા હું;
કલ્પના હું અદ્ભુત અમૃતની.
ટેકો હું પડતાનો, ઉદ્દીપન હું થાકતાનું,
મોક્ષ હું મુમુક્ષુઓનું.
જગતની શક્યતાનો ભંડાર
વિશ્વના વિકાસનું કેન્દ્ર,
મનુષ્યનું દિવ્ય સોપાન હું".

ગુર્જરસમાજનું ભવિષ્ય આદર્શો સાધે એજ મારી ઇચ્છા છે.

શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન



બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

શ્રી વિદ્યાબ્હેન કવિ નથી સુરુચિ અને સહૃદયતાવાળા કવિતાભોગી છે ખરા, કવયિત્રી નથી

શ્રી વિદ્યાબ્હેન જે કોઈ જાહેર પ્રશ્ન પોતાના અભ્યાસ પરિચય અને મનનનો બનેલો હોય, તેના ઉપર સુશ્લિષ્ટ મનનીય ભાષણ તત્ક્ષણ અને સ્પષ્ટ નિષ્પાતમ રીતે કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, તથાપિ એઓ વક્તૃત્વ માટે લોકપ્રિય મન અને વખણાય એવા વક્તા નથી

શ્રી વિદ્યાબ્હેન આગેવાનને આવશ્યક એવી ક્રમ ધારણ સાદી સમજ અને શાંતોર્મિ તોય સબળ તેમ સતપ્રદ લાગણીઓવાળા છે, તથાપિ એઓને આગેવાની આકર્ષતી નથી, આગેવાની સ્વીકારવાને તેઓ રાજી નથી સેવકસેવિકાઓની પાછળી હારો જ એમને પસંદ છે, અને એવી સાદ હારમા રહી રહી જ એઓ પોતાથી બનતી ઉત્તમ સેવા સમર્પી દે છે

શ્રી વિદ્યાબ્હેનના જીવન અને શક્તિઓનો ઘણો મોટો હિસ્સો ગૃહજીવનની વ્યવસ્થોન્નતિમા વપરાતો આવ્યો છે, વપરાય છે અને વપરાયા કરશે ઘરમાના ન્હાનામોટા, ત્યાથી આગન્તુક, મ્હોટા અને ન્હાના વાગ્મોથી માંડીને છેક ગઈ કાલ રાખેલ નવાસવા નોકર લગીના તમામને, પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગવિરામવિરામાદિમા સુખી કરવા, એ ગૃહિણીધર્મમય જ એમનુ જીવન એવુ બનુ થઇ ગયુ છે, કે દેશ અગર દુનિયાની કોઇ પણ હાક ન આ એમના નિત્ય નિત્યકર્મના કરતા વધારે ઉચ્ચ કર્તવ્ય હોઇ શકે એવો કોઇ પણ પ્રશ્ન—અરે એવી શકા પણ—એમના ચિદાકાશમા સભવતી નથી

ગૃહિણીધર્મ એટલે પત્નીધર્મ, માતાધર્મ, શિક્ષિકાધર્મ, સખીધર્મ, સેવિકાધર્મ, વ્યવહારધર્મ—એકબીજામા ઓતપ્રોત, એકદારે એકબીજા વચ્ચે ઘમાન ટક્કર આદિ ન થવા પામે

એમ નિત્યકર્મ લેખે અભ્યાસ કરવાની પણ હાથોટી અને કલા છે: માણસને સાધ્ય કલાઓમાંથી ભાગ્યે જ એકે આના કરતાં મુશ્કેલ કે ઊંચી નથી. આ કલામાં શ્રી વિદ્યાબ્હેન એટલાં તો પારંગત થઈ ગયાં છે કે તેમાંથી વખત કહાડીને પણ પોતાને ભાગ આવેલ જાહેર સેવાઓમાં એઓ રસથી અને ઉત્સાહથી ઉદ્યોગે સારો ફાળો પણ વર્ષોથી આપતાં આવ્યાં છે. ઈશ્વર એમને લાંબું આયુષ્ય આપો અને એમની આ જાહેર સેવાઓ વધવા–ખીલવા પામો! જૂની નવી બેય જાતની ભાવનાઓના સારભાગને જીવનમાં યથાયોગ્ય ઘટાવવામાં વિરલ વિજય મેળવી એને તેનાં એકસરખાં વિશ્વાસપાત્ર સેવકસેવિકા આપણા દેશની હાલની સ્થિતિમાં એટલાં તો ઓછાં છે, કે શ્રી વિદ્યાબ્હેન અમદાવાદ અને ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ વધુ આગળ આવતાં જ જોઈએ.

માનવંતાં લેડી રમણભાઈની સ્તુતિમાં બે બોલ



મિસિસ પીરોજા બરજોરજી એન્જિનિયર

માનવંતાં બ્હેન વિદ્યાબ્હેનની ડાયમંડ જ્યુબિલી અમદાવાદની જુદી જુદી સંસ્થાઓ જેની અંદર એ ભલાં બ્હેન ટ્રેઝરર, પ્રેસીડંટ, સેક્રેટરી અને સભાસદ તરીકે ખંતથી કામ કરી ગયા છે તે તરફથી ઉજવાનાર છે, અને જુદાજુદા લેખકો લેખ લખી ગ્રંથ અર્પણ કરનાર છે, તો મ્હારે પણ એક લેખક તરીકે નહિ તો એક સભાસદ તરીકે એ માનવંત ભલા બ્હેન માટે બે બોલ લખવા એવી ફરજ સમજી ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી એ બ્હેનને અર્પણ કરૂં છું.

વેટી વિદ્યાબ્હેન લગભગ પચ્ચીસ ઉપર સંસ્થાઓમાં ચાલુ કામ કર્યા જાય છે, તે દરમ્યાન એ બ્હેનને કોઇ પણ દિવસ થાક લાગ્યો છે, યા "મને ફલાણું કામ કરવું ગમતું નથી" એવી રીતના શબ્દો બોલતાં સાંભળ્યા નથી, અથવા કોઇનું પણ દિલ દુખાવ્યું હોય યા કોઇને કાંઇ પણ સંજોગમાં માઠું લગાડ્યું હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. જ્યારે પણ જઇને એમની પાસે ઉભા રહીએ ત્યારે નાતજાતના તફાવત વગર સારી સલાહ આપીને એક "સેવાની દેવી" માફક મદદ કરી છે.

એ માનવંતા બ્હેન સાથે મને કાંઇ ઘણો નિકટ સંબંધ નથી, પણ જે કાંઇ છે તે લેડીઝ ક્લબના કામ પરતો જ છે. સંસ્થાઓના કામમાં એ બ્હેન એટલી બધી કામેલિયત ધરાવે છે કે એમની સાથના કામ કરનારાઓને ઘણું ઓછું જોવું પડે છે. એક સાધારણ સ્ત્રી યા પુરૂષને વ્યાજની, કમીશનની, પ્રીમિયમની ઝાઝી સમજણ હોતી નથી પણ એ માનવંતા બ્હેન તો એ સર્વ પોતાની યાદદાસ્તમાં ઘણું ઝીણવટથી રાખી શકે છે. હિસાબનું કામ તો સૌ કોઇ જાણે છે કે અજબ છે. વ્યાજ બારીકીથી તપાસવાં, જમા ખર્ચ કરવો તથા બેંકોના પૈસા ભરાવવા, ગવર્નમેન્ટ લોનો, મ્યુનિસિપલ ડીબેન્ચર્સ—

એ સર્વેના વહીવટ કરવાની એમની તીવ્ર બુદ્ધિ, અને અથાક પાદશક્તિ અને સરળ પદ્ધતિ ખરે જ વખાણને પાત્ર છે.

તેઓ પોતાના કિંમતી વખતનો ભોગ આપી સમાજનાં કામોમાં મચ્યાં રહે છે અને હમેશાં તેની ઝંખના તેમના દિલમાં રહ્યાં કરે છે.

ખોદા એ માનવંતાં પરમાર્થી બહેનને લાંબું આયુષ્ય આપે અને સદા તંદુરસ્તી ભર્યાં રાખે એવી જ દુઆ છે.

પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેન–ગુજરાતની એક અદ્વિતીય સ્ત્રીશક્તિ



દેવદત્ત ઈ ત્રિપાઠી

'That which especially distinguishes a high order of man from a low order of man, that which constitutes human goodness, human nobleness, is surely not the degree of enlight enment with which men persue their own advantage, but it is self forgetfulness, it is self sacrifice, it is the disregard of personal pleasure, personal indulgence, personal advantage, remote or present, because some other line of conduct is more right'

—J A Froude

વિદ્યાબ્હેન કોણ તેની ઓળખાણ આપવી એ જાણે ધોળા દહાડે સૂરજને દીવો ધરી બતાવવા બરાબર વિદ્યાબ્હેન એટલે એક સ્ત્રીશક્તિ, એક ચુસ્ત સમાજસુધારક, એક અગ્રગણ્ય સમર્થ વ્યક્તિ

સમાજસુધારાના કાર્યમા વિદ્યાબ્હેનનો ફાળો ઘણો છે, ઘણાખરા તેમના કાર્યો જનતાની જાણમા આવતા જ નથી તે તો આડંબર વિના અને મૂગે મોએ સેવા કર્યા જ કરે છે એમણે કંઈ કેટલીએ હિંદુ સ્ત્રીઓ મુસલમાન થતી, ક્રીશ્ચીઅન થતી અથવા બીજો કોઈ ધર્મ સ્વીકારતી અટકાવી છે જો કે તે ધર્મમા એટલે કે આડંબર અને ધતીંગમા માનતા નથી પણ ધર્મ એટલે નીતિરીતિ અને પવિત્રતામા તે માને છે કોઈ સ્ત્રી પોતાના ગુજરાનને કારણે, પતિના દુ ખને લીધે અથવા બીજી કોઈ સામાજિક નિર્બળતાને લીધે બીજો કોઈ ધર્મ સ્વીકારતી હોય તો તે તેના દુ ખને સાંભળે છે અને તેને તે દુ ખમાથી મુક્ત કરી ધર્મભ્રષ્ટ થવામાથી ઉગારે છે

સંસારસુધારાનું એક અંગ એ પુનર્લગ્ન છે. પુનર્લગ્ન હિંદુ સમાજને એક આશિર્વાદરૂપ છે તે આપણે અનાથાશ્રમોમાં જોઈશું ત્યારે ખ્યાલ આવશે. અનાથાશ્રમોમાં બાળકોની સંખ્યા ઘણી મોટી જોવામાં આવે છે; એનું કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે છાની રીતે ઘણાં કુકર્મો થાય છે તેનું આ પરિણામ છે. જો અનાથાશ્રમ જેવી સંસ્થા ન હોય તો આ બધાં બાળકોની હત્યા જ કરવામાં આવત. વિદ્યાબ્હેન પુનર્લગ્નના કાર્યમાં સતત મહેનત કરી રહ્યાં છે; તેમનો તે કાર્ય કરવામાં એવો હેતુ નથી કે દરેક વિધવાએ પરણવું જ જોઇએ, પરંતુ તેમનું માનવું એમ છે કે જ્યારે વિધવા સ્ત્રી છાની રીતે કુકર્મ કરે અને હત્યાઓ કરે તેના કરતા તે પુનર્લગ્ન કરી ફરીથી ગૃહસંસાર માંડે તે સારૂં છે કે જેથી વધારે અનીતિ અને કુકર્મ થતાં અટકે.

૧૯૩૨માં લખનૌમાં "ઑલ ઇન્ડીઆ વીમેન્સ કોન્ફરન્સ" ભરાઇ હતી; તેના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે વિદ્યાબ્હેનને નીમવામાં આવ્યાં હતાં; તે વખતે ડૉ. રેડીએ વિદ્યાબ્હેનનો પરિચય કરાવતાં જે સુંદર શબ્દો કહ્યા હતા- તે વિદ્યાબ્હેનના સંસારસુધારાના કાર્યનું અને સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યમાં તેમના પરિશ્રમનું સૂચન કરે છે તે હું અહીં ઉતારૂં છું:

"Lady Nilkanth has justified in her person the demand of women to equality with men as she had educated herself even after marriage and was the first lady graduate of the University from Gujrat, and the social work is not an eye-wash as she is still connected with almost all the social works in her province."

ઑલ ઇન્ડીઆ વિમેન્સ કોન્ફરન્સના પ્રેસીડેન્ટ તરીકેનું તેમનું ભાષણ ઘણુ વિદ્વત્તાભર્યું અને મનનીય છે, તેમા સ્ત્રીઓએ શુ શું કરવાનું છે અને તે કામ કેવી રીતે પાર પાડી શકાય તેનું સૂચન છે.

"ધન્ય ધન્ય સાધ્વીના જીવનને રે લોલ,
હૃદય નિત્ય હરિનુ ધ્યાન, અજાપ જાપ જપતી તે."

આ રાસ મ્હોટો છે, આખો યાદ નથી, તેથી તેની પહેલી કડીજ ઉતારી છે. તેમાં સાધ્વી સ્ત્રીના ગુણોનુ વર્ણન છે. આ આખો રાસ મને તો એમજ લાગે છે કે તે

પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેન માટે જ ન લખાયો હોય' વિદ્યાબ્હેનના આ સઘળા સદ્ગુણોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

મ્હને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. હું પ્રાર્થનાસમાજમાં એક રવિવારે ગયો હતો બધા ભક્તજનો શાંત બેઠા હતા. વિદ્યાબ્હેનના આવવાની વાટ જ જોવાતી હતી. છના ટકોરા થયા એટલે વિદ્યાબ્હેન બારણામાંથી અંદર દાખલ થયાં. અનાથાશ્રમના બાળકો પણ હાજર હતા. બાળકોએ વિદ્યાબ્હેનને જોયાં એટલે "બા આવ્યા, બા આવ્યા" એવા શબ્દો તેમના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ નીકળી ગયા અને થયું કે "સત્ય છે! બાળકો તમે ઘણા ભાગ્યશાળી છો કે આવા માતા મેળવી શક્યા છો" આ શબ્દ 'બા આવ્યાં' એ તે સમય પછી ઘણા કાળ સુધી મારા કર્ણની અંદર તેનો ધ્વનિ સંભળાયા કરતો હતો. ખરેખર, વિદ્યાબ્હેન એ અનાથ બાળકોના બા જ છે.

બીજો પ્રસંગ મ્હને એ યાદ આવે છે કે જેનું ઋણ હુ હજી સુધી વાળી શક્યો નથી અને જે વાળવા હું દિનપ્રતિદિન પ્રયાસ કરું છું તે નીચે મુજબ છે—

સને ૧૯૩૪ના જુલાઇ માસમાં મેનેન્જાઇટીસની અસર થઇ હતી; હું સરખેજ મ્હારા વતને હવાફેર માટે ગયો હતો. મારી સ્થિતિ ગંભીર હતી. પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેનને આની જાણ થતા તરતજ અમદાવાદથી દાક્તર દોડાવ્યો. તેમને તે જ દિવસે મુંબાઈ જવાનું હતુ. દાક્તરને એમ કહીને મોકલ્યો કે તમે જઈ એના સમાચાર આવી તેમને કહો પછી હું મુંબાઈ જઈશ. દાક્તર મારે ઘેર આવ્યા, મને ઇન્જેક્શન આપ્યું અને વિદ્યાબ્હેને તેમને મોકલ્યા છે તથા તેમને જઈને સમાચાર કહેવાના છે, પછી તે મુંબાઇ જશે; એમ દાક્તર મ્હારા પિતાજી સાથે વાત કરતા હતા, મેં પથારીમાં સૂતા સૂતા સાંભળ્યું અને તે વખતે એમ થયું કે "ધન્ય છે આવા માતાને!" આ તો એક મારો પોતાનો જ દાખલો છે પરન્તુ એવા પરોપકારના કાર્યો એમણે કેટલા યે કર્યા છે.

વિદ્યાબ્હેનના બંગલે આપણે જોઈશું તો એકાદ માણસ તો બેઠું જ હોય; કોઇને કંઈ મદદ જોઇતી હોય; કોઇ સ્ત્રીને ખાવાપીવાની હાડમારી હોય વિગેરે વિગેરે માટે. વિદ્યાબ્હેન તે માણસને પાસે બેસાડે, તેની વાત નિરાંતે એકચિત્તે સાંભળે, તેને આશ્વાસન આપે અને મદદ પણ કરે. મેં એમ પણ જોયું છે કે વિદ્યાબ્હેનને ત્યાં દુખી માણસ રોતું આવે તે હસતા મોઢે પાછું ઘેર જાય, તેને કાંઇ ને કાંઇ મદદ તો કરે જ. તેમણે કોઇ પણ વખત એમ નથી કહ્યું કે "હું કામમાં છું માટે અમુક વખતે આવજો"

તે તો ગમે તે કામમાં ન હોય, ભલેને પછી જમતાં હોય તોપણ નિરાંતે તે દુખીઆના શબ્દો સાંભળે છે અને દિલાસો આપે છે.

ત્રીજો પ્રસંગ એ યાદ છે કેઃ—એક ગરીબ છોકરો મારી ઑફિસમાં સ્કૉલરશિપ માટે આવેલો. મેં ટ્રસ્ટફંડની ચોપડી જોઇ પરંતુ કોઇપણ એવું ટ્રસ્ટફંડ ન હતું કે જેમાંથી એને સ્કૉલરશિપ મળી શકે. તે છોકરો રડી પડ્યો અને મને કહેવા લાગ્યો કે તે આગળ અભ્યાસ નહિ કરી શકે. મને વિચાર સ્ફૂર્યો કે પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેન પાસે તેને મોકલું. મેં તેને મોકલ્યો, છોકરો જઇ આવ્યો અને મને કહ્યું કે આપણને બન્નેને કાલે સવારે બોલાવ્યા છે. સવારે અમે ગયા. વિદ્યાબ્હેને છોકરાને સવાલ કર્યોઃ "તું ક્યાં રહે છે?" છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે, "હું મંદિરમાં રહું છું અને વાસણ ઉટકી તથા રસોઇ કરી મારું ગુજરાન ચલાવું છું". વિદ્યાબ્હેને કહ્યું "સ્વાશ્રયી થવું એમાં કાંઇ ખોટું નથી" પછી છોકરો ગયો. હું ઊભો રહ્યો. વિદ્યાબ્હેને કહ્યું "દેવદત્ત, એને કપડાં અપાવજે." કેટલી બધી દયા!

વિદ્યાબ્હેનમા મેં ડોળદમામ તો જરાય ન જોયો. ઘણા માણસોમાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે; એકાદ બે સંસ્થાઓમાં કામ કરવાનું હોય તેમાં તો જાણે કેટલા યે કામમાં ગુંચવાઇ ગયા હોય એવો આડંબર રાખે; આવતી કાલે ક્યાં જવાનુ કેટલા વાગે જવાનું વગેરે નોંધે; પરંતુ વિદ્યાબ્હેનને તો તેમાંનું કાંઇ પણ નહિ. તે તો કોઇ દિવસ મિટિંગ નોંધે જ નહિ, ફક્ત યાદ રાખે; છતાં પણ મને સાભરતુ નથી કે કોઇ પણ મિટિંગમાં તે ગેરહાજર રહ્યા હોય. ફક્ત માંદગી અથવા બહારગામ જવાના કારણથી જ.

વિદ્યાબ્હેન સાદાઇમાં તો ઘણા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે; કોઈ વખત રસોઇઓ ન આવ્યો હોય તો પોતે મ્યુનિસિપલ મિટિંગમાંથી અથવા બીજી કોઇ અગત્યની મિટિંગમાંથી થાક્યાંપાક્યાં આવ્યાં હોય તો યે હાથે જ રસોઇ કરી છોકરાંઓને જમાડે અને પછી પોતે જમે. તેમની પુત્રીના પુત્રનું દફતર સાધતાં મેં એમને જોયાં છે. આટલી બધી તો એમની સાદાઇ છે!

અમદાવાદની લગભગ પચ્ચીસ સસ્થાઓ સાથે પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેન પ્રેસિડેન્ટ, સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર વા મેમ્બર તરીકે જોડાયલાં છે. સઘળી સંસ્થાઓના ઉત્કર્ષ માટે તે અથાગ મહેનત વેઠે છે અને સાથ આપે છે.

પ્રભુ તેમને તંદુરસ્તી અને લાંબુ આયુષ્ય બક્ષે! એ જ નમ્ર પ્રાર્થના!

ગુજરાતનું અણમોલું રત્ન



ગોકુળદાસ કુબેરદાસ મહેતા

ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષણની પરીક્ષામાં સારા માર્ક મેળવનારને મહિપતરામ ચંદ્રક આપવામાં આવતો હતો. તે ચંદ્રકમાં મહિપતરામભાઈના કુટુંબના જીવનમાં ઊતરેલા બે સૂત્રો હતા.

(૧) ‘કરો કર્તવ્ય ના ડરી’, (૨) “આ શરીર પરોપકાર માટે છે.” આજે ચાર ચાર પેઢીઓ થયા છતાં આ સૂત્રોનું પાલન થતું જ આવ્યું છે. મહિપતરામભાઈ ગુજરાતની કેળવણીના આદ્ય પ્રણેતા તેમજ સમાજ સુધારાનું બી રોપનાર હતા. સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈ સમાજસુધારક અને સાહિત્યકાર હતા. બન્ને મહાપુરુષોના સંસ્કાર વિદુષી વિદ્યાબ્હેનમાં ઓતપ્રોત થએલા છે. વિદ્યાબ્હેન કેળવણીકાર, સાહિત્યકાર અને સાચા સમાજસુધારક છે.

જ્યારે કેળવણીની શરૂઆત હતી ત્યારે ભોળાનાથ સારાભાઈના કુટુંબે અમદાવાદમાં સારી નામના મેળવી હતી. સ્વ. ગોપીલાલભાઈએ પોતાના સંતાનોની કેળવણીમાં ભેદભાવ રાખ્યો ન હતો. જેમ ગુજરાતમાં પ્રથમ સ્ત્રીગ્રેજ્યુએટ થવાનું માન શ્રી શારદાબ્હેન અને શ્રી વિદ્યાબ્હેનને ઘટે છે તેમ ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણીના આદ્યપિતા તરીકે ગોપીલાલભાઈનું નામ હમેશા યાદ રહેશે. પિતાને પગલે ચાલી પોતાની પાંચ પુત્રીઓને ગ્રૅજ્યુએટ બનાવી એટલું જ નહિ પણ બે પુત્રીઓને કેળવણીના વધુ અભ્યાસ માટે પરદેશ મોકલી સાચા કેળવણીકાર તરીકે વિદ્યાબ્હેને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

કેળવણી ઘરથી જ શરૂ થવી જોઈએ એ નિયમ પ્રમાણે નાનપણથી પોતાના બાળક માટે વિદ્યાબ્હેન ખૂબ કાળજી રાખતા. ‘વિદ્યા વિનયથી શોભે છે’ એ સૂત્રને તેમણે ધ્યાનમાં રાખી પોતાના સંતાનોને તૈયાર કર્યાં છે. બચપણમાં બાળકોને રુચિકર

થઇ પડે તેવી ધાર્મિક કેળવણી પણ આપતાં. એક વખતે તેમનાં સૌથી નાનાં પુત્રી કુમારી તરંગિણીબ્હેનને મેં ૬–૭ વર્ષની ઉમરે પૂછેલું કે વિદ્યાબ્હેન તમને પ્રાર્થના કરાવે છે? તેમણે હા કહી. મેં કહ્યું, તમે શી પ્રાર્થના કરો છો? ઉત્તર મળ્યો કે સવારસાંજ પથારીમાં સુતા અને ઉઠતાં 'હે પ્રભુ! તું મને ડાહી કરજે' એમ બોલું છું. બાળક પાસે આનાથી વધારે શું આશા રાખી શકાય? પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી રંગાએલાં કેટલાક કુટુંબો હ્મણાંમાં ખોટું અનુકરણ કરતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિદ્યાબ્હેન અને તેમના કુટુંબની સાદાઇ, વ્યવસ્થા, સદ્ગુણ ખરેખર અનુકરણીય છે.

હું તેમના કુટુંબના બાળકોને શિક્ષણ આપવા જતો. એક વખત શનિવારે સાંજના પાંચેક વાગે હું ગયો. કોઇ સ્નેહીને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ હોવાથી ત્યા જવાને બહાર ગાડી ઊભેલી તેમાં આખું કુટુંબ બેસવા જતુ હતું, તરતજ વિદ્યાબ્હેને ભાઇ સુશ્રુતકુમારને ભણી લેવા કહ્યું અને કલાક પછી ગાડીમાં બેસી આવવા કહ્યું. આખું કુટુંબ ગયું અને તે ભાઇ નિરાંતે અભ્યાસમાં ગુંથાયા. માતા પ્રત્યેનું આજ્ઞાધીનપણું અને બાળકનો સંયમ મને અત્યારે પણ યાદ આવે છે.

ઘરના નોકર ચાકરો પ્રત્યે, હાથ નીચેના માણસો પ્રત્યે તેમનું વર્તન અતિશય માયાળુ લાગે છે. નોકરચાકરો પોતાનાં દુઃખ તેમની પાસે વર્ણવી પોતાના હૈયાનો ભાર ઓછો કરી વિદ્યાબ્હેન પાસેથી સાંત્વન મેળવી શકે છે. પુષ્કળ કામ છતાં તેઓ કદી થાકેલાં માલમ પડતાં નથી. તેમનો ચહેરો હમેશાં ગંભીર અને શાંત માલમ પડે છે.

સ્વ. રમણભાઇ જાહેરકામોમા એટલા બધા ગુંથાએલા રહેતા હતા છતાં તેમનો ઘરસંસાર એટલો કલ્લોલવંતો હતો કે બીજાને અદેખાઇ આવે.

હમેશાં સવારે અને બપોરે પોતાના ૭ સંતાનો સાથે બેસી માતાપિતા ચાહનાસ્તો લેતાં. રમણભાઇ બહાર ગયા હોય તો તેમની રાહ જોવાતી. સવાર સાંજના ભોજન માટે પણ આવો જ પ્રબંધ હતો. બહારથી થાક્યાપાક્યા ઘેર આવી બાળકોને હડધૂત કરતા, ધમકાવતા કેટલાક પુરુષોને આ દૃશ્ય જોવા જેવું ખરું.

સંસાર શોભન પત્ની એટલે વરસતી વાદળી; તે જે પાઇ શકે તે જ પતિ પી શકે, એ મતલબનું કવિશ્રી નાનાલાલે કહ્યું છે. સ્વ. રમણભાઇએ રાઇના પર્વતના અર્પણની પંક્તિઓમાં સ્વાનુભવ જ વ્યક્ત કર્યો છે . . .

. . . જે પુષ્પના દલ ખોલીને રજરેણુને રમ્યમય કરે . . .

જાહેરજીવનમા રમણભાઈના પોતે સદૈવ સાચા અર્થમા સહચરી રહ્યા છે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે તેમણે રાજ્ય, રાષ્ટ્ર ને સમાજને વણમાગી સેવા અર્પી છે ગયા મહા યુદ્ધ વખતે મરકીની પડમે રહી વિદ્યાબ્હેનના કુટુંબે સતતી સેવા કરી હતી

રાષ્ટ્રના રણાંગણે અર્પેલી સેવા ગુજરાતથી ક્યા અજાણી છે? અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાઈ, સક્રિય સેવા આપી અબળા નહિ પણ આદર્શ વિદુષી તરીક વિદ્યાબ્હેને બોધપાઠ આપ્યો છે

સ્વ રમણભાઈએ મરતા સુધી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી અને મહિપતરામ અનાથાશ્રમની અનેકવિધ સેવાઓ કરી છે વિદ્યાબ્હેને પણ સ્વામીના મરણ પછી તેમના આદરેલા અધૂરા રહેલા કાર્ય પૂરા કરવામા વૃદ્ધ ઉમરે કમર કસી છે

જાહેરસેવાના કાર્યોને ઉણપ ન આવે તેના માટે તેમણે વિધવા જીવનનો ખૂણો ન પાળતા સ્વ રમણભાઈના મરણ પછી થોડા જ વખતમા બધની અગત્યની જનરલ મ્યુનિસિપલ મિટિંગમા હાજરી આપી હતી મારા એક મિત્રે ઉનાળામા હવા ખાવા ગયેલા ત્યાથી એક પત્ર વિદ્યાબ્હેનને પતિના શોકના સમયમા લખેલો તેમા જણાવેલું કે શોકને દૂર કરવા થોડો સમય તમો અહીં આવી જાઓ વિદ્યાબ્હેને જવાબ આપ્યો કે 'હવે તો સ્વામીનું જીવન અમદાવાદમા રહી તેમના અધૂરા રહેલા કાર્યોને પૂરા કરવાના છે સ્વર્ગસ્થે એટલા બધા કાર્યો મૂકેલા છે કે મારાથી વધુ વખત નિરાંતે રહી શકાય નહિ એટલે વૈધવ્ય શોક પણ થોડો જ વખત પાળવાની છુ'

હિંદુ સમાજમા સ્ત્રીની હલકી દશા વિદ્યાબ્હેનના કોમળ હૃદયને ખૂબ આઘાત પહોચાડે છે મહિપતરામ અનાથાશ્રમના મંત્રીપદેથી તેમણે અનેક અસહાય વિધવા તેમજ ત્યજાએલી બ્હેનોના આશીર્વાદ લીધા છે

એક મનુષ્ય પોતાની પુત્રીના લગ્ને માટે જેટલી કાળજી ન રાખે તેથી વધુ કાળજી તેઓ આશ્રમમા ઉછરેલી બાળાઓના લગ્ન કરવામા રાખે છે પરિણામે જૂના કાળમા આશ્રમની બાળાને કોઈ લેવા તૈયાર થતું નહિ તે આજે સારા ઘરની શોભારૂપ થઈ રહી છે

અમદાવાદમા ગુજરાત પુનર્લગ્ન પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન સર રમણભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ થયું હતું કે તે દિવસે પ્રમુખશ્રીના માનમા પોતાને બંગલે પ્રીતિભોજન રાખ્યું હતું અચાનક નજીકના સગામા મરણ થતા શ્રી [illegible] પારેખે પ્રેમાભાઈ હૉલમા ગેધર પાર્ટીની ગોઠવણ કરવા માટી વિદ્યાબ્હેનને ખબર પના સોંપવાને માગી પી

ગે નક્કી કરેલા ક્રમ પ્રમાણે પોતાને બંગલે મે'માનોનું સ્વાગત કર્યું.

જાહેરજીવનમાં મનુષ્યને કેટલાક ખાસ ગુણો કેળવવા પડે છે. તેમાં સહિષ્ણુતા સ જોઇએ. વિદ્યાબ્હેનમાં સહિષ્ણુતા એટલી બધી દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે સંખ્યાબંધ થાઓમાં કામ કરવા છતાં કદી પણ તેમણે કડવાશ ઉત્પન્ન કરી નથી. ગઈ સાલ હલા મંડળના ગરબા મોતીબાઇ હૉલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હૉલ પ્રેક્ષકોથી ભરાઈ ા હતો. કામ શરૂ થયા પછી એક સારા કુટુંબનાં બ્હેન વખત વીત્યા પછી આવ્યાં. મો આવેશમાં આવી તોછડાઇથી વિદ્યાબ્હેનને કહેવા લાગ્યાં કે: "આ તમારો કારભાર ? તમારાથી ના થાય તો છોડી દો, અમો હવે ક્યાં બેસીશું?" એમ કહી ગમે તેમ લવા લાગ્યાં. હું વિદ્યાબ્હેન પાસે જ ઊભો હતો. તેઓ કંઇ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય પ જ રહ્યાં અને તેમને જગા કરી આપી.

આ પ્રસંગે મને એક ખાસ વસ્તુ જોવાની એ મળી કે વિદ્યાબ્હેન દરેક કાર્ય તાની જાતે કરતાં હતાં. સ્ટેજ પર આવનાર બાળકોને પોશાક પહેરાવવો, કેવી જાતનો ભિનય કરવો એવી ઝીણી ઝીણી બાબતોની પણ પોતે જાતે જ કાળજી રાખતાં.

૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ ઉમરે પણ તેમની નવું જાણવાની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ લુપ્ત થઇ નથી. મા કારતક માસમા મેં અને ભાઇ કેશવ હ. શેઠે મારી જ્ઞાતિનું સ્ત્રીકલા પ્રદર્શન ભરેલું, માં નમૂનાનાં પરીક્ષક તેઓ હતાં. ગુણપાટના ઢોરામાંથી ગુંથી તૈયાર કરેલો એક નાનો ાલીચો તેમના જોવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ બાદ તેમણે મારી પાસે તે ગાલીચો વી રીતે તૈયાર કર્યો છે, તે જોવા માગ્યો. મેં મુબાઇથી મંગાવી તેમને બંગલે મોકલી આપ્યો. ગાલીચો પાછો આપતા મને કહ્યુ કે "તે જોઇ અમે બીજો સરસ બનાવ્યો છે."

મારી જ્ઞાતિના પ્રદર્શન પ્રસગે એક સોનેરી સૂચના મને મળી. કળા અને નૃત્યના સંબંધમાં અમારી જ્ઞાતિમાં ચકચાર ચાલી હતી. જાહેર પેપરો વાચી એક મુલાકાત પ્રસંગે તેઓએ મને કહ્યું કે, "ટીકાખોરો પ્રત્યે દુર્લક્ષ રાખી તમે તમારૂં કાર્ય કર્યાં જજો."

વિદ્યાબ્હેનના જીવનમા લેખની શરૂઆતમા દર્શાવેલાં બે સૂત્રો ઓતપ્રોત થએલાં છે. ૪૦ વર્ષ સુધી સ્વદેશ, સમાજ તથા સાહિત્યની સતત સેવા કરનાર, અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રી જાતિનો ઉદ્ધાર કરનાર વિદ્યાબ્હેન એ ખરેખર ગુજરાતનુ અણમોલું રત્ન છે. પરમકૃપાળી પ્રભુ તેમની "शतं जीव शरदः" પૂરી કરો એ જ અભ્યર્થના!

ગુજરાતી બ્હેનોમાં આગેવાની-ભર્યો હોદ્દો ભોગવતી લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ



એડનવાલા

તે જગતબાપના આપણે સર્વે જના આભારી છીએ, તે માયાળુ બાપે આપણે માથે વિદ્યાસંપન્ન સન્નારી વિદ્યાબ્હેનને સરજાવી અજ્ઞાનતાની દરિદ્રતાને મોટે ભાગે દૂર કરી છે

લગભગ અડધી ઉમર કરતા પણ વધારે વર્ષો થયા હમારે એમના સાથે સ્નેહ સબંધ છે, જ્યારથી સરસ્વતી માતાના ચંદના મંદિરમા એઓએ પગના ભરવા માંડ્યા ત્યારથી જ એમને જોતી અને વખાણતી આવી છુ, નાની વયથી જ એઓએ માતાપણું–ગૃહરાણીપદ અને સાથેસાથ જ સરસ્વતી માતાના મંદિરમા ઊંચી નિસરણીએ ચડવા માંડ્યુ જેમ જેમ એ પરીક્ષાઓ પાસ કરે તેમ તેમ જાણે હમારે ત્યા કંઇ પાનના વહાણો આવતા હોય એવી અમને ખુશાલી લાગે આજે તે વિદ્યાનો એ બ્હેને જે રીતે પ્રચાર કર્યો છે, તેના ઉત્તમ ફળો નિપજતા પામ્યા છે, એ જોતા તે વખતની અમારી ખુશાલીને મજબૂતી મળે છે–મળતી રહી છે, અને હવે પછી પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી વાળો કાળ મળતી જ રહે એ તે જગતબાપ પાસે અમારી માગણી છે, તે એ ફળીભૂત કરે

લેડી વિદ્યાબ્હેનનો સ્વભાવ અતિઆનંદી, માયાળુ, પ્રેમાળ, નિસ્વાર્થી અને સામાને જોઈતી સહાયતા આપવાને સદા જ ઉત્કંઠીત રહે એવો છે એ કેટલીક સંસ્થાઓમા સહાયતા પૂરે છે, ખરે મને કામ કરે છે, ઉત્તમ ઉમંગ લઇ વ્યવસ્થાપૂર્વક કામને પાર ઉતારે છે, એ સઘળું જોતા અને સાંભળતા રહેતા આપણા હૈયા ખુશાલીથી ઉભરાતા થાય છે

નાના કામની કે પછી મોટા કામની જ્યાં મંડળી મળી હોય ત્યા વ્યવસ્થાપૂર્વક તેને પાર ઉતારનાર એ બ્હેન છે કદાચિત એવું બને કે તે મંડળમા હાજરી આપતા એમને મોડી થઈ હોય તો મેં જોયુ છે કે તે તમામ કામ જ્યાનું ત્યા જ પડતું રહે, સભામા

બીજાં એમનાં જ જેવી જ્ઞાનપદની પદ્વિએ પહોંચેલાં બ્હેનો હાજર હોય-સિવાય મનાં બ્હેન શારદા મહેતા-પણ સઉ એકબીજાંનાં મોં જોતાં બેસી રહે. તેવામાં એ બ્હેનનું આગમન તો, સુકા પડેલા કંઠની, વર્ષાદ માટે ટળવળતી કોયલને વર્ષાદનું ટાઢું પાણી મળતાં જે આનંદ પૂગે તેવો જ આનંદ મંડળમાં સર્વત્ર પ્રગાડે. અને પણ એઓ પૂરૂં કરી દઈ, જેવાં હસતાં શાંત વદને આવે, તેવાં જ શાંત વદને, મુખે કાગળિયાં સમેટી,. જાણે હમણાં જ એક નાની ખૂસી પરીક્ષામાં પાસ થવાની ખબર લઇ ઘેર જતી હોય એવા ચપળ પગલે ઘર તરફનો રસ્તો લેવા માંડે.

બ્હેન વિદ્યાગૌરીને, એમને વિદ્યાદાન દેનાર એમનાં સ્વર્ગસ્થ પતિ સર રમણભાઇ કે તેમનાં પાછળ પોતે ઉકાવેલા તમામ કામો પૂરાં કરવા માટે જાણે કે બોલાવ્યાં છે; ૧જ નહિ પણ કેળવણી લઇને એકલા ઘરમાં બેસી ન રહેતાં, એઓ બ્હેને તેનો ગલી ગલીએ, શેરી, મોહલ્લે ઘણીબી બાઇઓને આપી તેમનાં જીવન સુધાર્યાં છે.

પરમેશ્વર એમને લાંબુ આયુષ્ય આપો અને એમનાં જ પગલે ચાલનારી એમની ત્રીઓને તેમજ સુપુત્રોને એ મહા સરસ્વતીના જેવી મહાશક્તિ બક્ષો.

વિદુષી વિદ્યાબ્હેનના મણિમહોત્સવે



કેશવ હ. શેઠ

ઊર્ણુ લ્હોયે નવાં નિત્યે, મોણવા ભૂતકાળનાં,
વિરાજે સ્વપ્નરેખામાં, વિદ્યા,—વસન્તકાવ્યના

સુહાગિયા આત્મચરિત—કાંઠે,
પ્રશસ્ય સંસ્કારસ્ફટિક આંગણે—
—ગુણાનુરાગી ગુજરાત તીરથે,
લચી ઘટાટોપ લતા સ્થીર એ.

સંસ્કારે શીલ ચારિત્ર્યે, પી ગંગોદક જ્ઞાનનાં
અનોખા ગૌરવે મ્હેકી સુગન્ધી પ્રાણપ્રાણમાં —૮

૨

સમાજ તે વેગ હતો નવીન ના,
અવાક્ વેરે રૂઢિબદ્ધ વેદના,
‘પ્રણાલિ’ને અંજલિ-અર્ઘ્ય આપતો,
‘પ્રવાહ’માં ગાડરમંત્ર ચાલતો

નીતિ–આચારને નામે, થતી કુટિલ શક્તિઓ:
લોકવ્હેવારની સામે, હોમાતી કૈંક વ્યક્તિઓ

પ્રચન્ડ વંટોળ ઉઠે ‘રિવાજ’ના,
કહીંક નાવિક બુડે જહાજના:
તરંગ ઝકોળાયલ સિન્ધુ ઊછળે,
અઘોર ઊંડા વમળે પ્રજા ડૂબે·

માતૃમન્દિરની બ્હેનો, પ્રાણેપ્રાણ પરાધીન;
પાળેલા પ્રાણીના જેવાં ભાગ્ય ભોગવતી દીન! —૨૦

વિશાળતા લોપી બનેલ વ્હેંતિયો,—
નથાયલો ધર્મ બજારૂ—વેરીઓઃ
પરાવલમ્બી સદ્વૃત્તિ આંધળી,
વિકાસની વેલ થીજેલ—પાંગળીઃ

જ્ઞાન ને દાન સેવાના, 'વાડા' સંકુચિત ચણ્યા;
ટૂંકી દૃષ્ટિ, મહાભેદો આશ ને શ્વાસમાં વણ્યાઃ

વહે જનો ઓજ અસાર આયુનો,
વહે જનો વેગ વિલોકી 'વાયુ'નોઃ
ન મર્મ ના હેતુ હિતાર્થ જાણતા;
ન ઉમદા જીવનલ્હાણ માણતાઃ —૩૦

કૂપમંડૂકિયા સ્થિતિ જમાનાજૂની ભોગવે;
અંતે કો સાહસો ખેડે ઉલ્કાપાત થતો ભવે!

પુરાણ-'ધારા' સ્થિતિચુસ્ત થોરશા,
ત્રિવિધ તાપો, બળતા બપોરશા;
જળાશયો જેમ સડે છ બન્ધથી,
સડે પ્રજા 'શાસ્ત્ર'તણા ઘમંડથીઃ

યાત્રાળુ ઉન્નતિવાંછુ દેખી દુર્બલ [illegible]
પન્થ ઝંખે વિસામાનો, સહી સંસાર [illegible]

સમાજને મંગલયોગ તે સમે,
અમી મધુરી અમરાઈની ઝમે;—
લચેલ એ વેલ ફૂલફાળ સર્વદા,—
સુહંત વિદ્યા સહ બ્હેન શા[illegible]

[illegible] ૪૦ પૂર્ણ

૩

ખુશ્બો ખીલેલ પુષ્પોની મીઠા ઉપવની તણી
મચરે દૂરસુદૂરે, ને આકર્ષે નિત ભાગી

મુસાફરો એમ સુવાસ પામતા,
શ્રમિત સતપ્ત જનો વિરામના,
મહેન વિદ્યા રમવેન—માનવે
પ્રફુલ્લતા ચેતનશીલ ઠાયડે

પાગરેલી પુરુષાર્થે, મીઠી જે શક્તિમંજરી
પરાર્થે ફોરવા માજે, વિદ્યાસુવાસ મચરી —૫૦

દલીત ને દીન પીડીત આંગણે,
સમાજ સાહિત્ય સ્વધર્મ શિક્ષણે
સ્થળે સ્થળે—સાર્થ નિમ મડગે
પ્રશસ્ય કલ્યાણક ફૂલડે ફળે!

સુધાના સિંચને એવી, સાર શબ્દો નિર્ઝરી
હૃદયે સર્જી મેનાર્થે વિદ્યા અમૃત વ નરી —૫૬

મહોત્સવો આજ રચાય એમના
પ્રજા પીંશ અમૃતસ્મૃતિ—ચેતના
સુરો મહાઘોષ ભરે ચહુ દિશે—
શુચિ ગતસ્વ શરદો —શુભાશિષે —૬૦

સ્ત્રીઓ માટે કેળવણીનો એવો પ્રબન્ધ થવો જોઇએ કે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી થતાંમાં જ સ્ત્રીને પોતાનો કાર્યક્ષેત્રનું પૂરેપૂરું ભાન થાય અને પોતાને માથે આવતી ફરજો બજાવવાને માટે તે તૈયાર થાય.

આ દૃષ્ટિએ શાળાઓના ચાલુ અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક ફેરફારો આવશ્યક છે. સ્ત્રીકેળવણીમાં શારીરિક કેળવણીનું સ્થાન ઘણું ઊંચું હોવું જોઇએ. આધુનિક જમાનામાં વધતી જતી જીવનની જરૂરીઆતોને લીધે અને શહેરોમાં સંકડામણને પરિણામે તેમજ કેટલાએક સામાજિક બંધનોને લીધે છોકરીઓનો શારીરિક વિકાસ સાધી શકાતો નથી. છોકરીઓના શરીરના તમામ અવયવો સપ્રમાણ ખીલે તે માટે શારીરિક કેળવણી નિયમિત અપાવી જોઇએ. અંગકસરતોમાં અમુક વયે શારીરિક વિકાસને ઘટતા ફેરફારો થવા જોઇએ. જેમકે યુવાવસ્થામાં શરીર ખીલીને સુંદર ભરાવદાર બને છે અને અંગેઅંગમાં કોમળતા અને સૌંદર્ય જામી રહે છે એટલું જ નહિ પણ એ અંગોના સુંદર વલણ અને હલનચલન દ્વારા અંતરભાવ પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા થાય છે ત્યારે કલામય કૃતિદ્વારા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સધાવો જોઇએ. એ વખતે નૃત્ય, જુદીજુદી કોમળ કૃતિઓ સાથે ગરબા, રાસ વગેરેને શારીરિક કેળવણીમા ખાસ સ્થાન અપાવું જોઇએ.

સ્ત્રી કેળવણી પ્રત્યે હજુ પણ જેટલું જોઇએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી. ૧૧, ૧૨ વર્ષે એટલે યુવાવસ્થાની શરૂઆતમાં જ્યારે છોકરીઓમાં બહુ જ ભારે શારીરિક ફેરફારો થવા માંડે છે તે વખતે તેમના ઉપર ઘરમાં તેમજ શાળામા ભારે બોજો આવી પડે છે. એ વખતે ઝડપથી થતા શારીરિક વિકાસને પરિણામે લોહીમા રહેલા રાતાં કણ (haemoglobin) ઓછાં થાય છે. એ રાતાં કણ શરીરના અવયવોને પ્રાણવાયુ (oxygen) પહોંચાડે છે. એથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે, અંગઅંગમાં નવું બળ પ્રસરી જાય છે.

અત્યારે આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે અપાતી સ્ત્રી કેળવણીમા પુનર્ઘટના કરવાની ખાસ જરૂર જણાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષને કેવા પ્રકારની કેળવણી અપાવી જોઇએ એનો આધાર સમાજમા એ બન્નેનુ કર્તવ્ય શુ છે તે ઉપર છે. સમાજમા સ્ત્રી અને પુરુષના કર્તવ્ય એક સરખાં છે કે જુદા? એટલુ તો સ્પષ્ટ છે કે બંનેએ નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવાની છે. ત્યારે નાગરિક તરીકે સ્ત્રીની ફરજ શી છે? સ્ત્રીની પવિત્ર ફરજ ગૃહિણી બનવાની છે ભવિષ્યની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી તેને લાયક કેળવણી આપવાનુ કાર્ય સ્ત્રીનુ છે બાળજીવનના મહત્ત્વના સમયમા બાળક માતાના ખોળામા, તેના સહવાસમાં જ હોય છે. એ પાચ ૭ વર્ષનું થાય ત્યા સુધી તો માતા એને પરમ પ્રિય, એનુ સર્વસ્વ હોય છે. આ સમયમા બાળક સંસ્કારો ગ્રહણ કરે છે. બાળકના મન ઉપર કેવા સસ્કારો પડશે એનો આધાર માતા ઉપર અને એણે જમાવેલા ઘરના વાતાવરણ ઉપર રહે છે. ઘરનુ વાતાવરણ સસ્કારી કેમ બનાવવુ, બાળજીવનનો સપૂર્ણ વિકાસ કેમ સાધવો એનો આધાર માતાની કેળવણી ઉપર રહે છે સ્ત્રીને એવી કેળવણી મળવી જોઇએ કે તે ગૃહિણી તરીકેની પોતાની પવિત્ર ફરજ ઉત્તમ રીતે અદા કરે અને નવરાશને વખતે સમાજની બીજી કંઈ સેવા કરે.

ગૃહિણી બનવાનો પ્રશ્ન આપણી સ્ત્રીઓને માટે મુખ્ય પ્રશ્ન નથી આપણો દેશ એવો ભાગ્યશાળી છે કે એમા સ્ત્રીઓની સંખ્યા કરતા પુરુષોની સંખ્યા વધારે છે. ગયા મહાન વિગ્રહને પરિણામે પાશ્ચાત્ય દેશોમા બહુ જ કફોડી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઇ છે. કોઇ દેશમા પુરુષોની સખ્યા કરતા સ્ત્રીઓની સખ્યા ત્રણ ગણી તો કોઇમા પાચ ગણી છે. પરિણામે પરિણીત જીવનનો લાભ તો થોડી જ સ્ત્રીઓને મળી શકે છે. આથી સ્વતત્ર જીવન ગાળી શકાય એ માટે એ સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કોટિની કેળવણી લીધા પછી જુદા જુદા સેત્રોમાં ઝંપલાવે છે

જીવનનિર્વાહને માટે કેળવણી લેવી એ સામાન્ય રીતે આપણી સ્ત્રીઓનુ ધ્યેય નથી જ, તેમ છતા જો કોઇ સ્ત્રીને એવી અંતઃપ્રેરણા થાય કે અવિવાહિત રહીને મારાથી સમાજસેવા ઉત્તમ રીતે થઇ શકશે તો ભલે તે સ્ત્રી ઉચ્ચ કોટીની કેળવણી લે અને પવિત્ર જીવન ગાળી સમાજસેવા બજાવે. ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રી આગેવાનો, સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, ડૉક્ટરો વગેરેની સમાજને ખાસ જરૂર છે અને એ સ્ત્રીઓના આત્મભોગ માટે સમાજ હમેશા આભારી રહેશે પણ એ જુજ વર્ગ બાદ કરતા બાકીની

સ્ત્રીઓ માટે કેળવણીનો એવો પ્રબન્ધ થવો જોઇએ કે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી થતાંમાં જ સ્ત્રીને પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું પૂરેપૂરૂં ભાન થાય અને પોતાને માથે આવતી ફરજો બજાવવાને માટે તે તૈયાર થાય.

આ દૃષ્ટિએ શાળાઓના ચાલુ અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક ફેરફારો આવશ્યક છે. સ્ત્રીકેળવણીમાં શારીરિક કેળવણીનું સ્થાન ઘણું ઊંચું હોવું જોઇએ. આધુનિક જમાનામાં વધતી જતી જીવનની જરૂરીઆતોને લીધે અને શહેરોમાં સંકડામણને પરિણામે તેમજ કેટલાએક સામાજિક બંધનોને લીધે છોકરીઓનો શારીરિક વિકાસ સાધી શકાતો નથી. છોકરીઓના શરીરના તમામ અવયવો સપ્રમાણ ખીલે તે માટે શારીરિક કેળવણી નિયમિત અપાવી જોઇએ. અંગકસરતોમાં અમુક વયે શારીરિક વિકાસને ઘટતા ફેરફારો થવા જોઇએ. જેમકે યુવાવસ્થામાં શરીર ખીલીને સુંદર ભરાવદાર બને છે અને અંગેઅંગમાં કોમળતા અને સૌંદર્ય જામી રહે છે એટલું જ નહિ પણ એ અંગોના સુંદર વલણ અને હલનચલન દ્વારા અંતર્ભાવ પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા થાય છે ત્યારે કલામય કૃતિદ્વારા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સધાવો જોઇએ. એ વખતે નૃત્ય, જુદીજુદી કોમળ કૃતિઓ સાથે ગરબા, રાસ વગેરેને શારીરિક કેળવણીમા ખાસ સ્થાન અપાવું જોઇએ.

સ્ત્રી કેળવણી પ્રત્યે હજુ પણ જેટલું જોઇએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી. ૧૧, ૧૨ વર્ષે એટલે યુવાવસ્થાની શરૂઆતમા જ્યારે છોકરીઓમાં બહુ જ ભારે શારીરિક ફેરફારો થવા માંડે છે તે વખતે તેમના ઉપર ઘરમાં તેમજ શાળામા ભારે બોજો આવી પડે છે. એ વખતે ઝડપથી થતા શારીરિક વિકાસને પરિણામે લોહીમા રહેલા રાતાં કણ (haemoglobin) ઓછાં થાય છે. એ રાતાં કણ શરીરના અવયવોને પ્રાણવાયુ (oxygen) પહોંચાડે છે. એથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે, અંગઅંગમા નવું બળ પ્રસરી જાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ ઓછો તેટલા પ્રમાણમાં શરીર બળ ઓછું રહે છે. છોકરીઓના ચહેરા ઉપર આ ફેરફારથી ફિક્કાશ માલમ પડે છે અને વધુ કોમળતા આવે છે એટલું જ નહિ પણ લોહીમાં રહેલો ક્ષાર પણ આ વખતે કમતી થાય છે. એથી હાડકાં પોચા પડે છે અને છોકરાઓના જેવા મંગીન બનતાં નથી. આ કારણથી યુવાવસ્થા દરમ્યાન એટલે ૧૨ થી ૧૮ વર્ષ સુધી છોકરીઓને શારીરિક તથા માનસિક થાક ઝટ લાગે છે. ગણિત જેવા વિષયથી એમને વધારે શ્રમ પડે છે. બહુ લાંબો વખત ચિત્તની એકાગ્રતા ટકાવી શકતાં નથી. માટે સહેલાઇથી ઉપાડી શકાય એથી વધારે બોજો એમના ઉપર

નહિ પડે એ માટે માબાપોએ તેમજ શિક્ષકવર્ગે ખાસ કાળજી લેવી જોઈએ.

સાહિત્ય પ્રત્યે એ વખતે છોકરીઓને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક ભાવનાઓ, લાગણીઓના આવેગને લીધે કાવ્યો તરફ દોરાય છે, ત્યારે કેટલીક પ્રેમજનથી અને ધીરજમાંથી અમુક નવલકથાઓ તરફ દોરાય છે. આ સમયમાં જ્યારે એમના જીવનમાં નવીન ઉદ્દેશનું હોય અને અત્યાર સુધી સુપ્ત રહેલી ભાવનાઓના ઝરણાં ઉછળતાં વહેતાં હોય એ વખતે સુંદર આદર્શોથી ભરપુર કાવ્યો અને કથાઓ તરફ એમનું વલણ ખેંચાય એ ખાસ જોવા યોગ્ય છે. આ સમયમાં જીવનના આદર્શો ઘડાય છે. જુવાનીનું જીવન ભાર રહેલો હોય છે. જેટલો ભારે તેની આસપાસ ખુલ્લા હોય છે. કયે માર્ગે પસંદ કરવો તેનો આધાર જે નિર્ણય પર તે આવે છે તે ઉપર રહે છે. એક રસ્તે તો એ નાશ [illegible] જણાય છે. કિનારો દેખાતો નથી, દિશાની સમજ પડતી નથી. તેવે વખતે કોઈકની મદદે સાચા સુકાનીની જરૂર પડે છે. મા-બાપ, શિક્ષક અથવા દૃઢ મનના સખી સાચી જીવન નાવને કિનારે પહોંચાડી શકે છે. પણ જો યુવતિ પોતે ઉચ્ચ આદર્શો, નક્કી રાખી, દૃઢ મનથી આત્મશ્રદ્ધા રાખી, વિના આગળ વધે તો સહેલાઈથી કિનારે પહોંચી શકે. આવા ઉચ્ચ આદર્શો માટે યોગ્ય સાહિત્ય વાંચવાની જરૂર છે. યુવતિના વાચનને યોગ્ય માર્ગે દોરવું એ વડીલોની ખાસ ફરજ છે.

ગૃહવિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરાંત ઘરની સંભાળ અને વ્યવસ્થાને લગતી ઘણી એક બાબતો ગૃહવિજ્ઞાનમાં આવી જાય છે.

આ સમયમાં છોકરીઓમાં કલ્પનાના વિકાસ સાથે સૌંદર્ય ભાવના ખીલે છે, સૌંદર્ય તરફ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે, તેવે વખતે કલાના વિષયો દ્વારા આ ભાવના ખીલવવાની યોજના થવી જોઇએ. ચિત્રકામ, ભરતકામ, સંગીત અને એવા ઉપયોગી કલાના વિષયોને સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવું જોઇએ. એ સાથે સાહિત્યમાં આવતા સૌંદર્ય-ચિત્રોથી પણ એ ભાવનાનો વિકાસ થઇ શકે છે.

જો સ્ત્રીઓમાં રહેલી નૈસર્ગિક વલણોને યોગ્ય માર્ગે દોરવી આવો વિકાસ સાધી શકાય તો એથી સ્ત્રીઓને જરૂર લાભ થશે. પોતાનાં ઘર સુવ્યવસ્થિત, સુઘડ અને સુંદર રાખશે જેથી ઘરમાં આવનાર અને રહેનાર દરેકની આંખ ઠરશે. આવો વિકાસ થતાં જીવન ઉચ્ચતર અને સંસ્કારી બનશે અને નવરાશનો વખત કેમ ગાળવો તેનો પ્રશ્ન રહેશે નહિ.

ઉચ્ચ કેળવણીની જેટલી છોકરાઓને જરૂર છે તેટલી જ છોકરીઓને પણ જરૂર છે. તે સાથે ઉપર બતાવેલા વિષયોનો જો સ્ત્રીકેળવણીમાં જલદી સમાવેશ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીજીવન રસિક બનશે, સંસ્કારી બનશે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીની જે ઉત્તમ ફરજ છે તે બજાવવાને તેને યોગ્ય તૈયારી મળશે. આવાં સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછરેલાં બાળકો આગળ જતાં ખરેખરાં નાગરિક બનશે અને ત્યારે જ સમાજની પ્રગતિ થશે.

નહિ પડે એ માટે માબાપોએ તેમજ શિક્ષકવર્ગે ખાસ કાળજી લેવી જોઈએ

સાહિત્ય પ્રત્યે એ વખતે છોકરીઓને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે કેટલીક બાળાઓ લાગણીઓના આવેશને લીધે કાવ્યો તરફ દોરાય છે, ત્યારે કેટલીક પ્રેમરસથી અને વીરરસથી ભરપુર નવલકથાઓ તરફ દોરાય છે આ સમયમા જ્યારે એમના જીવનમા નવચેતન સ્ફુરતુ હોય અને અત્યાર સુધી ગુપ્ત રહેલી ભાવનાઓના ઝરણા જોસભેર વહેતા હોય એ વખતે સુદર આદર્શોથી ભરપુર કાવ્યો અને કથાઓ તરફ એમનુ લક્ષ ખેંચવુ એ ખાસ ઇચ્છવા યોગ્ય છે આ સમયમા જીવનના આદર્શો ઘડાય છે યુવતીનુ જીવનનાવ ભર દરિયે હોય છે સેંકડો માર્ગો તેની આગળ ખુલ્લા હોય છે કયો માર્ગ પસદ કરવો તેનો આધાર જે નિર્ણય પર તે આવે છે તે ઉપર રહે છે મઝધાર તો એ નાવ ડામાડોળ થતુ જણાય છે કિનારો દેખાતો નથી, દિશાની સમજ પડતી નથી તેવે નૌકાને પ્રસગે સારા સુકાનીની જરૂર પડે છે માતા, શિક્ષિકા અથવા દૃઢ મનવાળી સખી સુકાની બની એ નાવને કિનારે પહોંચાડી શકે છે પણ જો યુવતિ પોતે ઉચ્ચ આદર્શો તરફ નજર રાખી, દૃઢ મનથી આત્મશ્રદ્ધા રાખી, હિમતભેર આગળ હકારશે તો જરૂર જયવતી નીવડશે આવા ઉચ્ચ આદર્શો માટે યોગ્ય સાહિત્ય હાથ ધરવાની જરૂર છે યુવતીના વાચનને યોગ્ય માર્ગે દોરવુ એ વડીલોની ખાસ ફરજ છે

આ સમયમા તમામ કોમળ પ્રેરણાઓ અને તેમાથી ઉપસ્થિત થતી કોમળ ભાવનાઓ અને લાગણીઓ કેળવાય છે ખાસ કરીને માતૃભાવના અને એની સાથે ગાઢ સબધ ધરાવતી બીજી કેટલીક ભાવનાઓ દેખાય છે એ વખતે "બાળ માનસ" (Child Psychology) "બાળ ઉછેર", "બાળકોની માવજત' વગેરે વિષયોમા એ ખૂબ જ રસ લેશે અને એવા વિષયો એના જીવનમા એને બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે સાથે 'ગૃહવિજ્ઞાન' (Domestic Science), "શારીરશાસ્ત્ર અને જુદા જુદા અવયવોના કર્તવ્ય" અને "જાતીય શિક્ષણ (Sex Education) પણ આપવાની ખાસ જરૂર છે સ્ત્રીએ ઉત્તમ ગૃહિણી બનવાનુ છે તો જે વિષયના શિક્ષણથી કુટુંબને સાદો અને પૌષ્ટિક ખોરાક મળે અને તેમનુ આરોગ્ય જળવાય તેવા વિષય સબધી એટલે "ગૃહવિજ્ઞાન સબધી જેટલુ સ્ત્રીએ જાણવુ એટલુ ઓછુ છે દરરોજના ખોરાકમા કયા કયા શાક, ગોળ દૂધ ઘી વગેરે આપવા જોઇએ કે જેથી શરીરના બધારણ અને ટકાવ માટે જે જે તત્ત્વોની જરૂર છે તે તે પુરતા પ્રમાણમા મળી રહે એ રસોઈશાસ્ત્રના વિષયનો

ગૃહવિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરાંત ઘરની સંભાળ અને વ્યવસ્થાને લગતી ઘણી એક બાબતો ગૃહવિજ્ઞાનમાં આવી જાય છે.

આ સમયમાં છોકરીઓમાં કલ્પનાના વિકાસ સાથે સૌંદર્ય ભાવના ખીલે છે, સૌંદર્ય તરફ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે, તેવે વખતે કલાના વિષયો દ્વારા આ ભાવના ખીલવવાની યોજના થવી જોઇએ. ચિત્રકામ, ભરતકામ, સંગીત અને એવા ઉપયોગી કલાના વિષયોને સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવું જોઇએ. એ સાથે સાહિત્યમાં આવતા સૌંદર્ય-ચિત્રોથી પણ એ ભાવનાનો વિકાસ થઇ શકે છે.

જો સ્ત્રીઓમાં રહેલી નૈસર્ગિક વલણોને યોગ્ય માર્ગે દોરવી આવો વિકાસ સાધી શકાય તો એથી સ્ત્રીઓને જરૂર લાભ થશે. પોતાનાં ઘર સુવ્યવસ્થિત, સુઘડ અને સુંદર રાખશે જેથી ઘરમાં આવનાર અને રહેનાર દરેકની આંખ ઠરશે. આવો વિકાસ થતાં જીવન ઉચ્ચતર અને સંસ્કારી બનશે અને નવરાશનો વખત કેમ ગાળવો તેનો પ્રશ્ન રહેશે નહિ.

ઉચ્ચ કેળવણીની જેટલી છોકરાઓને જરૂર છે તેટલી જ છોકરીઓને પણ જરૂર છે. તે સાથે ઉપર બતાવેલા વિષયોનો જો સ્ત્રીકેળવણીમાં જલદી સમાવેશ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીજીવન રસિક બનશે, સંસ્કારી બનશે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીની જે ઉત્તમ ફરજ છે તે બજાવવાને તેને યોગ્ય તૈયારી મળશે. આવાં સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછરેલાં બાળકો આગળ જતાં ખરેખરા નાગરિક બનશે અને ત્યારે જ સમાજની પ્રગતિ થશે.

નવું પરિવર્તન



ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

સ્ત્રી-કેળવણી અને સ્ત્રીઓમાં નવા વિચારોનો સંચાર આજથી ૨૫ વર્ષ ઉપર નહિ જેવા હતા અને ત્યારે શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન અને શ્રીમતી શારદાબ્હેન ગુજરાતમાં પહેલાં સ્ત્રી ગ્રૅજ્યુએટો થયાં. એ ચોપડીઓ જરૂર 'શકુનીઆળી' હોવી જોઈએ; કારણ કે તે પછી ૨।। દાયકામાં આપણા ગુજરાતમાંથી માત્ર સંખ્યાબંધ સ્ત્રી-ગ્રૅજ્યુએટો જ નહિ, બલ્કે સ્ત્રી જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, શિક્ષણે પ્રગતિ કરી છે સ્ત્રી ડાક્ટરો પણ વધ્યાં છે, જુદા જુદા હુન્નર અને કળાના દ્વાર કે જેમાં પુરુષો જ ફક્ત પ્રવેશતા તેમાં યે સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો છે એના થોડાક દૃષ્ટાંત તરીકે તો સાઈકલ ચલાવવી, મોટર ચલાવવી, હવાઈ વિમાનો ચલાવવાં, ટાઈપરાઈટિંગ કરવું, ટેલિફોન ચલાવવામાં પગારદાર તરીકે જોડાવું—આવાં આવાં કાર્યોમાં ગુજરાતી સ્ત્રી વર્ગે પ્રગતિ કરી છે. એ ધંધાઓમાં પ્રવીણતા મેળવવા માટે શોખને ખાતર જોકે ઘણી બ્હેનોએ તાલીમ લીધેલી છે તો પણ એથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થઈ છે કે જે ગુજરાત વીસમી સદીમાં પણ તેરમી સદીના વિચારો ધરાવતું કહેવાતું હતું તેણે આજે તે કલંક દૂર કર્યું છે એ કલંક ધોઈને તે બેસી રહ્યું નથી પણ તેણે કાંઈક વધારે પ્રગતિ પણ સાધી છે

કળાના ક્ષેત્રોમાં, સંગીતમાં, નૃત્યમાં અને વાદ્યો વગાડવામાં ગુજરાતની 'નૂતન સ્ત્રી' એ તેની પાડોશના ઇતરભાષીય પ્રાંતો કરતાં કાંઈક વધારે ઝડપ સાધી છે

હુન્નર, ધંધા અને કળાના ક્ષેત્રો સિવાય જાહેર જીવનમાં પણ ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગે આજે વધારે ફાળો આપવા માંડ્યો છે. લોકલબોર્ડો, કેળવણીની બોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ વગેરેમાં સ્ત્રીઓ સભાસદો તરીકે ચુંટાઈ છે, કેળવણીની સંસ્થાઓની સંચાલકો તરીકે તેમણે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે અને સ્ત્રીઓના જ ફક્ત હક્ક માટે લડત ચલાવવામાં



ઈ. ૧૮૯૮માં - શારદાબ્હેનના લગ્ન પ્રસંગે

પાછળ: ડાબી બાજુથી – સ્વ. સર રમણભાઈ, સ્વ. રા. ગોપીલાલ ધ્રુ, રા. ગટુલાલ ધ્રુ, સ્વ. ડૉ. બટુકરામ, ડૉ. સુમન્ત મહેતા

બેઠેલાં: ડાબી બાજુથી – લેડી વિદ્યાબ્હેન, સ્વ. સૌ. બાળાબ્હેન, સ્વ. સૌ. હરસિદ્ધાબ્હેન બટુકરામ, સૌ. શારદાબ્હેન

બેઠેલાં બાળકો: કુંજવિહારી ધ્રુ, નાનુ બટુકરામ



કુટુંબ મેળો ઈ. ૧૯૦૮માં

ઊભાં: શ્રી સૌદામિનીબ્હેન, સ્વ. મ. રમણભાઈ, લે. વિદ્યાબ્હેન, ખોળામાં વિનોદિનીબ્હેન કન્દર્પકુમાર

આગળ: સરોજિનીબ્હેન, જ્યોત્સ્નાબ્હેન

અગ્રેસર થઇને બેસી ન રહેતા, પુરૂષોનાં જાહેરજીવનનાં કાર્યોમાં પણ તેમણે મોટો હિસ્સો આપ્યો છે. સ્ત્રી-કવિઓ, સ્ત્રી-લેખકો અને સ્ત્રી-વક્તાઓ આજે ગુજરાતમાં ઠીક સંખ્યામાં છે.

આમ ૩૫ વર્ષના સમય દરમ્યાન ગુજરાતમાં સ્ત્રી-જીવનરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ એટલી બધી વિસ્તૃત રીતે વિકાસ પામી છે કે જેના તરફ ૩૫ વર્ષ પહેલાંના જુના વિચારવાદીઓ 'જુની આંખે નવો તમાશો' એમ કહીને હૃદયમાં બળી જાય છે. પરંતુ એ સમય હવે દૂર નથી કે જ્યારે એવા વર્ગની બળતરા શમી જશે અને શિક્ષણના સંસ્કારોને યોગે ગુજરાતનો સ્ત્રી વર્ગ, પુરૂષોની હરોળમાં, બલ્કે કદાચ આગળ, પોતાનું અનોખું સ્થાન જરૂર પ્રાપ્ત કરી લેશે.

આવા સમયનું મૂળ માન શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનને જ ઘટે છે, જેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને ગુજરાતમાં સૌથી પહેલો નવો ચીલો પાડ્યો અને એ ચીલે ચાલવા માટે ગુજરાતના સ્ત્રી-વર્ગમાં ચેતન અને ઉત્સાહ રેડ્યાં. શિક્ષણ કદાપિ કોઇને પીછેહઠ કરાવતું નથી. શિક્ષણ કદાપિ નિરર્થક જતું નથી. શિક્ષણ શિક્ષિતને સદૈવ ઊંચી પ્રેરણા આપે છે. શિક્ષણનો આ મર્મ ગુજરાતનાં માબાપ આજે તો બહુ સારી રીતે સમજી ગયાં છે અને તેથી કન્યાને કેળવણી આપવાની જરૂરીઆત વિષે તેમને ભાગ્યેજ સમજાવવાનું રહે છે. મોંટેસોરી પદ્ધતિ આપણા દેશમાં થોડાક વખતથી દાખલ થઇ છે, તેને પરિણામે તો, કન્યાઓને છેક બાલપણથીજ માબાપો શિક્ષણ સંસ્થાઓમા મૂકે છે. અને એમ કરવામાં જેઓ પછાત રહે છે તેમને સ્નેહીવર્ગ, મંબંધીવર્ગ ઇત્યાદિના ઠપકાના, કે હાસીના ભયને લીધે પણ એજીબેજી શિક્ષણ સંસ્થાઓનો લાભ પોતાની કન્યાઓને આપ્યા વિના ચાલતું નથી. આ સ્થિતિમાં કોઇએ સેવેલું પછાતપણું અથવા દાખવેલો પ્રમાદ, જ્યારે કન્યા વયવતી થાય છે અને તેનું લગ્ન કરવા માટે માબાપ 'મુરતીઆ' શોધે છે ત્યારે નડે છે. કન્યા શિક્ષણેપેત ન હોય, લલિત કલાઓની જ્ઞાતા ન હોય, ગુજરાતી ભાષા ઉપરાન્ત ઇતર ભાષાઓની જાણકાર ન હોય તો તેના હાથના ઉમેદવારો મળી શકતા નથી. એવે વખતે માબાપને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે, કન્યાનો શિક્ષણકાળ નિરર્થક વહી જવા દીધો એ ખચિત જ અયોગ્ય થયુ. શિક્ષણના આશીર્વાદ અને શિક્ષણની કસોટી એવી વેળા યે ખાસ સમજાય છે. ઉચ્ચ નાતિઓમાં વિશેષ કરીને આવી જ વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તે છે, જેથી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અત્યારે ઉચ્ચ નાતિઓની બાળાઓનુ પ્રમાણ આપણે વધારે જોઇએ છીએ. પરંતુ હવે પછી એ સમય નજીકના ભવિષ્યમાં આવેલો આપણે જરૂર જોઇશું કે, જ્યારે બધી

જ્ઞાતિઓની બાળાઓ શિક્ષણ મેળવતી હશે, એટલુ જ નહિ પણ તે વડે સુસંસ્કાર પામીને તેઓ ગુજરાતને દીપાવશે

પુરાણકાળની ગાર્ગી અને મૈત્રેયીને આજ પણ આપણે ગૌરવથી સંભારીએ છીએ વીસમી સદી એવા નામથી વંધ્યા રહી નથી પૂજ્ય વિદ્યાબ્હેને અને શારદાબ્હેને એ નામોનુ આજે સ્થાન લીધુ છે અને ગુજરાતમા સ્ત્રી શિક્ષણની થતી જતી અભિવૃદ્ધિને યોગે અને સ્ત્રી જીવનમા વિકસિત થતા જતા નવા વિચારોના સંસ્કારોને યોગે ગાર્ગીઓ અને મૈત્રેયીઓના અને નવા અવતારો નજીકના ભવિષ્યમા થવાના આપણે જોઈ શકીશુ એ નિઃસંદેહ છે

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણીનું ભવિષ્ય



નવલરામ જ. ત્રિવેદી એમ.એ.

શ્રીમતી લેડી વિદ્યાબ્હેન જે ગુજરાતનાં પ્રથમ સ્ત્રી-ગ્રેજ્યુએટ છે તેમના હીરક-મહોત્સવ પ્રસંગે ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણીના ભવિષ્ય વિષે વિચાર કરવો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય.

શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને પોતે કેળવણી લઇને કે પોતાની પુત્રીઓને કેળવણી આપીને સંતોષ માન્યો નથી, પણ ગુજરાતની સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યમા સતત ફાળો આપ્યા કર્યો છે.

ગુજરાતમાં અત્યારે સ્ત્રીઓ બે પ્રકારની સંસ્થાઓમાં કેળવણી લઇ રહી છે. પહેલો પ્રકાર તે સરકાર અને યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરેલી શાળાઓ અને કૉલેજો જેમાં કેટલીક ખાસ સ્ત્રીઓ માટે છે, ત્યારે બીજીમા સહશિક્ષણ (?) અપાય છે. છોકરીઓ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણુ આપનારી જુદી કન્યાશાળાઓ છે. માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે છોકરીઓની હાઇસ્કૂલો ગુજરાતના પ્રમાણમાં ઘણી જ થોડી છે. સરકારી તો આખા ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં છે તે એક જ. વડોદરા, ભાવનગર અને ગોંડળમાં રાજ્ય તરફથી છોકરીઓની હાઇસ્કૂલો ચલાવવામાં આવે છે. સુરતમાં હજુ હમણાં જ સાર્વજનિક સોસાયટીએ છોકરીઓની હાઇસ્કૂલ કાઢી છે અને અમદાવાદની મ્યુનિસિપલ ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાન અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તે ઉપરાંત રાજકોટ અને નવસારીમાં આવી ખાનગી સંસ્થાઓ છે. ગુજરાત જેવા એક કરોડની વસ્તીવાળા દેશ માટે આટલી સંસ્થાઓ ઘણી જ ઓછી ગણાય. તેમા સદ્દભાગ્યે હમણાં એક દિશાએથી સારો ટેકો મળતો જાય છે. અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલમાં કેટલીક છોકરીઓ જવા લાગી ત્યારે શરૂઆતમાં તે એક નવાઈની વસ્તુ મનાતી હતી. પણ પછી તો વઢવાણ, સુરત

વગેરે સ્થળે છોકરાઓની હાઇસ્કૂલોમા છોકરીઓ જવા લાગી અને અત્યારે નગર બાગીના જેવા ખૂણાના ગામની છોકરાઓની હાઇસ્કૂલમા પણ લગભગ પચાસ છોકરીઓ ભણે છે માધ્યમિક સ્ત્રીકેળવણીના પ્રશ્નનો સરળતાથી નીવેડો લાવવામા તામનુ આ મનાએલુ માનસ ઘણુ ઉપયોગી થઇ પડે તેવુ છે પણ હજુ તેનો જોઇએ તેવો લાભ ગામડી કરોએ લીધો નથી તેનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે સહશિક્ષણના પ્રશ્નની સાથે બાને મેગની વામા આવેલ છે આપણા સમાજની હાલની સ્થિતિ જોતા મારુ સહશિક્ષણ તેમા દાખલ થતા ઘણા વર્ષો લાગશે પણ ત્યાસુધી સ્ત્રીશિક્ષણને અટકાવવુ તે યોગ્ય ગણાય નહિ એક જ વર્ગમા બેસી છોકરા છોકરીઓ સાથે ભણે તે ભલે સહશિક્ષણ ન ગણાય અને સમાનશિક્ષણ ગણાય પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ અખતરો અપનાવી લેવા જેવો છે ગુજરાતના નાના નાના ગામોમા પણ છોકરાઓ માટે હાઇસ્કૂલ છે અને તેમા માત્ર દરેક વર્ગમા છોકરીઓ માટે એકાદ બેન્ચ રાખવામા આવે તો સહેજ વધારાનુ ખર્ચ કર્યા સિવાય છોકરીઓને માધ્યમિક શિક્ષણ આપી શકાય આવા ગામો છોકરીઓ માટે સ્વતંત્ર હાઇ સ્કૂલો ચલાવી શકે તે શક્ય જ નથી અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે છોકરીઓને પરગામ મોકલે એવા માબાપો સહ જ થોડા હોય છે, એટલે આ પ્રમાણે ન કરે ત્યાસુધી મોટા ભાગની છોકરીઓ ઇચ્છા છતા માધ્યમિક શિક્ષણથી વચિત જ રહેવાની

પણ આ જાતનુ શિક્ષણ તે ખરૂ સહશિક્ષણ નથી સહશિક્ષણમા તો છોકરાઓ અને છોકરીઓ એકબીજાની સાથે છૂટથી ભળી શકે તેવુ હોવુ જોઇએ એમ વાંધો દર્શાવવામા આવે તો ઉપર દર્શાવ્યુ તેમ ખરો જ છે પણ જ્યાસુધી માબાપો નાતજાતના બધનો તોડી લગ્ન કરવા તૈયાર નથી ત્યાસુધી છોકરા છોકરીઓને સાથે બેસવાના ફક્ત સગવડ સુધી વાત વાળી પછી તેમને છૂટા પાડવા એ ક્રૂરતા જ ગણાય એટલે અત્યારે સાચા સહશિક્ષણનો અખતરો કરવા કોઈ કોઈ શાળાઓ તૈયાર થાય છે તેમા પોતાની પુત્રીઓને મોકલનાર માબાપોએ છેવટના પરિણામ માટે તૈયાર રહેવુ જોઇએ પણ આપણે ત્યા આવો વિચાર કરનાર માબાપો થોડા જ હોય છે મોટા ભાગના તો માત્ર દેખાદેખી જ કરનાર હોય છે એટલે જ લાગે છે કે જ્યારે સહશિક્ષણના પરિણામો જણાશે ત્યારે મોટા ભાગના ગુજરાતી માબાપો પોતાની કન્યાઓને એવી સસ્થાઓમા મોકલતા અચકાશે પણ જે સસ્થાઓ માત્ર આપદ્ધર્મ તરીકે છોકરાઓની સાથે છોકરીઓને ભણવાની સગવડ કરી આપે છે તેમને આવો ભય નથી

ઉપર 'આપદ્ધર્મ' વાપર્યો તે પરથી લેખકનું વલણ સ્પષ્ટ થશે. અત્યારની સ્થિતિ જોતાં ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદી સંસ્થાઓની જ જરૂર છે એમ કહેવું જોઇએ.

હવે સરકાર અને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. આ જાતની સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠ સાથે જોડાએલી છે. ગુજરાતમાં તો શું પણ મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ મુંબાઇ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાએલી એક પણ છોકરીઓની કૉલેજ નથી; એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે છોકરીઓએ છોકરાઓની કૉલેજમાં ગયા વિના છૂટકો નથી. છોકરાઓ માટે જ સ્થપાએલી આ કૉલેજોમાં ફર્ગ્યુસન કૉલેજ જેવા કોઇ રડ્યાખડ્યા અપવાદ સિવાય બહારગામથી ભણવા આવતી છોકરીઓ માટે કૉલેજ તરફથી છાત્રાલયની ગોઠવણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો જ નથી, ત્યારે ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ જે તેના નામ પ્રમાણે ખાસ સ્ત્રીઓ માટે જ છે તેમાં ઉપર દર્શાવેલી બાબતો વિષે ઠીક ગોઠવણ થએલી છે. અમદાવાદ, વડોદરા અને મુંબાઇમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કૉલેજો સ્થાપવામાં આવી છે, અને ભાવનગર, મુંબાઇ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ અને અમરેલીમાં હાઇસ્કૂલો સ્થાપવામાં આવી છે. અમદાવાદની લાલશંકર કૉલેજનાં ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સિપાલ મીસ ભાગવતે પોતાની કૉલેજની છોકરીઓ માટે છાત્રાલય સ્થાપેલું તેનો લાભ અત્યારે તે કૉલેજની વિદ્યાર્થિનીઓ ઉપરાંત ગુજરાત કૉલેજની વિદ્યાર્થિનીઓ પણ લે છે.

ઉપર્યુક્ત ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સરકારે માન્ય કરેલી નથી એટલે તેની પ્રગતિ ધીમી છે. હમણા સર વિઠ્ઠલદાસના ટ્રસ્ટીઓ અને વિદ્યાપીઠ વચ્ચે પંદર લાખ રૂપિયાના દાન સંબંધી તકરાર થઇ હતી તેને લીધે પણ તેની પ્રગતિ જોઇએ તેવી થઇ શકી નથી, પણ હવે તેનું સમાધાન થઇ ગયુ છે એટલે આ વિદ્યાપીઠ ઉજ્જ્વલ ભવિષ્યની આશા રાખી શકે તેમા કેટલાક એવા ખાસ ગુણો છે કે જેથી તે સ્ત્રીઓને ખાસ અનુકૂળ થઈ પડે. તેમા બધુ જ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા અપાય છે, અને શિવણ, સંગીત, ચિત્ર, ગૃહવિજ્ઞાન, બાળમાનસ વગેરે સ્ત્રીઓને ઉપયોગી વિષયો શીખવવાની ખાસ ગોઠવણ છે. વળી શાળા કે કૉલેજમાં હાજરી આપ્યા વિના ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષામાં બેસવા દેવાની છૂટ તેમા રાખી છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર હમણાં હમણા ઠીક થવા લાગ્યો છે. તેમા ઉપર દર્શાવેલા કારણોથી ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠની સંસ્થાઓ ઘણો સારો ભાગ ભજવશે એવી આશા રાખી શકાય.

પટલાણી



મનુભાઇ જોધાણી

ભરત ભરેલો ચણીઓ ને ગાતડી બીડેયો આડવો, ખાપુ ભરેલુ કાપડું અને ખડા ઉપાડ મોજડી પહેરી રાધા હમેશા મારા ઘર પાસેથી નીકળતી ત્યારે છોકરાઓ કહેતા કે એ તો અરજણ પટેલની વહુ. રાધા પટલાણી હતી

રાધા પરણીને આવી ત્યારે તો સાવ ભોટ જેવી હતી પણ આણુ વળ્યા પછી બે વર્ષમા તો એણે ઘરને ઠેકાણે ઘર રાખ્યુ ને અરજણ પટેલની જતી આબરૂ રાખી એમ તો રાધા ઘરવલી ને હાવકી બાઇ હતી.

રાધા વહેલી પરોઢે ઉઠે. બળદને મરાઉ ખડ નાખે ને ભેંસને ઓગઠ નીરે. ને પછી તરત જ ઘંટીએ બેસી જાય. ધમાકામાં દશ શેર ખેંચી કાઢે. એટલુ તો એના હિસાબમા જ નહિ. અને પટેલ ઉઠે ત્યા તો દહીનાં ગોરમાં ને રવાઈ તૈયાર જ હોય. ગોળીમા ગોરસ પૂરે ને પછી સામસામાં નેતરા લઇને માંડે વલોવા. ઘમરૂ ઘમ અવાજ તો એવો ઘોર પૂરે કે રાધા ને અરજણ પટેલ જોરબંધ નેતરાં ખેંચ્યે જાય, ને ઘમ ડારામાં છાશ ઘૂમરીએ ચઢે. પરસેવે રેબઝેબ થઇ રેલા નીતરે ત્યા સુધી રાધા થાક ખાય જ નહિ. પટેલ બીચારા હારી જાય ને નેતરા મૂકી દે ત્યારે રાધા હસી પડે. ને જાણે પોતાના બળનો સરવાળો કરતી હોય એમ એકલે હાથે નેતરા ખેંચ્યે જ રાખે. રાધા ભારે બળુકી ને ખડતલ હતી

રાધા માખણ ઉતારે ત્યારે જરા યે જગ ઉતારી લે. થોડું ઉતર્યું લાગે તો ફરી બે ચાર નેતરા ખેંચી કાઢે ને જગા ય માખણ રહેવા ન દે. છાશમા માખણ જાય ને ફુવડ કહેવાય એ એને જરાય ગમે નહિ એવી તો રાધા હિસાબી હતી.

પટેલ ભેંસ પાઇ આવે ત્યાં તો બેઉ રોટલા ટીપવા માંડ્યા જ હોય. એરા



વિદ્યાબહેન - ઈ. ૧૯૧૪માં વૉર ફંડનાં સેક્રેટરી હતાં તે સમયે



કુટુંબમંડળ • ઈ. ૧૯૧૯માં

ઊભેલાં: સૌદામિની મહેતા, સ્વ. સર રમણભાઈ, કદર્પકુમાર નીલકંઠ, વિનોદિની નીલકંઠ

બેઠેલાં: તરંગિણી નીલકંઠ, લેડી વિદ્યાબ્હેન, જ્યોત્સ્ના મહેતા, સુશ્રુત નીલકંઠ, સરોજિની મહેતા

જોરથી રોટલો ટીપે કે ત્રણ ઘરે એનો અવાજ સંભળાય. અને રોટલો ય મજાનો ઢાલ જેવડો કરે ને સાતપડો રોટલો ફુલીને દડો થાય. માંહી શેર ઘી નાખો તો ય પી જાય એવી તો એની કરામત. રાધાના હાથનો રોટલો વખણાય. રાધા સરસ રસોઇ કરનારી હતી.

રાધા પટેલને રોટલા ને છાશ ખાવા આપે. ને પોતે દેડે સાડલો વીંટાળી વાસીદું કરી નાખે. દિ ઉગે ત્યાં તો છાણુ એકઠું કરીને છાણા થાપી નાખે ને ફળી તો જાણે ઝણુઝણુ છીંકો આવે એવું ટાંકલા જેવું બનાવે. રાધાને ગોબરાઇ ગમે નહિ ને કામમાં આળસે નહિ. રાધા ભારે ઉદ્યોગી હતી.

પટેલ હળ લઇને જાય એટલે આડોશી પાડોશીને રાધા છાશ આપે ને માથે હેલ લઇને તળાવેથી પાણી ભરી આવે મંદિરે દર્શન કરી આવે ને સાધુને લોટ આપી આવે ને ઘરે આવીને પાછી કામે વળગી જ હોય. ચુલો સળગાવીને તાવણુ ચડાવે ને એવું તાવે કે છાશનો ધ્રાંગો ય રહેવા દે નહિ. એનું ઘી મોધર જેવું ચોખ્ખું. કોઇ દિ ગંધાય કે બગડે જ નહિ ને ફોરું ય રહે નહિ. એમ તો રાધા ચોખલી હતી. ને ખંતીલીએ હતી.

બપોરે રાધા ભાત લઇને ખેતર જાય. પટેલ ખાય ત્યાં સુધી ખડ વાઢે ને વળતી આવે ત્યારે ખડની ગાંસડી લેતી આવે. કોઈ વખત કડબનું ઝુંગું ય ગંજીમાંથી ઉપાડતી આવે. ગમે એટલું છેટું ખેતર હોય તો ય ભાત આપવા તો રાધા પંડે જ જાય. રાધા ભથવારી હતી.

ખેતરમાં મોલ ઉભો હોય કે ખળામાં પાક પડ્યો હોય ને પટેલ ત્યાં વાસુ રહે તો તેને વાળુ આપવા ય રાધા જાય. ગમે તેટલુ અંધારૂં હોય તો ય એને જરા ય બીક નહિ. રાધા નીડર અને છાતીચલી હતી.

રાધા કાનમા વેડલા પહેરે, ખુટમાં પોખાનિયું પહેરે, નાકમા સોનાની વાળી પહેરે. ડોકમાં પાનડા પહેરે, હાથે માટલીઆં બલોયા ને આંગળીમાં રૂપાના કરડા પહેરે, પગમાં કાંબીયું પહેરે ને આંખમાં આજણુ આજે ત્યારે એને શણુગાર એવો તો ખલે કે બીજી બૈરીઓ અદેખાઇથી બળી જાય રાધા સુંદરી હતી.

રાધાને છોકરાં ય ઘણા પણ કંટાળીને મારે કુટે નહિ. સહુને કામ ચીંધી દે કોઇ દિ કંટાળીને ગુસ્સે થાય જ નહિ. ને પાડોશમાં કોઇ સાથે ઉપડતે સાદે બોલે ય નહિ. એનો સ્વભાવ ભારે માલનસાર. એ કોઇની આઘીપાછી ન કરે ને કોઇની બોદણી કરવા એ નવરીએ ન થાય. ભલી એ ને ભલું એનું કામ. રાધા એટલી ભોળી ને ભલી કે રાધાને શુકને લોકો ગામ જાય. કોઇને ત્યાં સિમંત હોય ને ખોળો ભરવો હોય તો

નાધાને હાથે ઓજો ભરાવે રાધા અખોવન હતી

તહેવારો આવે ત્યારે ગધા ગન્મા ગાય એક ઝીણે સાદે ગાય ને બીજી સ્ત્રીઓ ઉપાડે એમા ગધાનો સાદ તરત ઓળખાય એની હલ- અને ડોલન તો તેનેની આખો ઠગના ક્રી કે એનુ શરીર એટલુ હાથ કે એને ફેર તો ચઢે જ નહિ કોઇને ત્યા નગ હોય કે કાંઇ પગગણુ હોય તો ગધાને પહેલી મોનાવે એનો કંઠ તે જાણે કોયલ ટહુકો. મીઠી હલક એના ગીત ગાય ને ગનગવે કે બે ઘડી બેસી રહીએ ગધા કોયલ હતી

ચોમાસામા ગધા પુણીઓ નઇને બેસે વરસ દહાડો ચાલે એટલુ સુતર તો એ કાતી જ નાખે વણ રને ઓનાવી વણાવી લે ને પછી એમાથી ગોદ, ચનાખા ને ઝુંડુ જેટલુ જુદુ કાઢે, પોતના કપડ સીવડાવી લે ને પોતાના કપડા નગારી, તેમા ભરત ભરે રાધાનુ ભરત તો એગનાના મધા વખાણે રાધા કારીગર હતી

શ્રાવણ મહીનામા ગધા એકટાણા કરે, તળાવે નહાવા જાય ને મહાદેવે દર્શન કરે ગજેવે રાખડી નવાવે ને ઓમે ને ઓમે બ્રાહ્મણોને દાણા આપે સાતમ આઠમમા ગરબા ગાય, અમાસે પીપળે પાણી રેડે ને ગરીબ ગનમાને દાન કે ત્યારે પાછુ વાળી જુએ જ નહિ ટીનુ નાણુ કાઢી નાખે રાધાના હાથ સોનાના હતા એ ગીત્રે ત્યારે આમાને ધ્યાન ક્રી કે નધા પૉરસી હતી

દિવાળી આવે ત્યારે ગધા કુનની થાપ કરે, લાદ ને ગોરમટીની ગાર કરે ને ઉપર પછી ખડીનો પોત કરે મા- ઉપર ગામણ ઉટળીને ગોઠવે ને સાથીયા ને તોરણ, ચાકળા ને ચંદરવા બાપ ને હીરના ભર્યા હોય તે ટાંગે ઉપર મધી ગાધે ને રેઢિયા ને પાનસુરીયા ય નટ ાવે વર તો કાઇ ખરે ! નધા હાશીની હતી

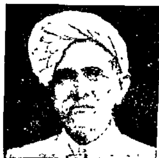
કોઇને ભીંસ પડે ત્યારે ગધા એને ઓથ આપે કાઇનો ભેગમો એ મારે ત્યાર જ જપે આખા ગામને રાધાનો ભરોસો વેપારી યે ગધાના વેણે નાણા ધીરે, એવા તો એના જામીનગના ને નાણા પણ ખગા ભનાય એગતે અપારી કે, એની તો એની શાખ કોઇનુ કગાણુ પડવા ન કે નાધા ગામનુ નાકણુ હતી

ગધા વુડી ને ચાલના મહિન ગય એટલુ એનુ મન પણ એ ગઇ ત્યાર પછી પોતે નવી ઘરધ્યા ત્યારથી એમનુ ઘર ધમાતું ગયુ ને પોતે દેવાદાર થઇ ગયા રાધા તો પોતના ઘરની લખમી (ગૃહલક્ષ્મી) હતી

હજુએ ગામ રાધાને સભારે છે ને ઝરો નીમાસો મળી ક્ષ ઓ બાની કરે છે

લેડી વિદ્યાગૌરી

[ગુજરાતમાં ઊંચી કેળવણીની જરૂર સમજનાર અને સમજ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું સામર્થ્ય બતાવનાર એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ]



હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ

સ્ત્રીઓને અમુક મર્યાદાઓ તો કુદરતે બાંધી આપી છે, પરન્તુ તે મર્યાદાઓને અત્યંત સાંકડી અને ખૂબ ત્રાસદાયક તો મનુષ્યે બનાવી મૂકી છે. કુદરતમાં શક્તિશાળી જીવ જે કાંઇ કામ કરે એ નબળાઓએ સ્વીકારવું જોઇએ; સ્વીકારવું જોઇએ એટલું જ નહિ, પણ તેને વખાણવું પણ જોઇએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો નબળાઓની હયાતીને જ હાનિ પહોંચે છે. આવા સર્વવ્યાપી કાયદાને તાબે થઇ સ્ત્રીઓને મર્યાદા સ્વીકારવી પડી, પુરુષોએ તેમને માથે ઠોકી બેસાડી. આવી મર્યાદા જ્યા જ્યા સ્ત્રીઓના જીવનને કુંઠિત કરી મૂકતી હોય ત્યાં ત્યાં તેનો ધ્વંસ કરવાના વિચાર સ્ત્રીઓને હમેશાં આવ્યા કર્યા છે અને સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ કરી કાંઇક રસ્તો અવશ્ય કાઢ્યો છે.

લેડી વિદ્યાગૌરીએ આવું સામર્થ્ય દાખવી, વ્યક્તિ તરીકેની પોતાની શક્તિ બતાવી બંડખોરનો દેખાવ કર્યા વિના પણ સ્ત્રીઓની અયોગ્ય મર્યાદાઓ સામે બંડ કર્યું, અને ખૂબ મુશ્કેલીઓ સહન કરીને પણ ગુજરાતને બતાવી આપ્યુ કે ગુજરાતની સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કેળવણી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે અને તેવી કેળવણી લીધા પછી પોતાનાં ભાઇબ્હેનોને અને સંતતિને એક નમૂનારૂપ થઇ પડે તેવું જીવન ગાળી શકે છે.

જ્યારે સર્વત્ર અંધકાર હતો ત્યારે તેમણે સ્ત્રીકેળવણી માટે ઉજ્જ્વલ દીવો પ્રકટાવ્યો. તે દીવાને પ્રતાપે માર્ગ સૂઝયો અને સ્ત્રીજનતામાં એક આદર્શ ખડો થયો. કેટલાક પુરુષોએ તે માર્ગ વધારે ઉજ્જ્વળો બનાવવા પોતાથી બનતું કર્યું અને લેડી વિદ્યાગૌરી સાઠમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે તેટલા અરસામાં તો સ્ત્રીઓમાં ઊંચી કેળવણી ઠીક ઠીક પ્રચાર પામેલી જોવાનો તેમને વખત પણ મળ્યો.

લેડી વિદ્યાગૌરી ઉચ્ચ કેળવણીની જરૂર સમજીને પોતે બેસી ન રહ્યાં, પણ પોતાની આસપાસ એવું વાતાવરણ પ્રસારી શક્યા કે તેની જરૂર હવે ન સ્વીકારનારા જ થોડા રહ્યા હશે એમ કહી શકાય.

હા, જે જાતની ઊંચી કેળવણી તેમણે લીધી અને જેને માટે હવે તો એક જાતનો મોહ જ લાગી ગયો છે એ જાતની ઊંચી કેળવણી નારીસમાજ માટે સપૂર્ણરીતે યોગ્ય છે કે કેમ એ તો એક મહાન પ્રશ્ન ગુજરાત સમક્ષ ઊભેલો જ છે ઊંચી કેળવણી અવશ્ય આપવી જોઇએ બીજી રીતની કેળવણી સ્વીકાર ન પામે ત્યાસુધી ચાલુ રીતની કેળવણી અપાયા કરે એ તો ન છૂટકે લેવો જોઇતો રસ્તો જ છે પરન્તુ જે રીતની ઉચ્ચ કેળવણી હાલ લેવાઇ રહી છે એ બરાબર તો નથી તે હકીકત તો લેડી વિદ્યાગૌરી પણ સ્વીકારી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓને કાંઇક જુદી રીતની કેળવણી આપવાનો જે પ્રયોગ પ્રો. કર્વેએ કર્યો અને જેને દાનવીર સ્વર્ગસ્થ સર વિઠ્ઠલદાસે સબળ ટેકો આપ્યો—કહો કે જીવનબળ જ આપ્યુ–તે પ્રયોગમા સત્ય અવશ્ય છે એમ તો લેડી વિદ્યાગૌરીએ બરાબર જોઇ લીધુ છે. તે વિદ્યાપીઠના કાર્યમા વર્ષોથી તેઓ ભાગ લઇ રહ્યા છે, તે વિદ્યાપીઠનો ક્રમ શીખવનાર શાળા અને મહાશાળા સ્થાપવામા અને ચલાવવામા લેડી વિદ્યાગૌરીની મહેનત ગુજરાત સારી રીતે જાણે છે.

એટલે, ગુજરાતની યુવતીઓની કેળવણી સબધે ખૂબ વિચાર થવાની જરૂર છે એમ લેડી વિદ્યાગૌરી સ્વીકારતા હોવા જોઇએ

ત્યારે એ સબધે જ મારા વિચાર વાચકો આગળ રજુ કરૂ છુ અને વિનતિ કરૂં છુ કે લેડી વિદ્યાગૌરી પણ, તેમને અનુકૂળતા હોય તે પ્રમાણે, આ વિષે પોતાના વિચારો નિબંધસ્વરૂપે ગુજરાતને અર્પણ કરે

સ્ત્રીઓએ ઉચ્ચ કેળવણી લેવી જ જોઇએ એ તો જેટલુ પુરષો માટે જરૂરનુ છે તેટલુ જ તેમને માટે જરૂરનુ છે. બલ્કે, સ્ત્રીઓમા ઉચ્ચ કેળવણી વધારે પ્રમાણમા પ્રસરે તો તેથી દેશને લાભ છે સ્ત્રીઓ માટે તે અવશ્ય શક્ય છે અને કુટુબના પિતા કરતાં કુટુબની માતાના સસ્કાર જેટલે દરજ્જે બાળકો પર વધારે પડે છે તેટલે દરજ્જે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી લવાની આવશ્યકતા પણ વધારે છે.

પરન્તુ એ પણ જરૂરનું જ છે કે જેટલે દરજ્જે કુટુબમાં પિતા કરતાં માતાની અસર જુદી પ્રતિની અને જુદી કોટિની છે તેટલે દરજ્જે પિતાના કરતાં માતાની કેળવણી

માં અવશ્ય તફાવત રાખવો જ પડશે.

કુટુંબને કુટુંબ તરીકે ન જ રહેવા દેવું હોય તો પણ પિતા અલગ રહી શકશે, માતા અમુક ફરજોથી અલગ રહી શકશે જ નહિ. અને ફરજ અદા કરવાની વધારેમાં વધારે યોગ્યતા આપવી એ કેળવણીનો—અને ઉચ્ચ કેળવણીનો પણ—ઉદ્દેશ હોય, તો તો પિતાને કેળવણી વગર ચાલશે, પણ માતાને તો નહિ જ ચાલે એ સ્વીકારવું જ જોઇએ.

એટલે સ્ત્રીઓને યોગ્ય વયે માતા તરીકે ફરજો અદા કરવાની છે જ. એ ફરજો અદા કરવા માટેની યોગ્યતાનો વિચાર સ્ત્રીકેળવણીમાં અવશ્ય આવવો જોઇએ—કઈ ઉમ્મરે, અને કેટલા પ્રમાણમાં તેવી કેળવણી આપવી એમાં મતભેદ રહે એ બનવાજોગ છે. પરંતુ જેમ દરેક ધંધાદારીને પોતપોતાના ધંધાનું શિક્ષણ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ અમુક બાબતોનું ખાસ શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. વળી તે શિક્ષણ સંસ્કારી રીતે અને યોગ્ય ઉમરે મળવું જોઇએ એ પણ દેખીતું છે.

પુરુષને માટે વકીલ, દાકતર, શિક્ષક કે બીજો જે કાંઇ ધંધો કરવાનો હોય છે તેનું શિક્ષણ આવશ્યક ગણાયું છે. તેવું શિક્ષણ ન મળ્યું હોય તેવાની લાયકાત સ્વીકારાતી નથી. સ્ત્રીઓને ઘર ચલાવવું, છોકરાં ઉછેરવા અને સ્ત્રી તરીકેની પોતાની ફરજો અદા કરવી એ પણ આવશ્યક, એક અટપટો અને મહામુશ્કેલ ધંધો છે—એ ધંધામાં કાંઇ પણ લાયકાત મેળવ્યા વગર દાખલ થનારનું જીવન સુખી બની શકતું નથી.

પહેલાંના વખતમાં આ જાતની લાયકાત ઘરની સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થાને લીધે મળી રહેતી એમ માનવાને હરકત નથી. પણ હવે તે સ્થિતિ રહી જ નથી એટલે કુટુંબ દ્વારા નથી મળી શકતું એ જ્ઞાન હવે શાળા દ્વારા આપવાની જરૂર ઉભી થાય છે.

પરંતુ આ જ્ઞાન માત્ર ઉચ્ચ કેળવણીના ક્રમમાં જ આવે એ દેખીતું છે. યુવતીઓ પંદર સોળ કે સત્તરે હમણા મેટ્રિકમાં પહોંચે છે. પછી બી.એ. થતાં, અને તે પછીની ઉત્કૃષ્ટ પદવીઓ લેવા માટેની લાયકાત મેળવવામા બીજાં પાંચ ૭ વર્ષ ગાળે છે. આમ બાવીશથી પચ્ચીશ વર્ષની ઉમર સુધીમા મેળવેલી હાલની ઊંચી કેળવણી સ્ત્રીઓને સ્ત્રી તરીકે તો ત્યાની ત્યાં જ રહેવા દે છે—મનુષ્ય તરીકે અવશ્ય ખૂબ સારા સંસ્કારથી ભરે છે અને સામાન્યજ્ઞાન ઘણું સારૂં આપે છે, તો પણ અત્યંત આવશ્યક બાબતોથી તો તેમને તદ્દન વંચિત જ રાખે છે.

આમ થાય છે તેનું કારણ ઉચ્ચ કેળવણીની જે પદ્ધતિ પુરુષોને પોતપોતાના

ધંધા માટે લાયકાત આપવા દાખલ કરેલી છે તે પદ્ધતિથી જ સ્ત્રીઓને પણ શીખવાય છે તે છે હા, જે સ્ત્રીને અવિવાહિત રહીને પુરુષોના ધંધામા દાખલ થવુ હોય તેને માટે હાલની ઉચ્ચ કેળવણી ભલે ઇષ્ટ હો, પરતુ હજી નજીકના આગામી પચાસ વર્ષ સુધીમા તો સેંકડે એંશી ટકા સ્ત્રીઓ લગ્નસંબંધથી જોડાવાની જ છે એમ કહી શકાય છે તો માત્ર વીશ ટકા માટે એંશી ટકાની કેળવણી પણ અણઘટતી અને નુકસાનકારક પદ્ધતિથી ચાલુ રાખવી એ કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી.

હાલ જે કુટુંબો કેળવણીમાં આગળ પડતા છે તે કુટુંબો પોતાની યુવતીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવા માટે હમેશા તત્પર રહેશે એટલુ જ નહિ, પણ જો ઘટતી પદ્ધતિથી ઉચ્ચ કેળવણી આપવામા આવે તો અવશ્ય ઘણા વધારે કુટુંબો તે લાભ લેવા તૈયાર થશે

હાલની પદ્ધતિમા એક મોટો જ વાંધો અગ્રેજી માટેના મોહનો નડે છે અગ્રેજી ભાષા રાજભાષા છે એટલુ જ નહિ, પણ સારી રીતે ખેડાએલી ઘણી સમૃદ્ધિવાળી ઊંચી ભાષા છે તે ભાષા શીખવી એ સસ્કારને નોતરવા જેવુ છે તેની પણ ના નહિ સમસ્ત દેશના સસ્કારી સમુદાયમા દાખલ થવામા તે ભાષા હમણા સૌ ઉપયોગી છે રાષ્ટ્રીય લડત માટે પણ તે ભાષાના ઘણા જ ઊંડા અભ્યાસની આવશ્યકતા છે આ બધુ સ્વીકાર્યા પછી પણ એટલુ તો અવશ્ય કહેવુ પડે છે કે જે લાભોની આશા રાખવામા આવે છે તે લાભોનો શતાશ પણ ઘણી વાર મળતો નથી

અને એમ સ્વીકારીએ કે એ દલીલ બધી બરાબર છે અને અગ્રેજી વગર આપણને —સસ્કારી વ્યક્તિને—ચાલવાનુ નથી, તો પણ એટલુ તો કહેવાની જરૂર છે કે જે જાતના જ્ઞાનનો આગ્રહ રાખવામા આવે છે તે જાતનુ જ્ઞાન કાંઇ બહુ જરૂરનુ નથી અગ્રેજી ભાષાના ભંડારમા ડોકિયુ કરી શકાય, અને અગ્રેજી દ્વારા જરૂર પૂરતુ કામકાજ કરી શકાય તેવુ કામચલાઉ—સાદુ કામચલાઉ—અગ્રેજી જ્ઞાન, અગ્રેજી એક ઇતર ભાષા તરીકે શીખવવાથી અવશ્ય મળી રહેશે

અગ્રેજીના સારા જ્ઞાન માટે હિન્દનો ઇતિહાસ અને ભૂગોલ અગ્રેજી દ્વારા શીખવાય એ શા માટે જરૂરનુ લેખવામા આવે છે? બીજા વિષયો અગ્રેજી દ્વારા શીખવાથી અગ્રેજીનો મહાવરો પડે એ મોટી દલીલ છે પણ જે દલીલ જેટલી મોટી ગણાય તેટલી તે ખોટી ગણવી પડે ઇતિહાસ, ભૂગોલ, ગણિત વિગેરેનુ જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા પાકુ અને સગીન ઘણા થોડા વખતમા થઇ શકે છે એટલે બીજા વિષયોમાથી બચતો વખત અગ્રેજી

માટે અપાય તો ખાડો પૂરાઇ રહે. કદાચ તેમ પણ ન થાય, તો મોટો પ્રશ્ન તો એ જ છે કે યુવતીઓને તેવા સંગીન અંગ્રેજી જ્ઞાન માટે જે વખત ખરચવો પડે છે તેની તેમને જરૂર છે? ઘણા મોટા ભાગને તો નથી જ. તો પછી તે બચાવી તેમને સ્ત્રીઉપયોગી આવશ્યક બાબતો શીખવવામાં શા માટે ન ગાળવો?

અને જો ગુજરાતી દ્વારા બધું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો, હાલ પંદર વરસની ઉમરે જેટલું જ્ઞાન અપાય છે તેટલું અવશ્ય તેર વરસ સુધીમાં પૂરું થાય.

છથી તેર વરસ સુધીમાં એવું જ્ઞાન આપી દેવાય કે જેથી પાયો મજબૂત બને—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બંને તેટલામાં અવશ્ય થઈ શકે. તેર વર્ષ સુધીનો એક ક્રમ પૂરો થયો એટલે પછી ચૌદથી અઢાર સુધીનો આપણે જેને ઉચ્ચ કેળવણી કહીએ તેવો ક્રમ ઘડી શકાય. આ ક્રમમાં સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી એવું શારીરિક વિકાસનું જ્ઞાન અવશ્ય મળવું જોઇએ.

અઢારથી બાવીશ વર્ષ સુધીમાં તેમના બીજા ઉચ્ચ ક્રમની સાથે સુવાવડ, બાળસંભાળ, બાળઉછેર તથા બાળકેળવણીના સંગીન જ્ઞાનનો સમાવેશ કરવો જોઇએ. ગૃહવ્યવસ્થા, માનસશાસ્ત્ર, બાળકોના વ્યાધિ અને તેના ઉપચાર એ વિષયોના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે સગવડ અવશ્ય થવી જોઇએ અને સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખનાર અગર તો ફરજિયાત તેવી સ્થિતિમાં આવી પડનાર માટે પૈસો કેવી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તેટલા પૂરતું અર્થશાસ્ત્ર પણ તે ક્રમમાં અવશ્ય હોવું જોઇએ.

શ્રી. ના. દા. ઠાકરશી મહિલાવિદ્યાપીઠ શરૂ થયે આજે લગભગ સત્તર અઢાર વર્ષ થયાં, છતાં તે વિદ્યાપીઠ પણ એક પ્રયોગથી આગળ વધી શકી નથી. અલબત્ત, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રયોગ, અને મુંબઇ વિદ્યાપીઠમાં ગણિત જેવા આવશ્યક ગણાતા વિષયોને ઐચ્છિકમાં સ્થાન આપીને બનાવેલી સરળતા એ બે બાબતોમાં ઠાકરશી વિદ્યાપીઠ ખરી દિશામાં કામ કરી રહી છે. પણ તેમાં પણ સ્ત્રીને સ્ત્રીત્વ માટે સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર મળેલું જણાતું નથી.

કેળવણીનો મોહ સારો લાગ્યો છે અને શાળામહાશાળામાં યુવતીઓની સંખ્યા સારી રીતે વધતી જાય છે. આ અવશ્ય શુભચિહ્ન છે, પણ તે મોહમાં તણાતી યુવતીઓ હમણાં નહિ તો ભવિષ્યમાં સ્ત્રીત્વહીણી થતી નહિ જાય એમ માનવું એ મોટી ભૂલ છે. જો વાતાવરણના સંસ્કાર મનુષ્ય-સ્વભાવને ઘડવામાં સારો ભાગ ભજવે છે એમ

માનીએ તો તો હાલનુ વાતાવરણ સ્ત્રીઓને તેમની ઉચ્ચ કેળવણી માટે બહુ મદદરૂપ નથી હજી સ્ત્રીઓ ઊંચી કેળવણી તો બહુ જૂજ પ્રમાણમા લે છે માટે હાલનો આ સાધન વિચારવા જેવી નથી એમ ગણી એ વિષે મૌન રાખવામા આવે, તો તો ચાલુ પ્રવાહ વધતો જ જવાનો—વધતો જ જવો જોઇએ અને પ્રવાહ વાળી ન શકાય તેવો મોટો થઇ જાય તો તો પછી જે થાય તે જોયા કરવાની સ્થિતિ રહે પછી તેને વાળવામા વધારે શ્રમ અને શક્તિની જરૂર પડે

માટે જ આ પ્રસગે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી, આ પ્રશ્નના નિકાલ માટે લેડી વિદ્યાગૌરી હવેના તેમના જીવનમા યથાશક્તિ યથારુચિ પ્રવૃત્તિ આદરે અને તેમને જેમ આજ સુધી જશ મળ્યો છે તેમજ આવી પ્રવૃત્તિમા પણ જશ મળે એવુ ઇચ્છી, વિદ્યાબ્હેનને તેમના ધન્યજીવન માટે અભિનદન આપુ છુ પ્રભુ તેમને અનેક આશીર્વાદોથી નવાજ્યા કરો એ જ પ્રાર્થના

હિંદુ સંસાર અને સ્ત્રીકેળવણી

મિસ બાઇઆઈ લીમજીભાઈ પાલમકોટ

મનુષ્યને આ જ્ઞાની જગતની રોશની દેખાડનાર સ્ત્રીજાત છે. કુદરતના હાથથી ઘડાયલા આ શંકારહિત કારણ સબબે, દુનિયાની હસ્તી સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારાં વિવિધ પ્રકારનાં નાનાં મોટાં કાર્યો પાર ઉતારવા માટે પુરુષો ભેગો સમાન હક્ક સ્ત્રીને કાજે કુદરતે નિર્માણ કર્યો છે. એ સિદ્ધાંતની પુરુષવર્ગથી ના પાડી શકાશે નહિ.

માનસિક જીવનને ફતેહમંદ બનાવવા માટે પુરુષો સ્ત્રીવર્ગને ઉચ્ચ કેળવણીમાં ફેલાવી, સંસાર અને સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ બજાવીને સેવા આપવાના કામમાં તેમને મદદ ન આપે તો માનસિક જીવન ઝુંકાતું રહે અને છેવટે નબળું પડીને તેમાં સમાયલાં ઉચ્ચ તત્વોનો નાશ થાય. ઉઘાડી આંખ્યોએ સંસારી જીવનની એવી દુર્દશા લાવવા માટે સ્ત્રીઓથી વધુ જવાબદાર પુરુષો છે.

પુરુષોના જીવનને સુખરૂપ રાખવા સ્ત્રીઓ જેટલી ચિંતા અને કાળજી કરે છે એટલા જ પ્રમાણમાં સ્ત્રીજીવનને સુખરૂપ રાહપર મૂકવા પુરુષવર્ગ તરફની કાળજી અને મદદની જરૂર રહે છે.

પચાસ વર્ષ પરનો તે અસલનો સાંકડા વિચાર અને ટુંકી ગણત્રીનો જમાનો વહી ગયો છે. છેલ્લાં ૨૦–૨૫ વર્ષમાં સ્ત્રીકેળવણી મજબુત કદમે આગળ વધી છે અને તેનાં મીઠાં ફળ આપણે બાખુશીથી કબુલ કરીશું. સ્ત્રીકેળવણી વધવાથી હિંદુ સંસારમાં કેટલેક દરજ્જે મોટો સુખરૂપ સુધારો થવા પામ્યો છે, પણ એ સુધારાનું વાતાવરણ જોઇએ એવા મોટા વિસ્તારમાં કુળકુપ તબક્કા ઉપર ઝળકી રહ્યું નથી. સ્ત્રીઉન્નતિની ઝડપી ચાલ થવી જોઈએ. સ્ત્રીકેળવણીનાં ફળ બહુ ધીમે પાકે એ સ્થિતિ પુરુષવર્ગ તરફની બેદાબેદા જેવા કરવાની લાગણી દેખાડે છે જે ખેદયુક્ત ગણાય.

પુરુષવર્ગને ભય રહેતો હોય કે સ્ત્રીઓ કેળવાઇને મરદો ભેગી એક સરખી પંક્તિએ ચઢી આવશે અને ખાનગી તથા જાહેર જીવનમાં સમાન હક્ક મેળવવા લડત ઉઠાવી પુરુષોને પાછળ હઠાવશે હોય તો એ ભૂલભરી કલ્પના છે. સંસાર અને સમાજમા સમાન

હક્ક માગવાની સ્ત્રીની અભિલાષા હિંદુ સમાજને માટે અને કોમને માટે મગરૂર થવા જે
છે તે સત્તાના બળ પર કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ એવા હક્ક મેળવી સમાજ અને સમાજના
ગંદલા ખુણાખાચરા સુધારવામા જીવતા કરવા સમર્થ થશે જેથી આખરે ફાયદો જ મેળવાશે
કેળવણી અને કળવણીના બળ તથા એમા સમાએલી સરતોથી પુરુષવર્ગને બીવાની જરૂર
રહેતી નથી પણ સ્ત્રીકેળવણીને ઉત્તેજન અને મદદ આપવા ફરજ છે એવી ફરજના
ખ્યાલથી મદદ આપવી જોઇએ

રૂડા અને પુખ્ત વિચાર અને પરસ્પરની ફરજની દિલસોજ લાગણીથી કેળવાયેલ
બ્હેનો પોતાની આસપાસ બેઠી, મિત્રો અને સમાજમા તન મન અને ધનથી નબળા
માનવીઓ માટે, નર કે નારી જાતિના કશા તફાવત ગણ્યા વગર, તેઓની જિંદગીમા
સુખરૂપ સુધારો લાવવા જે નિકટ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે અત્યારે જોવાય છે
આથી તેમના અને દેશના સસારી જીવનના વાતાવરણમા અનેક પ્રકારનો ઉદ્ધાર થવા
પામ્યો છે, સ્ત્રીઓ પોતાની રોડી સ્થિતિ જોતી અને સમજતી થઈ છે, તેમા ફેરફાર
કરવાની જરૂર પીછાણતી થઇ છે, અને એવા દિલસોજ બ્હેનોની લાગણી સમજી લઇને
તેઓના સમજ યા પ્રમાણે સુગંધી રીતભાત પર અમલ કરતી થઈ છે સમાજ અને
સમાજના કેટલીક દિશાએ એવો સુધારો ઝળકી બ્હેનો જાહેર થએલ છે એવા રૂડા
લાભ આણી આપતા પ્રયાસ કરવા માટે મંડળોની સ્થાપના કરી જે બ્હેનો આવા
સ્ત્રીઉન્નતિના ભનામા તન, મન, ધનથી મદદ આપે છે એ રૂડી લાગણી ખચિત જ
ધન્યવાદપાત્ર છે આવા રૂડા દાખલા જોઇ ઓછુ ભણેલા અને કુસંપવાળા બીજી બ્હેનોએ
બહાર આવી આવા સ્ત્રી-સેવા-મંડળમા જોડાઈ બની શકતી મદદ આપવા હવે મોટા
પ્રમાણમા બહાર પડવુ જોઇએ હિંદુ કોમની વસ્તી લાખોની નથી પણ કરોડોની છે
એવા ગંજાવર વિસ્તારમા અજ્ઞાનના પણ મોટી જ ગંજાવર વિસ્તારમા જડ નાખી બેઠી
છે સસારમા ભાતભાતની અકળામણ અને નિરાશા, દુખડા અને તેથી ઉપજતા સકટ
અને સંતાપની પગ કરી સીમા રહી નથી સર્વ સત્યાનાશભર્યા પુરાણા રીતરિવાજમા
સદાયથી હાનિકારક રૂઢી અને સસારી જીવનને ઉધઈનુ જ કચડી નાખનારા નઠારા અને
ખરે જ નુકશાનકારક ધારા-કાયદાના એવા હિંદુ સસાર સામે ચોબાજુથી લુરસતા કજ્વા
તેણના ન-દરજ્યાન્તેગ વાતાવરણને એકદમ સુધારવુ એ તો ખરે જ સહુ વિકટ કાર્ય
છે, પણ પુરતા વર્ગ તરફથી ધનની મદદ અને સમાજને વગના કાયદાની છુટ મળે તો કરોડી

રૂઢીઓ સ્ત્રીવર્ગે હિમ્મતાઇથી દૂર કરવા તમામ સમર્થ જણાય છે.

સ્ત્રી સંસારની પ્રધાન ગણાય છે. સંસારના કારોબારની લગામ ગૃહિણીના હાથમાં છે ત્યારે ગાઢી સમજ ધરાવતો પુરુષ જરૂર કબુલ કરશે કે અજ્ઞાન સ્ત્રીના હાથમાં સંસારનું સુકાન હોય તો તે સંસાર અને તેમાં ઉછરનારાં નાનાં બાળકોના શા હાલ થાય અને ભવિષ્ય કેટલું ભયાનક બને?

ભણેલાં અને અનુભવી એ બન્ને સ્ત્રીવર્ગની બહેનોએ હિંમતથી હવે સંસાર અને સમાજની સેવામાં બહાર પડવું જોઇએ. ઊંચી કેળવણી લીધેલી ઘર-સંસારથી બહેનો અનુભવ મેળવેલી બહેનો અને વધારે ઉચ્ચ પંક્તિના લાભકારી પ્રયાસ આરંભવામાં પોતાની ઉચ્ચ મન-શક્તિની જે પ્રમાણમાં મદદ આપશે તે જ પ્રમાણમાં સંસારને સુખરૂપ બનાવવાનું વ્યવહાર શિક્ષણ આપવામાં ઉપયોગી થઇ પડશે. તન અને મનથી સ્ત્રીઓ સેવાના સુંદર કાર્યો કરવા બહાર પડે, તેઓને પુરુષ વર્ગ તરફથી ધનની મદદ આવશ્યક છે. પુરાણાં રીતિરિવાજ, જે હાલ આ જમાનાના સંસાર-વ્યવહારથી ઉલટા છે, યાને સંસારી જીવનને કચરી નાખનાર-ભયંકર નુકશાન આપનારા છે, સુખ-શાંતિ અને કીર્તિને ધોકો પુગાડનારા છે, તેમાં છટકાટથી સુધારો કરી આપવાની ફરજ પુરુષવર્ગને માથે ઉભી છે.

ભણેલાં, ધનવાન અને સેવા આપવાનો મજબુત ખ્યાલ અને દિલસોજી ધરાવનારાં સ્ત્રી-પુરુષો ભેગાં મળી, ભેગાં બળ અને એકમતિથી સંસાર-સમાજસેવાના કાર્યો કરવા બહાર નહિ પડે ત્યાં સુધી હિંદુ સંસારનું જીવન જમાનાને છાજતા નકશા પર આવવું મુશ્કેલ જ છે, અને પરિણામ નુકશાનકારક આવે તો બન્ને વર્ગ તેથી જવાબદાર ગણાય.

સંસારી ધારા-રિવાજના દુ:ખભર્યાં બંધનમાં ઘેરાઇને ગુંગળાતા જીવો ક્યાં સુધી કેદની જિંદગી જીવી શકે? તેઓ સંકટના બંધનમાંથી નાશી છૂટવા સહેજે યત્ન કરે એ કુદરતી જ છે.

વિધવાવિવાહ પર બંધનનું સીલ મારેલું અને બાળલગ્ન માટે છુટ આપેલી! એવા કડવા અને કાળા કાયદાઓ જમાનાના જમાના સુધી ચાલવા દેવા એ ઇનસાનિયતને હેવાનિયતમાં ફેરવવા જેવું નઠારૂં અને પાપી કામ છે. ૬૦ વર્ષના પુરુષની ૧૨ વર્ષની બાળા બાયડી' જો તે ડોસો મરણ પામે તો, જિંદગીભર તેણીએ વિધવાવસ્થામાં રહેવું જ જોઇએ! આ તે કેવી અક્કલહીણુ વાતો છે? હાલના સુધરેલા જમાનામાં 'સુધરેલા'-અને 'આગેવાન' ગણાતા પુરુષો આવો તમામે તમામ બેહુદો મામલો અને નાશકારક રિવાજ

ચલાવવા માગે તો આવું જબરૂ સંકટ સ્ત્રીવર્ગ ન જ સાંખી શકે એટલું જ નહિ પણ ઈશ્વર પણ ક્રોધાયમાન થાય. બાળલગ્નની મજબુત અને સખત કાયદાથી બંધી કરાવવી જોઇએ.

શારદા—ઍક્ટના ભંગ માટે હજી વધુ આકરી સજા આમેજ કરવી જોઇએ અને વિધવાવિવાહને સંસારને પેશ પડતી સીમામાં આણવીને તેમા ઘટિત છુટછાટમાં સુધારો આણી આપવો જોઇએ. એવી અક્કલપસંદ દિલસોજી પ્રથમ પુરુષોએ જાહેરમા મુકવી જોઇએ અને તેને સ્ત્રીવર્ગ જરૂર જ ટેકો આપીને અમલમાં મુકવા લલચાશે એ સ્વાભાવિક છે. પુરુષવર્ગ આપમતલબ સાધવા માટે સાદી અક્કલને અભરાઈ પર ધૂળ ખાતી નાખે અને વર્ષોના વર્ષો સુધી આંખ આડા કાન કરી બહાર પોતાના માટે "સુધારા" અને "આગેવાની"ના વૈભવ જમાવતો ફરે અને ઘરની, કોમની અને દેશની સ્ત્રીઓને ગોડાઉનમાંના પડતર માલની પંક્તિ પર નાખી મુકે, તો એવા સંકટમાં સપડી મરવા જે કૃતગ—બિલાડા પણ જીવ પર આવીને નાસી છૂટવા યત્ન કરે તો આખર કરે માનવજાતની સ્ત્રી આવી જાલીમ અકળામણ અને અસહ્ય નીરાશામાં કદી યે ડુબી શકે નહિ. હિંદુ ભાઈઓ પાંજરાપોળમા પશુ પંખી અને કુતરાં કબુતર જેવા માંકડને પણ સુખરૂપ રાખવા કાળજી અને દયા કરે છે, તે સાથે જ વખતે હિંદુ સંસારના તમામ નઠારા બંધન તોડવા અને ભયુકના દૂર કરવા કશો યે પ્રયાસ ન કરે તો ધનાઢ્ય પુરુષોની એવી સત્તા અને જાહોજલાલી, એવી બાહોશી અને આગેવાની શા ખપની? એમા વજુદ કેટલુ છે અને એવાઓને માનપાન કેટલુ ઘટે?

દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ પોતાની આસપાસની બીજી કોમના સંસાર, તેના રીતિ રિવાજ અને બંધન સાથે ઘટિત છુટછાટનુ પ્રમાણ જોતાં ઉઘરે છે, તેનો લાભ ભોગવવા આશાવન્ત રહે છે, તો શું હિંદુબ્હેનોના તનમા જીગર જેવી વસ્તુ નથી કે તેઓને પણ મસારના સુખરૂપ હક્ક ભોગવવા તલખ ન થાય? પોતાના સંસારને માફક આવતા તમામ પ્રકારના નાનામોટા વૈભવ ભોગવવા જાતિનો કાયદો ઘટિત છૂટ ન આપે તો હોશિયાર કે અભણ, બન્ને વર્ગની સ્ત્રીઓ, જિંદગીભર સંકટમા ગોંધાઇ રહેવા કરતા ઘર બહાર નાસવાનું પસંદ કરે આવી કોમને કલંક આપનારી રૂઢી ઉભી કરવા પુરુષો જ જોખમદાર ગણાય.

સંસાર સુખરૂપ ચાલે, કોમને શોભા આપે અને એ રૂઢી રહેણીકરણીના અગત્યો બીજા અજ્ઞાન અને ગરીબ વર્ગની જિંદગી સુધારી શકાય, એ ખરે જ ખુદાપસંદ કાર્યો છે, એવાં કાર્યો સ્ત્રીના જીગર કરી શકે એવું કુદરતે સ્ત્રીનું નરમ અને સાધારણ જીગર

બનાવેલ છે તેથી પુરુષ વર્ગે ધનની મદદ અને રિવાજની છૂટ સ્ત્રીઓને આપવી લાજમ છે, જાણે આ જરૂરી ફરજથી સંસાર અને સમાજની ચડતી કરવા પુરુષો ખુદાના ઘરથી-ફરજથી બંધાયલા છે. આ સાદો સિદ્ધાંત પુરુષોએ જિંદગીભર ગોખવો અને અમલમાં મુકવો જરૂરી છે.

"સંસાર" બોલવું બહુ સહેલું જણાય છે પણ "સંસાર"માં જિંદગી સાથે જોડાએલી તરેહ કિસમની કાળી-ધોળી બાજુની સપાટી પર સુખ અને સંકટનાં વાદળાં ચડી આવે તે વખતે સમયસૂચકના જાળવીને સુખમાં અંદાજે અને દુઃખમાં ધીરજ રાખવી એ કાંઈ લાડવા જલેબીના તર નવાલા મોઢામાં મૂકી ગળી જવા જેવું સહેલું કામ નથી. સંસારનો વિસ્તાર મોટો તેમ એમાં સમાએલી ફરજો પણ વિધવિધ પ્રકારની: ધણી, છોકરાં-છૈયાંને સંતોષવાં અને સંસારીકારભારની લગામ ઠેકાણે રાખવી એ બહુ દૂરઅંદેશીભર્યાં વિકટ કાર્યો છે. બહુ બહોળા વિસ્તારમાં મહાયલી ફરજ આમતેમ અને સઘળે બજાવવી એવી ગૂંચવાડાભરી થાય કે તે વખતે ભણેલી અને કુનેહવાળી ગૃહિણી જ સમો તપાસી લેઈ શકે છે અને શાંતિ સાચવી શકે છે, અજ્ઞાન અબળા આવાં સુખરૂપ કાર્યો કરવા ઘણેભાગે અશક્ત બની બેસે છે અને નહિ કરવાજોગ કરીને ગુંચવાડો અને અકળામણ વધારે છે.

ઘરસંસારની જાળવણીમાંથી સમાજમંડળમાં સેવા આપવાનાં બીજ રોપાય છે. જે ઘર ન સંભાળે એવી સ્ત્રી સમાજની સેવા તે શી રીતે કરી શકે? માટે સંસારને ગુણધી અને ફાયદાકારક કાયદા નવેપાયેથી રચી આપીને સ્ત્રીને સુખશાંતિનું બીછાનું આપવું જોઇએ. ભોંય પર ખૂણે પડી જિંદગી બરબાદ કરે અને એવી દુઃખભરી સ્થિતિ પુરુષો જોયા કરે એ જેટલું આપણને જોવાને માટે ખેદયુક્ત છે એટલું જ પુરુષોની બેદરકારી માટે તિરસ્કારપાત્ર છે.

આજથી ૪૦-૫૦ વર્ષો પરના તે અસલી જમાનામા-કેળવણી સાથે સુધારાની ધામધુમ અને ભાતભાતની ચાપચાઈના વૈભવ હસ્તીમાં નહોતા, તેવા પુરાણા જમાનામા ઇચ્છા, ઇરાદો, હોંસ, શોખ, ઉમંગ સર્વ મંદ હતાં. દેખાદેખીના ભપકા જમાવવાના સ્વપ્નાં યે નહોતાં આવતાં, તે સબબે સંસારના ઝીંઝરેથી ઉપાધિ અને વ્યાધી બંને દૂર જ હતાં, અને સુધારા અને સ્વતંત્રતા, છુટાપણું અને મોજશોખની મોહિનીના વૈભવ દૂર જ હતાં. પછીથી નવો જમાનો નવી ધામધુમ સાથે નવા રંગરાગ અને નવાં તાલ સુરની નવરચના ખેંચી લાવ્યો એ સબબે જ હજી પણ ઘરની સ્ત્રીઓ અને સમાજની બ્હેનો

જુના બંધનમાં જકડાઈ મરે એ તમામ દુઃખદાયક પુરવાર થાય કે નાતીના રિવાજમાં જો હજી યે ફેરફાર ન થાય અને સમાજને પેશ પતી વટિત છૂટછાટ સ્ત્રીઓને ન મળે તો ઇન્સાનિયત ઘર બહાર નાસી હૈવાનિયતને ગળે વળગે એ સ્વાભાવિક જ છે પરિણામમાં આખી કોમના કપાળે કલંક ચઢી આવે એવા ન છાજતા ફેસાદ દૂર ન કરવા માટે પુરુષો જવાબદાર ગણાય તો ખોટું જરા યે નથી

પહેલો ઘર સંસાર પછી સમાજસેવા, અને ત્રીજે નંબરે દેશ સેવા ગણાવી જોઈએ અને એ જ ધોરણે સેવાના કાર્યોની રચના અને વહેંચણી થવી જોઈએ કોમની સ્ત્રીઓ ખરે રસ્તે કેળવાય નમુનેદાર દીકરી તરીકે તૈયાર થાય તો જ તેવી બાળાને બાયડી બનાવવા પુરુષો નિષ્ઠા રાખવી તે જ સ્ત્રી સંસાર સંભાળશે અને સમાજને ઉપયોગી થઈ પડશે અનાજમાં કાંકરા હોય એ સબબે અનાજ ફેંકી દેવાતો નથી તેમ ન સુધરી શકે તેવા વર્ગ તરફ ઓછી લાગણી હોય તો તે કારણે તમામ સ્ત્રીવર્ગને ભૂલવી જોઈતી નથી

ખરી કેળવણીમાં આગળ વધેલી ૫૦ બહેનો પાંચ-દશ હજાર બહેનોની રાહબર મદદગાર બની છે સંસાર અને સમાજને પડતો મૂકી દેશના ઉદ્ધારના દરિયામાં મોજાં શાંત કરવા દોડશે તો કેળવણીનો સદુપયોગ કરવામાં તેણી બગાડ ઊભું કરશે ખ્યાલ રાખવાનું છે કે સંસારથી સમાજની રચના થઈ શકે અને સમાજની નવરચનાથી દેશનું વાતાવરણ સુધરી શકે

સંસાર અને સમાજની સેવા બજાવવા લાયક પુરવાર થએલી બની નારી ધનવતી કુનેહબાજ બહેનોના હાથમાં ધનાઢ્ય પુરુષોએ ધનની થેલી સોંપવાનો વખત અત્યારે આગમજનો આવી પહોંચ્યો છે સંસારના ખપ પૂરતો વૈભવ વાપરનારા પુરુષોએ છૂટા હાથના ખર્ચા કરવા સાથે જ સંસારના સંકટ દૂર કરવા સ્ત્રીવર્ગનો સાથે સલામત અને ઉદ્ધાર કરવા ઉમંગ રાખવો જરૂરી છે

હિંદની તવારીખમાં અમન જમાનાથી જ વીર સ્ત્રીઓના બુદ્ધિબળ અને પરાક્રમો નોંધાએલા છે એથી તવારીખ શોભી રહી છે હિંદુ કોમ એવા બળવાન માતાની વાતો આજની સંસ્કૃતિથી કરી રહી છે એ જ વંશથી ઉતરી આવેલો હાલનો સ્ત્રીવર્ગ સંસારી સંકટ અને દુઃખ જોવા મળનાર નથી આ દુઃખભર્યા બંધનો, કુરિવાજ, કનીષ્ઠ નમાલા મથન અને નકામા બખડી લેનારી ગેરફાયદેની રૂઢીમાં પડતા રંધાર નાશથી હિંદુ સંસારનું ભાવિ નક્કી ઉજ્જ્વળ થશે

હિંદુકોમની કીર્તિમાં માનભર્યો હિસ્સો આપનારાં બાહોશ બ્હેન લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠનું ઉચ્ચ ચારિત્ર ખરે જ દાખલારૂપ છે. કુનેહબાજ બાહોશ સ્ત્રી શું કરી શકે એ એમના સંસારનો સુખરૂપ કારોબાર બીજાં બ્હેનો માટે મનન કરવા જેવો સુંદર છે. કેળવાએલાં આ બ્હેને પોતાના ફરજંદોને એવી જ ઉચ્ચ કેળવણીમાં ઉછેર્યાં અને સમાજને મોટી કીર્તિવંત સેવા આપવા સમર્થ થયાં. અને એ રીતે જિંદગીનું અગત્યનું કાર્ય અને એક મોટી ફરજ કેળવણીના બળથી પરિપૂર્ણ કરી શક્યાં, જેના પરિણામે આજે એમની ડાયમંડ જ્યુબિલી ઉજવવા જેવો માનભર્યો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે. લેડી વિદ્યાબ્હેન જેવાં બીજાં સેંકડો બ્હેનો હિંદુસંસાર અને સમાજને શોભાવવા બહાર પડે! વિદ્યાબ્હેનને ઇશ્વર વધુ માનપાનથી નવાજે! એમનાં મનની શાંતિ કાયમ રાખે અને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે! અને ઉચ્ચ ચારિત્રનાં આ ભણેલાં બ્હેનને માટેની અમારી આ વ્યાજબી પ્રાર્થના ઇશ્વર એમને આમીન કરે!

ગુર્જરી ગૌરવમૂર્તિ લેડી વિદ્યા-બ્હેનને એક ચરિત્ર રેખાંજલિ



લલિત

ગંગા-યમુનાના સંગમે પ્રયાગ તીર્થ છે તેવું સાબરમતી અને તાપીના ઉદકસંગમે સંગમે પણ દામ્પત્યતીર્થ મેં જોયું તે લેડી વિદ્યાબ્હેન અને સર રમણભાઈનું યુગલ. સને ૧૯૮૬માં પ્રથમ હું અમદાવાદ આવેલો ત્યારે તેમનાં દર્શન દૂરથી મેં કરેલાં ત્યારે તો સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રભાવ સ્વદેશભરમાં ઝીલાતો ને તેથી તે સમયના ગુજરરાષ્ટ્રે હજી ગુણસુંદરીઓનાં પણ વિરલ દર્શન પરમ સચ લાગતાં. વડી વિદ્યાગૌરીના આજે સાઠમા જન્મોત્સવે ગુણમર્મજ્ઞ ગુર્જરસુરાષ્ટ્ર તેમનો મણિમહોત્સવ ઉજવે તથી ગુર્જરીનું ગૌરવ વિશેષ સમૃદ્ધ થાય, કારણ કે આજની ગુર્જરી તો હિંદભરમાં તેમજ જગતભરમાં વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામી રહેલ છે તે સ્ત્રીપુરુષના મનોમંગળભર્યા માનરત્નને લીધે નહિ પરંતુ સૌજન્યભર્યા મહદયત્નને લીધે એમ માનવી સહજ રહે તો શું ખોટું? દંપતી પણ સ્વદેશ સંતાન છે એ નવીન સંસ્કૃતિ એ નવીન દંપતીએ જીવનભરમાં દર્શાવેલી તેટલા માટે હું પણ મારી પુષ્પાંજલિ લેડી વિદ્યાબ્હેનને આજે મારા ઓગણસાઠમા જન્મદિવસ એક નાનેરા સ્વદેશબંધુ તરીકે ધરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

સને ૧૯૩૪ના જુલાઈની ૧૦મી તારીખે સાંજે મારા નિવૃત્ત જીવનના નવીન સજ્જન મિત્ર શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ પરીખને ત્યાંથી નીકળી એક સભામાં ઉતાવળે પગલે હું જતો હતો ત્યાં રસ્તે શ્રીમતી મૃદુલાબ્હેનની મોટર મળી ગઈ ને એ જ્યોતિર્મયી જાજ્વલ્યમાન સમાજસેવિકા બ્હેન મને રસ્તે વરસતે વરસાદે શ્રી હંસરાજ પ્રાગજી હૉલમાં મૂકી ગયાં. ત્યારે હું મોડો પહોંચ્યો ને સભા ચિક્કાર ભરાઈ ગયેલી. તેના મંત્રી શ્રીયુત પ્રાણનાથભાઈને દૂરથી ક્ષમાપન ધરતો હું વ્યાખ્યાનપીઠે એમ ચઢી ઉભો રહ્યો તો પ્રમુખસ્થાને ગુર્જરી ગૌરવમૂર્તિ શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનનાં અજાણ્યાં દર્શન મને થયાં. અમદા

વાદના મ્યુનિસિપલ શિક્ષકમંડળની એ સભા હતી ને તેમાં "બાલપ્રતિષ્ઠા" સંબંધે સંગીતરસિક પ્રવચન મારે જ ધરવાનું હતું: એવા સંયોગે મને સહજ ક્ષોભ તો થએલો પરંતુ હૉલ બહાર વરસતી વર્ષા સમાં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને જે અબોલ વાત્સલ્ય હસતે વદને દર્શાવેલું તેથી મારા કવિહૃદયનો બાલભાવ ઉછળ્યો ને મુક્ત રસકંઠે ને ગુર્જરી પુત્રભાવે બાલપ્રતિષ્ઠાનું રસગીત હું ગજાવી શક્યો. તે ગીત આ રહ્યું:

પ્રણયને શરણે પ્રભુ!

પ્રણયને શરણે વ્હાલાં!
પ્રભુને પ્રમાણિયે જી!

બાળકડાં લમણે સ્પર્શે—
કર-કમળે મનડું હર્ષે:
બાળકને શરણે, વ્હાલા!
પ્રભુને રીઝાવિયે જી!

પ્રિયજન અવલમ્બે સ્પર્શે—
ઉર-કમળે પ્રાણ હર્ષે:
પ્રિયજનને શરણે વ્હાલા!
પ્રભુને મ્હલાવિયે જી!

સંતો આત્માને સ્પર્શે—
પદ કમળે જીવન હર્ષે:
સંતોને શરણે, વ્હાલાં!
પ્રભુને ગજાવિયે જી!

'ધિ લંડન ટાઇમ્સ'મા હમણાં એક નાનો અંગ્રેજી લેખ 'A saint & a citizen' 'સંત અને નાગરિક' મેં વાંચેલો. તેમાથી મને તો એમ સમજાયુ કે સંતમાં આદર્શ નાગરિકતા હોય તો નાગરિકમા આદર્શ સાધુતા હોય. સર રમણભાઈ અને લેડી વિદ્યા-બ્હેનમાં ધાર્મિક નાગરિકતા હતી ને તેના રસરંગ તેમણે ગૃહ-કુટુંબમાં, કુલ-સમાજમાં તેમ

દેશ-રાજ્યમાં વિનીતભાવે આચરી દર્શાવેલી છે. મહાત્મા ગાંધીજી દંપતી પણ એ જ સત્યોજ્જ્વલ માર્ગે ગુજરાતને હિંદને અને જગતભરને મહાજનતા દર્શાવી રહેલ છે. તેમાં એ દંપતીની સજ્જનપ્રતિષ્ઠા ઝળકે છે. ગુજરાતની સન્નારીપ્રતિષ્ઠાને શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન પણ આત્મનિષ્ઠાના અનુભવથી રહેનેથી ઉજ્જ્વળતા આવે છે. તેમાં હવે તો અશોકકરુણાની જીવનપ્રભુતા જ્ઞમના જેતા ધર્માત્મા જનકવિદેહીએ આર્યભારતી અરુંધતી દેવીને ધરેલું નંદન આપણે પણ વિદુષી વિદ્યાદેવીને તેમના મણિમહોત્સવે ધરીએ કે—जगद्व्यादेवीमुर्मामिव वन्दे भगवताम् ।

ક્રાંતિની કલા

આશાભર્યાં નયન સ્વપ્ન ઉષા ભરે તું
આદર્શ ને અભય માર્ગ ઉજાળતી તું
ગાનવા પ્રકૃતિને પ્રતિભા ઝીલાવે—
તું તો સદાય નવયૌવનને ન્હવાવે।

૨

મધ્યાહ્નના ઝવા ઉત્સવ કરી ઉમા।
ઉદ્દામ, ક્રાંતિ—યુગપ્રેરક તું પનીશા
અમાર માનવની રમ્ય કલાકૃતિમાં—
તું તો મહાન ભર યૌવનને ઉગાડે

૩

મધ્યા તું વત્સલ પ્રતૃપ્તિ ભરે પ્રશાંતિ—
ને પુણ્યમર્મ પરમાત્મક ભવ્ય કાંતિ
તું નિત્ય યૌવનભર્યાં સુહૃદાત્મ જોતી
હર્યે અશોક કરુણામય શાં ન્હવાવે?

૪

અહોરાત્ર ઉષા મધ્યા ઉત્ક્રાંતિ સૌમ્ય શી ઝગે
ક્રાંત શીં ના ઝીલે રમ્ય રેખાને જગે।

સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં ઊંચી કેળવણી



જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

પ્રજાના જીવનમાં પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે અનેક વ્યક્તિઓનું બલિદાન કરવું પડે છે. સેંકડો કે હજારો કે લાખો જીવોનો ભોગ આપીને પ્રજા પોતાનું ધ્યેય મેળવે છે અને તે પણ કદાચ થોડાં વર્ષોમાં નહિ પણ સેંકડો વર્ષે. યુરોપના ઝેકોસ્લોવાકિયા જેવા પ્રદેશોએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી પણ તે ઘણો ભોગ આપ્યા પછી. ગ્રીસમાં અસલના વખતમાં એક શહેર હતું જેને માટે લોકવાયકા છે કે આખા શહેરનાં હિત માટે એકબે કુમારીકાઓનો ભોગ આપવો પડતો હતો. હિંદુસ્તાનમાં સાંસારિક સુધારાના પ્રશ્નો ઘણાયે આવીને ઊભા હતા અને પ્રજાના નેતાઓને તેમનો ઉકેલ કરવો પડેલો હતો. આવો જ એક પ્રશ્ન સ્ત્રીકેળવણીનો હતો. ભૂતકાળમાં ગમે તે સ્થિતિ હોય પણ અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ થઈ તે વખતે તો સ્ત્રીકેળવણી લગભગ નહિ જેવી જ હતી અને તે અંધકાર સ્વદેશના ઉત્કર્ષની બહુ આડે આવ્યો હતો. તેમા પણ સ્ત્રીઓને માટે ઊંચી કેળવણીનો પ્રશ્ન તો બહુ આકરો હતો. લગ્ન માટેની ઉમર ટુંકી એટલે બાળાઓ ગુજરાતી શીખે, બહુમાં બહુ કરે તો એકબે ચોપડી અંગ્રેજી શીખે પણ ઊંચી કેળવણીનું તો નામ પણ શી રીતે લેવાય? લોકાચાર વિરુદ્ધ, જનસમાજ વિરુદ્ધ, સગાવહાલાં અને મિત્રમંડળ પણ બરોબર સહાનુભૂતિવાળા નહિ—આ મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ થોડી બ્હેનોએ ઊંચી કેળવણી માટે પોતાની બ્હેનો માટે રસ્તો સુતરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને પોતે તેને માટે દુઃખ સહન કરવાનુ પણ પસંદ કર્યું હતું. ગુજરાતમા આ બાબતમાં પહેલ કરનાર કરનાર વિદ્યાબ્હેન અને સૌ. શારદાબ્હેન હતા. આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર તેઓ કૉલેજમાં હતા અને તે વખતે હું એમની સાથેના ક્લાસમાં નહિ પણ કૉલેજમા હતો. એમની ઉપર બહુ વીતકો વીતેલા. જનસમાજમા ગાળો ખાવી, અપમાન સહન કરવું એ તો સાધારણ હતું. જાહેર છાપાંમાં પણ ટીકા

થાય, વગોવણી થાય, સાબરમતી નદીના પુલ ઉપર તેમની માટે વખાણો લખાય. આ બધું છતાં શાંતિથી, વિનયથી કૉલેજનો ક્રમ ચાલુ રાખવો એ સહેલું કામ નહોતું. જેમ લડાઈના વખતમાં ગોળીઓનો મારો આવતો હોય તે છતાં શાંતિથી નીડરતાથી આગળ વધી સામેની તોપોમાં ખીલા મારવા કે એમનો ભૂકો પાડી નાખવો તે મહા ભીષણ કાર્ય જેવું આ બને મનોબળ માગી લેતું. જેમ વડા સિપાઈ આવા નીડર કામથી બીજા લશ્કર આગળ ધસી શકે છે તેમ વિદ્યાબહેનના આ પગલાથી ઊંચી કેળવણીનો પ્રશ્ન બીજી બહેનો માટે સહેલું સુતરો થઈ પડ્યો. ત્રીશ વર્ષ ઉપર કૉલેજમાં જવું તે બાળાઓ માટે ભગીરથ કામ ગણાતું ત્યારે આજે સેંકડો ગુજરાતી બહેનો કૉલેજમાં જાય છે અને જુના વિચારના માબાપો પણ પોતાની છોકરીઓને કૉલેજમાં મોકલવામાં બીલકુલ આંચકો ખાતા નથી.

છોકરીઓને પહેલાં તો ગુજરાતી કેળવણી આપવી કે નહિ તે સવાલ હતો. પણ હવે તો અંગ્રેજી થોડા ધોરણ સુધી તો ભણવું જ જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા થઈ છે. કૉલેજમાં જવું કે નહિ તે બાબત હજુ સમાજ એકમત થયો નથી પણ સમાજમાં મોટો જેવો ભાગ તો એમ માનતો થયો છે કે કૉલેજમાં જવાથી છોકરીઓને બહુ ફાયદો થશે. હમણાં કેટલાક એમ ટીકા કરવાની પ્રથા પડી ગઈ છે કે ઊંચી કેળવણી જે અપાય છે તે ખામીભરેલી છે. તેનાથી નોકરીને માટે વલખાં મારતા યુવાનોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે વગેરે વગેરે. કુમારિકાઓને માટે એવી ટીકા થાય છે કે ઊંચી કેળવણી જે અપાય છે તેમાં ગૃહલક્ષ્મી થવાના માટે સ્થાન નથી. રાંધવાની કળા, છોકરા ઉછેરવાની તાલીમ, ભરવુંગૂંથવું વગેરે બાબતના હમેશાં ઉછરતી કન્યાઓની કેળવણીમાં આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે ઊંચી કેળવણીનું નામ લેવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે આ સઘળી બાબતો આગળ ધરવામાં આવે છે અને ઊંચી કેળવણીની જરૂરિયાત નથી એ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ બધી કળાઓ જરૂરની છે પણ કૉલેજમાં જતા કરતાં આ કળાઓ છોકરીઓ શીખે એ સૂચના સાથે સંમત થઈ શકાતું નથી. પુરુષના જ્ઞાનમાં પણ એવી ઘણીય વસ્તુઓ છે જે કૉલેજ શીખવતી નથી કે શીખવી શકે નહિ પણ તે કારણથી છોકરાઓ કૉલેજમાં ન મોકલવા એવી દલીલ કોઈ કરતું નથી. રાંધવાની કળા કેળવણી આવતી હોય ત્યારે પણ ઘર ખાતે શીખી શકાય છે. ઊંચી કેળવણીથી ચારિત્ર્યનું સુધારણ ને ઘટના થાય છે તે બીજી કોઈ કેળવણીથી નહિ થાય. કૉલેજનું વાતાવરણ, પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોના લેખો સાથે ગાઢો પરિચય, શરીરની તાલીમ વગેરે એવી

રમતો, જીવનભર યાદ રહે એવી મિત્રાચારીઓ, એ બધું કૉલેજોમાંથી મળી શકે છે. ઊંચી કેળવણી માતૃભાષામાં આપવી જોઇએ તથા સ્ત્રીના ઉપયોગી વિષયોની તાલીમ આપવી જોઇએ એ બહાનાંથી પણ કર્વેની સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓ નીકળી છે. કોઇપણ કેળવણી ન લેવા તેના કરતાં આવી યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેવું એ સારૂં ગણાય. બાકી કૉલેજોનાં શિક્ષણથી જે ફાયદો અને તાલીમ મળે છે તે આવી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીઓથી ન મળી શકે. અંગ્રેજી ભાષાએ આ દેશ ઉપર જે અનહદ ફાયદો કર્યો છે તે વર્ણી શકાય એમ નથી. પુરાણાં શાસ્ત્રો, કર્મકાંડ, દંતકથાઓ, હજારો ન્યાતો અને પેટાન્યાતો, હજારો વહેમો, લોકવાયકાઓ અને સામાજિક બંધનો, આ બધાંથી હિંદુ જનસમાજ કચડાઈ ગયો હતો અને હિંદુ સ્ત્રીઓની દશા Olive Schreniernા 'Dream'માં વર્ણવેલી સ્ત્રીના કરતાં પણ ખરાબ હતી. તેઓ જકડાએલી, કચડાએલી, જીવન વિનાની સ્ત્રીઓ થઇ ગઇ હતી. અંગ્રેજી કેળવણીએ વાદળા વિખેરી નાખ્યાં, વર્ષોનાં નાળાં સાફ કરી નાખ્યા, વહેમો અને બંધનોને તોડ્યા અને સમાજમાં વિપ્લવ શરૂ કર્યો. હજુ તો સમાજ સુધારણાની શરૂઆત_થાય છે. સ્વરાજ્યની લડતથી પણ શરૂઆત થઇ છે આ વખતે અંગ્રેજી કેળવણી છોડી દેવી અથવા તો તેને બીજું સ્થાન આપવું તે અતિશય હાનિકર્તા છે. એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય કે હિંદી સાહિત્ય અંગ્રેજી સાહિત્ય જેવું થશે પણ હજુ એ વખત આવ્યો નથી. સાહિત્ય, ધર્મ, વિજ્ઞાન વગેરે બધા વિષયોમા અંગ્રેજી સાહિત્ય અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોગવે છે. કવિવર ડૉ. ટાગોર, મહાત્માજી, શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ વગેરે દેશનેતાઓએ મુક્તકંઠે અંગ્રેજીસાહિત્યમાં વખાણ કર્યાં છે. સ્ત્રીઓની ઊંચી કેળવણીમાં આ સાહિત્યને હમણાં તે ઊંચુ સ્થાન રહેવું જ જોઇએ, કૉલેજોની ઊંચી કેળવણીએ સ્ત્રીઓ માટે ઊંચા જીવનનો દરવાજો ખુલ્લો કર્યો છે અને હજારો ને લાખ્ખો બહેનોએ તે દરવાજામાંથી 'અવર દુનિયા' તરફ પ્રયાણ કરવું જોઇએ.

સમાજસુધારો અને કાયદો



સુશ્રુત રમણભાઈ નીલકંઠ
બી.એ., એલએલ.બી.

આપણા સમાજમાં હજી ઘણા સુધારાઓની જરૂર છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. સમાજના ઘણા હાનિકારક રીવાજો નાબુદ કરવાની જરૂર છે. એને માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે. તે ઉપરાંત કાયદાની મદદની પણ જરૂર પડે છે. રાજ્ય તરફથી સમાજસુધારાને લગતા જે કાયદાઓ કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓનો અમલ કરવા માટે રાજ્યની સત્તાની મદદ મળે છે. દરેક દેશમાં સહુથી બળવાન સત્તા રાજ્યની જ હોય છે. પરંતુ કમભાગ્યે લોકમત હંમેશાં સત્યની પાછળ પાછળ આવે છે અને કાયદાઓ લોકમતની પણ પાછળ ઘસડાયા કરે છે. એટલે કાયદાની મદદથી એકદમ સુધારાઓ દાખલ થઈ શકતા નથી. સામાજિક ક્રાન્તિ થાય તો જ એકદમ જુના અનિષ્ટ રિવાજોનો નાશ થાય અને નવા પાયા ઉપર સમાજની રચના થઈ શકે. જ્યાં રાજ્યની બધી સત્તા એક સરમુખત્યાર (dictator)ના હાથમાં હોય છે ત્યાં તે સરમુખત્યાર લોકમતની અવગણના કરીને પણ સુધારાઓ દાખલ કરી શકે છે. તુર્કસ્તાન પહેલાં [illegible] યુરોપનો [illegible] પછાત દેશ ગણાતો હતો. ત્યાંના સરમુખત્યારે ઘણા સામાજિક સુધારાઓ ટૂંક સમયમાં ત્યાં દાખલ કર્યા છે. એટલે એ દેશમાં થોડા સમયમાં [illegible] પ્રગતિ થઈ છે. હવે આપણા દેશમાં કેટલાક જુના વિચારવાળાઓ જ્યારે જ્યારે સમાજસુધારાને લગતો કોઈ કાયદો કરવામાં આવે છે ત્યારે વાંધો ઉઠાવે છે કે સામાજિક બાબતોમાં રાજ્યને વચ્ચે પડવાનો હક નથી. વીલીઅમ બેન્ટીંકે સતીનો રિવાજ નાબુદ કર્યો ત્યારે પણ આ રીતે જ વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. સમાજ સુધારાને લગતા ખરડાઓ ધારાસભામાં આવે છે ત્યારે રાજ્ય તરફથી ધર્મની બાબતમાં દખલ ન થઈ શકે એમ કહી [illegible] વિરોધ કરે છે. આવા વિરોધ છતાં પણ સમાજસુધારાને લગતા કેટલાક કાયદાઓ પસાર થયા છે.

હિંદુશાસ્ત્રોમાં વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ અપાએલી છે છતાં ઊંચી ગણાતી કોમોમાંથી વિધવાવિવાહનો રિવાજ ઘણાં વર્ષોથી નાબુદ થઇ ગયો છે. સને ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં હિંદુ વિધવા ફરી લગ્ન કરે તો તેનું લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાતું અને એ લગ્નનાં સંતાન પણ ગેરકાયદેસર (Illegitimate) ગણાતાં. આ કાયદાએ હિંદુ વિધવાના પુનર્લગ્નને કાયદેસર ઠરાવી હિંદુ વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. લગભગ ૮૦ વર્ષ ઉપર પસાર થએલા આ કાયદાની મદદ વગર સુધારકો વિધવાવિવાહની બાબતમાં કાંઇ પણ કરી શકયા હોત નહિ.

હિંદુઓ ઘણી જ્ઞાતિઓમાં વહેંચાઇ ગએલા છે. જ્ઞાતિઓનાં બંધન અર્થ વગરનાં છે અને તેના ઘણા ગેરલાભ છે એમ સુધારકો માને છે. નાતજાતનાં બંધન તોડી નાખવા માટે આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો થવાની જરૂર છે. અનુલોમ લગ્ન—એટલે જે લગ્નમાં પુરુષ સ્ત્રી કરતાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિનો હોય તેવું લગ્ન—કાયદેસર છે એમ મુંબાઇની હાઇકોર્ટે ઠરાવેલું છે. પરંતુ પ્રતિલોમ લગ્ન એટલે જે લગ્નમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઉચ્ચ જ્ઞાતિની હોય તેવું લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાય છે. સને ૧૮૭૨માં પસાર થએલા સ્પેશીઅલ મેરેજ ઍક્ટનો આશરો લેનારને આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન કરવાની છૂટ મળે છે. આ કાયદા નીચે નાત જાત કે ધર્મના ભેદવગર કોઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષ લગ્ન કરી શકે છે. સને ૧૯૨૩ પહેલાં આ કાયદા નીચે લગ્ન કરનાર હિંદુને એમ જાહેર કરવું પડતું હતું કે હું હિંદુ નથી. પરંતુ સને ૧૯૨૩ના સર હરિસિંહ ગૌરના સુધારા પછી તેવું જાહેર કરવાની જરૂર પડતી નથી. હિંદુ, બૌદ્ધ, શીખ કે જૈન ધર્મમા માનનારાઓ પોતે તે ધર્મમાં માને છે એમ જાહેર કરીને આ કાયદા નીચે લગ્ન કરી શકે છે. આ સ્પેશીઅલ મેરેજ ઍક્ટ નીચે લગ્ન કરનારે વ્યક્તિઓની સામાજીક સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થાય છે. આ કાયદા નીચે બાળલગ્ન અશકય છે. લગ્ન કરનાર પુરુષને ૧૮ પુરાં થયાં હોવા જોઇએ અને સ્ત્રીને ૧૪ વર્ષ પુરાં થએલાં હોવાં જોઇએ. પ્રથમ પત્નીની હયાતી દરમીઆન ફરી પરણનાર પતિ શિક્ષાપાત્ર થાય છે. એવાં લગ્નોને ઇન્ડીઅન ડાઇવોર્સ ઍક્ટ લાગુ પડે છે. અને જો પતિ પોતાનો ધર્મ બદલે, ફરીથી લગ્ન કરે, અથવા વ્યભિચાર, ક્રૂરતા કે પરિત્યાગ માટે ગુનેહગાર ઠરે તો લગ્ન રદ થઇ શકે છે. જો પતિ નપુસક કે દિવાનો હોય અથવા એને એક પત્ની લગ્ન વખતે જીવતી હોય તો લગ્ન રદબાતલ જાહેર કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રીને મિલ્કત ઉપર પણ અમુક હક્કો મળે છે. લગ્ન કરનાર પુરુષ સંયુક્ત કુટુંબમાંથી જુદો પડે છે. વારસાની

બાબતમાં ઇન્ડીઅન સક્સેસન ઍક્ટ એને લાગુ પડે છે એ કાયદા પ્રમાણે પતિના મરણ પછી વિધવાને એની મિલ્કતમાંથી એક તૃતીયાંશ મળે છે અને તેના વંશજોને બે તૃતીયાંશ મળે છે. જો વંશજો ન હોય પણ બીજાં સગાંઓ હોય તો વિધવાને અને સગાંઓને અર્ધો અર્ધ મળે છે. સગાંઓ ન હોય તો વિધવાને આખી મિલ્કત મળે છે. આ કાયદા નીચે થએલા લગ્નનાં સંતાનોમાં પુત્ર અને પુત્રીને સરખો હિસ્સો મળે છે. વિધવા અથવા પુત્રી પોતાની મિલ્કતની સંપૂર્ણ માલિક થાય છે. સ્પેશિઅલ મેરેજ ઍક્ટ નીચે લગ્ન કરનારને પ્રાપ્ત થતા અંગત અને મિલ્કતને લગતા આ હક્કો સ્ત્રીઓની હાલની માગણીને સારી રીતે સંતોષી શકે. દરેક શિક્ષિત કુમારિકા આ કાયદા નીચે લગ્ન કરવાનો આગ્રહ રાખે તો હિંદુ સ્ત્રીઓને કાયદામાં થએલો અન્યાય દૂર કરવામાં મદદ થઈ શકે.

હાલમાં ડૉ. ભગવાનદાસે કોઈપણ જ્ઞાતિના હિંદુ સ્ત્રીપુરુષના લગ્ન કાયદેસર બનાવવા માટે ધારાસભામાં ખરડો મૂક્યો છે. જ્ઞાતિબંધનો તોડી નાખવા જોઈએ એમ માનનારે આ કાયદાને ટેકો આપવો જોઈએ. આ કાયદો પસાર થાય તો આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન સામેનો પ્રતિબંધ દૂર થઈ જાય. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ડૉ. ભગવાનદાસનો ખરડો પસાર થાય તો સ્પેશિઅલ મેરેજ ઍક્ટ નીચે હિંદુઓનાં લગ્ન ભાગ્યે જ થશે.

બાળલગ્નનો રિવાજ ઘણો હાનિકારક છે અને બાળલગ્નોનાં ઘણાં અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે એમ માનનાર સુધારકો બાળલગ્નનો રિવાજ નાબૂદ કરવા માટે ઘણાં વર્ષોથી પ્રયત્ન કરે છે. બાળલગ્નો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો દાખલ કરાવવાનું માન શ્રી હરવિલાસ શારદાને ઘટે છે અને ૧૯૨૯માં બાળલગ્નો ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો—જે કાયદો સામાન્ય રીતે 'શારદા ઍક્ટ'ના નામે ઓળખાય છે—પસાર થયો. આ કાયદા પ્રમાણે જે લગ્નમાં વરની ઉંમર ૧૮ વર્ષથી ઓછી હોય અથવા કન્યાની ઉંમર ૧૪ વર્ષથી ઓછી હોય એવું લગ્ન બાળલગ્ન ગણાય છે. બાળલગ્ન કરનાર અને કરાવનારાઓ ગુનેગાર થાય છે. મોટી ઉંમરનો પુરુષ પણ ૧૪ વર્ષથી નાની ઉંમરની કન્યા જોડે લગ્ન કરે તો તે પણ ગુનેગાર ગણાય છે. આ કાયદો પસાર થયા પછી પણ દર વર્ષે ઘણાં બાળલગ્નો થાય છે પણ તેના ગુનેગારોની ફરીઆદો ભાગ્યે જ થાય છે. ફરીઆદો કરવામાં આવે છે ત્યાં પણ બાળલગ્ન કરાવનારાઓને નામની સજા થાય છે. જેઓ લગ્નમાં હજારો રૂપિઆ ખર્ચ કરે છે તેમને પાંચપચાસ રૂપિઆનો દંડ ભરવો એ જરા કઠણ નથી લાગતું. બાળલગ્નો નાબૂદ કરવા માટે આ કાયદો વધારે સખત બનાવવો

જોઇએ. બાળલગ્નો અટકાવવા માટે આ કાયદામાં કોઇ કલમ મૂકવામાં આવી નથી અને થઇ ગએલું લગ્ન આ કાયદા નીચે રદ થઇ શકતું નથી.

હિંદુ કાયદામાં સ્ત્રીઓને ઘણો-અન્યાય થયો છે. એ અન્યાય કઇ બાબતોમાં થયો છે અને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય એ વિષયની ચર્ચા કરવાને અહીં સ્થળ નથી. પરંતુ હિંદુ કાયદામાં કેટલાક સુધારા કરવાની બહુજ જરૂર છે. હિંદુ કાયદામા સુધારો કરી અમુક સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદની છૂટ આપવી જોઇએ. કેટલીક નીચી ગણાતી કોમોમાં છૂટાછેડાનો રિવાજ છે તે સિવાય કોઇપણ સન્જોગોમા હિંદુ કાયદો છૂટાછેડાને માન્ય કરતો નથી. બહુપત્નીત્વના રિવાજનો અંત આણવો હોય તો અમુક સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદની છૂટ આપવી જોઇએ. આ બે સુધારાઓને અરસપરસ સંબંધ છે અને સાથે જ દાખલ થઈ શકે.

લગ્નવિચ્છેદના વિરોધીઓ એમ કહે છે કે એક વખત લગ્નવિચ્છેદની છૂટ આપશો પછી છૂટાછેડાના કેસો ઘણા વધી જશે, નજીવાં કારણો માટે લગ્નવિચ્છેદની માગણી થશે અને પરિણિત જીવનની સ્થિરતા રહેશે નહિ. આ બાબતમા આપણે પારસી કોમનું દષ્ટાંત લેવું જોઇએ. એમનામાં અમુક સંજોગોમા લગ્નવિચ્છેદ થઈ શકે છે. પારસી કોમ હિંદુઓ કરતાં ઘણી વધારે બાબતોમાં પશ્ચિમના દેશોનુ અનુકરણ કરે છે અને પાશ્ચાત્ય સુધારાની અસર એમના ઉપર હિંદુઓ કરતા વધારે થઇ છે; પરંતુ પારસીઓમાં લગ્નવિચ્છેદના દાખલાઓ બહુ જ ભાગ્યે જોવામા આવે છે.

સામાજિક સુધારાના કામમા આપણને કાયદાની થોડીઘણી મદદ મળી છે. વડોદરા અને માઇસોર જેવાં પ્રગતિમાન રાજ્યોએ સમાજસુધારાને લગતા ઘણા કાયદાઓ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યા છે. એ પ્રમાણે આખા દેશમાં કાયદાઓની મદદથી સમાજસુધારાની બાબતમાં પ્રગતિ થઇ શકે.

સંસ્કારમૂર્તિ



ઇન્દુમતિ મહેતા

"God Could not be everywhere
and therefore He made mothers."

ઉપરોક્ત સૂત્ર વિદ્યાબ્હેનના જીવનમા મૂર્તિમત થતુ નિહાળીએ છીએ પ્રભુ પોતાનાં બાળકોની સંભાળ બરાબર લઈ શકતો નહિ હોય એટલે જ સમાજની આવી વત્સલ માતાઓને એ કાર્ય કરવા પ્રેરી હશે? વિદ્યાબ્હેને આવા પ્રભુના બાળકોને આશ્રય આપીને માતૃત્વનો મહિમા દાખવ્યો છે.

ગુજરાતની સંસ્કારિતાનો ઇતિહાસ તપાસતા એના ઘડતરમા બહુ વિરલ વ્યક્તિઓ નજરે પડે છે ગુજરાતમા સંસ્કારમિશનનુ કાર્ય કરનાર, ગુજરાતી સ્ત્રીઓનુ સ્ત્રીત્વ અને ગૌરવ જાગૃત કરનાર વિભૂતિ તે વિદ્યાબ્હેન આજે ગુજરાતને આગણે અનેક પદવીધારિણી મહિલાઓ ઘૂમતી જોઈએ છીએ, પણ વિદ્યાબ્હેને અને શારદાબ્હેને—એ ભગિની જોડલીએ—જે જાતનુ કાર્ય કર્યું છે એની હરોળમા ઊભી રહેવા એઓ અસમર્થ છે. એમના કાર્યમા સહાયક બનવા, એ કાર્ય આગળ ધપાવવા કુશળ કાર્યકર્ત્રીઓ એમને નથી સાપડી. આ રીતે જોતા વિદ્યાબ્હેનની સેવા અપૂર્વ છે. વર્તમાન યુવતીઓને આજે શિક્ષણપ્રાપ્તિમાં કોઈપણ જાતની વિટબણાઓ જણાતી નથી, પણ વિદ્યાબ્હેન જ્યારે ભણતા ત્યારે એમની ઉપર વિપત્તિની વર્ષા વરસી રહેતી. એમણે એ આગેવાનીનુ કાર્ય (*pioneering work*) ન કર્યું હોત તો આજે વર્તમાન યુવતીઓના માર્ગમા આટલી સરળતા ન સંભવત. એટલી વિટબણાઓમાથી પસાર થઇ એમણે ગૂર્જર નારીજીવનને વિકસાવ્યુ એથી જ આધુનિક યુવતીઓ એમને આભારની અંજલિ અર્પે છે.

બાહ્ય ઉપરથી શાંત અને સરળ દેખાવની વ્યક્તિમાં સમાજ સામે ખડ જગાવવાની

મૂર્તિ હશે એની કલ્પના એમના નિકટ સમાગમમાં ન આવનારને જરૂર ન આવે. તોફાની સાગરમાં નિશ્ચલ ઊભી રહી અનેક નાવિકને માર્ગદર્શન કરાવતી, જળમાં છુપાએલા ખડકો અને વમળો ઉપર જ ઊભી રહી અંધારા માર્ગ પર પ્રકાશ ફેંકતી શાંત દીવાદાંડી જગત આખાનું જીવન બચાવે છે એમજ સંસારસાગરની અનેક મુસ્કેલીઓ વટાવીને શાંત, નિર્મળ તેજ વર્ષાવતી, આજની કુમારિકાને દિશાસૂચન કરતી એ દેવવિભૂતિનું ગુજરાત આજે અનેકધા ઋણી છે.

એમના જીવનની ઘણી બાજુઓ વર્ણવી શકાય. સમાજનું એક પણ ક્ષેત્ર વિદ્યાબ્હેનની હાજરીવિહોણું નથી. સમાજસુધારક તરીકે એમની ખ્યાતિ સુવિદિત છે. સ્ત્રી-ઉદ્ધારક પ્રવૃત્તિના તો એ પ્રણેતા. શહેરસુધારણામાં પણ એ જ વ્યક્તિ. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ એમણે કેટલીક પ્રત્યક્ષ અને કેટલીક પરોક્ષ સહાય કરેલી. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ એમનો ફાળો છે, ગુજરાત મહિલાપાઠશાળામાં એઓ માનસશાસ્ત્રના માનદ અધ્યાપક તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી હતા. મને યે એક વર્ષ એમના હાથ નીચે તાલીમ લેવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. આ રીતે એમની સેવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે.

આ બધાં યે ક્ષેત્રોમાં એમનું નૈપુણ્ય નિહાળી શકાય છે. પણ સૌથી આકર્ષક તત્ત્વ એમના જીવનનું જો કોઇપણ લાગતુ હોય તો તે એમનું વંદનીય માતૃત્વ. એમને જોતા કેટલાં યે બાળકોનાં હૈયાંમાં એવી માતાના કોડ જાગતા હશે ' સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરનાર એઓ સ્વતંત્રતા બક્ષતાં જરા યે પાછી પાની કરતાં નથી. સ્વાતંત્ર્યની પતાકા એમણે સદા યે ફરકતી રાખી છે. પોતાની સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાથી વિરોધી વિચારો કે વર્તન હોય છતાં એમનાં બાળકો પર કદી યે એમણે અંકુશ મૂક્યો નથી. વડિલની ફરજ સમજાવટમા કે સલાહ આપવામા પરિશમે છે, એ સત્ય એમના જીવનમા મૂર્તિમંત થાય છે.

કેવળ પોતાનાં બાળકોની જ માતા નહિ પણ વિદ્યાબ્હેન ગુજરાતનાં દુઃખી, મુઝાતાં, કચરાતાં બાળકોનાં માતા પણ છે. એમને ખોળે ઘણાં અનાથ બાળકો આશ્રય અને માતૃત્વની હૂંફ લઇ રહ્યાં છે. કોઇપણ દુઃખી વ્યક્તિ એમને આંગણેથી આશાનો સંદેશ લીધા વિના પાછી ફરી નથી. સહાયક બનવું એ જ એમના જીવનનો મુદ્રાલેખ છે.

પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષો અને ગુજરાતના નારીજગતના માર્ગદર્શક એઓ બની રહો એ જ પ્રાર્થના.

લેડી વિદ્યાગૌરી અમર છે



મોહિનીચન્દ્ર

લેડી વિદ્યાગૌરી એટલે ગુજરાતના સ્ત્રીગૌરવનુ માપયંત્ર સ્ત્રીસમાજની એ ગુણ વિશિષ્ટતા છે કે પારદર્શક ભાવનામયતા, અકલંક પવિત્રતા, સકલજનપ્રિય સૌજન્ય, આનન્દભરી રીત, કુશાગ્ર બુદ્ધિતેજ, આજન્મ સાદગીવૃત્તિ, અસ્ખલિત નિરાભિમાન, પ્રકૃતિપ્રેરિત નિખાલસપણુ તેમનામા કેન્દ્રિભૂત થએલુ છે તેથી તેમનુ આખુ જીવન જેમ મધ્યબિંદુની આસપાસ વર્તુલ ફર્યા કરે તેમ આ ગુણબિંદુઓની આસપાસ વ્યાપ્ત થએલુ છે

ગુજરાતની સ્ત્રીજનતાના સંસ્કાર તથા કેળવણીનો ખ્યાલ તેમના આખા કુટુંબ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો સહેજે આવી શકે છે ગુજરાતના સમસ્ત સ્ત્રીસમાજનુ એક આખુ સ્થૂલ શરીર કલ્પી લઈએ તો લેડી વિદ્યાગૌરી એ શરીરમા નાભિનુ સ્થાન શોભાવે તેમ તેમની આખી જીવનકારકીર્દિ પૂરવાર કરી શકે છે

માનવનુ જીવન તેના ગુણોનુ પ્રતિબિંબ છે લેડી વિદ્યાગૌરીના ગુણો તેમના જીવનમા ભાત પાડવા માટે સમર્થ નીવડ્યા છે એટલુ જ નહિ પણ એ ગુણસમુચ્ચયે તેમના આખા જીવનને પલટો આપ્યો છે અને તે સ્ત્રીઓદ્ધારની દિશાએ સ્વદેશીમા તેઓ માને છે, હિંદુમુસ્લીમ ઐક્યમા તેઓ માને છે, અંત્યજોદ્ધારમા તેઓ માને છે, સમાજસુધારામા માને છે, પ્રગતિશીલતામા તેઓ માને છે એટલુ જ નહિ પણ તે માટે તેઓ આજ વર્ષોથી પસીનો ઊતારી રહ્યા છે.

સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તેમને ઘણી ઉદારતા છે સદ્ગત સર રમણભાઈમા સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે બેસુમાર પક્ષપાત, દયાની ભાવના તથા પરોપકારની વૃત્તિ હતી તે જાણીતા છે. આ જ ગુણો લેડી વિદ્યાગૌરીએ પણ પોતાના કરી લીધા છે—તે એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની બેશુમાર ઉદારતાના પરિણામે તેમનાથી પુરુષો પ્રત્યે અન્યાય થઈ જવા પણ

પામ્યો છે અને આ બેશુમાર ઉદારતાનો લાભ લેતી કેટલીક બદમાશ સ્ત્રીઓની છેતરપિંડીના ભોગ પણ તેમને થવું પડ્યું છે.

તેમનું ગૌરવશીલ ગંભીર મુખ તેમની અસાધારણ પ્રતિભાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. કોઈ સદા વિશુદ્ધ તેજોજ્જ્વલ ચન્દ્રિકા, સરિત્ આસપાસના તીરની મધ્યમાં જેમ વિલસી રહે છે તેમ લેડી વિદ્યાગૌરી કાળી કિનારરૂપી તીરની મધ્યમાં આવેલા સફેદ સાળુમાં દીપી ઊઠે છે. તેમની ચાલ ધીરી તથા વિચારશીલ છે. સભાઓમાં તથા મ્યુનિસિપલ બોર્ડોમાં જ્યારે તેઓ બેસે છે ત્યારે જીવનનું ઊંડું તત્ત્વ ઉકેલવામા એકધ્યાન થએલી કોઈ શુક્રતારા બિરાજેલી હોય તેવો આભાસ આપણને થાય છે. મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં તેઓએ કદી 'સબ બંદરકે વેપારી'ની નીતિ અખત્યાર કરી હોય તેવું જાણ્યુમા નથી. તેઓ ઘણાં થોડાં બોલ્યાં છે છતાં અંત્યજોદ્ધાર કે સ્ત્રીવિષયક પ્રશ્નો આવતાં બોર્ડને પોતાની ચુનંદી વાણીછટાથી મંત્રમુગ્ધ કરતાં અચકાતાં નથી. રાજપ્રકરણના કટોકટીના સમયે પોતાના સિદ્ધાંતોને બાધ ન આવે તેવી રીતે તેઓએ પ્રજાની તરફેણમા પોતાનો મત નોંધાવ્યો છે. વિરૂદ્ધ પક્ષમા તો કદી તેમણે મત નોંધાવ્યો હોય તેવું જાણમાં આવ્યુ નથી.

તેઓ રહેણીકરણીમાં સાદાં છે અને સર રમણભાઈના વિદેહ થયા પછી તેઓ વધુ સાદાં બન્યાં છે. આ સાદાઇએ તેમની ગંભીર પ્રકૃતિમાં ઉમેરો કર્યો છે.

તેઓ પોતાની કલમનો પ્રસાદ વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકોમા કોઇક જ વખત પીરસે છે, અને તેવે પ્રસંગે તેમના લેખોમાં ઠરેલતા તથા શુદ્ધ પરિપક્વ વિચારોનું સહજ દર્શન થયા કરે છે. તેમના વિચારોમાં સંગીનતા છે, વાણીમાં વિશદતા છે તથા કાર્યોમાં દૃઢતા છે. તેઓ ઓછું હસે છે, પરંતુ જ્યારે હસે છે ત્યારે તેમાંથી આછી મધુર ભવ્યતા નીતરે છે.

જે ભાવનાઓ તથા વિચારોને મૂર્ત કરવા માટે સર રમણભાઈએ હાડ નિચોવ્યાં તે જ ભાવનાઓ તથા વિચારોને કર્મોમા મૂર્ત કરવા માટે લેડી વિદ્યાગૌરી આજ વર્ષોથી પસીનો ઉતારી રહ્યા છે. તેમનો એક ખાસ ગુણ એ કે એ પતિપત્નીના જીવનનો આ સમન્વય કહો કે પતિ તરફની પત્નીની અપ્રતિમ ભક્તિ તથા પતિ સાથે એક થવાની ધગશ ઘણા જ થોડા દાખલાઓમા આપણને મળી આવે છે. લેડી વિદ્યાગૌરી પ્રત્યેના માનમાં આ બાબત વધારો કરે છે

તેમની દાવશી મુખમુદ્રા સાથે તેમની દૃષ્ટિની તીણી વિશાળતા કદી ન ભૂલી શકાય તેવાં છે.

છે કે સંયુક્ત કુટુંબ લાંબો નિભાવ ન કરી શકે. નવા અને જૂના વિચારોના ઘર્ષણને પરિણામે પુત્રો અને પુત્રવધૂઓને સંયુક્ત કુટુંબની વડીલશાહી "સીતમની ભઠ્ઠી" જેવી લાગે છે, તેથી તે તેમાંથી છૂટવાને પોતાનો જૂદો ચોતરો માંડે છે. વિભક્ત કુટુંબના બીજા ગમે તેવા લાભાલાભ થાય, પણ એક વિષમસ્થિતિ તો બહુ અંશે જોવામાં આવે છે કે કુટુંબનાં વૃદ્ધો, અશક્તો, ન્યૂન બુદ્ધિ–શક્તિવાળા ભાઈ–ભાંડુઓ અને વિધવાઓ અત્યંત દુઃખી થાય છે. અશક્ત માબાપો પુત્રો તથા પુત્રવધૂઓને આંખનાં કણાં જેવાં લાગે છે, કેટલાંક ત્યજાયલાં વૃદ્ધોને જાહેર આશ્રમોમાં જઇ વસવું પડે છે કિંવા અપમાન વેઠતાં ઘેર–ઘેર ભટકવું પડે છે અને વિધવાઓની સ્થિતિ તો કેવળ કફોડી બની જાય છે. જે ન્યાતોમાં વિધવાલગ્નો નથી થતાં, તે ન્યાતોમાં પણ હવે વિશેષ વિધવાલગ્નો થવા લાગ્યાં છે, તેનું એક કારણ વિધવાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં વિધવાનો નિર્વાહ આસાનીથી થઇ શકે, તે કુટુંબ વિભક્ત થવાને લીધે મુશ્કેલીભર્યો બને છે. જે વિધવાના પતિગૃહે તેમજ પિતૃગૃહે વિભક્ત કુટુંબો હોય છે, તે વિધવાને તો જીવનભર રહેવા માટેનું કોઇ એક નિશ્ચિત સ્થાન જ જાણે હોતું નથી.

વિધવાનું પુનર્લગ્ન સર્વથા ઇષ્ટ કે સર્વથા અનિષ્ટ નથી હોતું. અમુક અપેક્ષાપૂર્વક જોઇએ તો તેમાં ઇષ્ટતા રહેલી હોય છે, અને અમુક અપેક્ષાપૂર્વક અનિષ્ટતા રહેલી હોય છે; પરંતુ કેટલીક એવી વિધવાઓ હોય છે કે જેમને ફરી પરણવાની ઇચ્છા નહિ હોવા છતા સંયોગોને વશ બની પરણવું પડે છે, એ સ્થિતિ તો ખરેખર અનિષ્ટ છે. વિધવા કેવળ હવસનું ભૂખ્યું પૂતળું હોય છે અને તેથી જ તે પુનર્લગ્નને ઝંખે છે એવી માન્યતા બરાબર નથી. જે વિધવા સ્વદશામાં અસંતોષ અનુભવતી દેખાતી હોય તે હવસની ભૂખી જ હોવી જોઇએ એમ માની લેવાની જરૂર નથી. એક વિધવા જો કોઇ યુવાન પુરુષ સાથે સહજ જ હસીને વાતચીત કરે, તો તેણે માનસિક વ્યભિચારનું પાપ કર્યું એમ માનનારાઓની સમજ એવી હોય છે કે વિધવા હમેશાં કામપિપાસાની તૃપ્તિ માટે જ ફવાતિયાં મારતી હોય છે! આ લોકમાન્યતાએ જ ઘણી વિધવાઓ ઉપર દુઃખોના પહાડ વરસાવ્યા છે. વિધવાઓ વડીલશાહીના અત્યાચારોના બલિદાન બની રહી છે અને સીતમની ભઠ્ઠીમા સેકાઈ રહી છે, તેના મૂળમાં આ ગેરસમજ રહેલી છે.

આજે સંયુક્ત કુટુંબની વડીલશાહી સર્વથા મટી ગએલી છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. મુખ્યત્વે નાનાં અને મધ્યમ પંક્તિનાં ગામો–નગરોમાં કેટલાંક એવાં સંયુક્ત

તથા વિભક્ત કુટુંબોનો પરિચય મને થયો છે કે જે કુટુંબોની વડીલશાહી દીર્ઘદષ્ટિવાળી અને સુવિચારશીલ હોય. આવાં કુટુંબોની વિધવાઓ જુવાનવયમાં પણ પોતાનું જીવન સંતોષપૂર્વક વીતાવતી હોય છે, અને હવસના ઉન્માદે તેમને કોઈવાર પીડી નહિ હોય એમ માનવું પડે છે. આવી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતી નથી, તેનું કારણ એ નથી હોતું કે એમાં તેઓ અધર્મ જૂએ છે; વસ્તુતઃ તેમને પુનર્લગ્ન આવશ્યક જ લાગતું હોતું નથી. જાતીયતા–sex–તેવી વિધવાઓને કેવળ છોડી ગએલી હોય છે એમ પણ માનવાની જરૂર નથી. તેમનામાં જાતીય વૃત્તિ હોય છે, તેમના જીવનમાં રસનું સ્થાન હોય છે, તેમને હર્ષ–શોકની લાગણીઓ બીજાં માનવીઓના જેવી જ હોય છે, છતાં તેઓ વિધવા-જીવનમાં અસંતોષ અનુભવતી નથી, કારણ કે તેમના માનસને બુદ્ધિપૂર્વક ઇતર વિષયોમાં રસ અનુભવતું કરવામાં આવ્યું હોય છે. કેટલાકો જુવાન વિધવાઓને ધર્મને માર્ગે વાળે છે, કેટલાકો તેમને કેળવણી માટે આશ્રમો કે શાળાઓમાં દાખલ કરે છે, કેટલાકો તેમને સાધ્વી બનાવી સંસારમાંથી છૂટી કરે છે, વિધવાની રસવૃત્તિને કિંવા જાતીય કામનાને ઇતર દિશામાં વાળવા માટેના આ બધા ઉપાયો છે; પરંતુ જેવી રીતે વાત, પિત્ત અને કફ–વિશિષ્ટ પ્રકૃતિવાળાં જૂદાં જૂદાં દર્દીઓને એક ઔષધ એક સરખી અસર કરતું નથી, તેવી રીતે બધી વિધવાઓને પવિત્ર જીવન ગાળાવવા માટે એક સરખો માર્ગ સર્વથા પરિણામદાયી નીવડતો નથી. ઘર અને કુટુંબ–વ્યવહારમાં જ જેને રસ હોય તેવી વિધવાને સાધ્વી બનાવવામાં આવે, તો તેથી તેની રસવૃત્તિને કદાપિ તૃપ્તિ મળે નહિ અને તે અસંતોષ જ અનુભવે. વિદ્યાભ્યાસમાં જેને રસ હોય તેવી વિધવાને ઘરકામમાં ગોંધી રાખવાથી તેને તે વગરસળિયાનું કેદખાનું જ લાગવાનું અને તેની વૃત્તિ કાંઇકાંઇ કુનદો પાછળ દોડ્યા કરવાની. આપણે ત્યાં ‘બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્ય’ના પોકારો કરવામાં આવે છે, ઉપદેશો આપવામાં આવે છે, તેના શારીરિક લાભો સમજાવવામાં આવે છે, પરંતુ બ્રહ્મચર્યના પાલન માટે જેટલી શારીરિક તૈયારી હોવી જોઇએ, તેટલી મનની તૈયારી પણ હોવી જોઇએ. શરીરની તૈયારી માટે વ્યાયામ જોઇએ અને મનની તૈયારી માટે ઇતર નિર્દોષ વ્યાપારમાં પૂરી રીતે ખૂંચી ગએલી રસવૃત્તિ હોવી જોઇએ—કેળવવી જોઇએ. વિધવાઓ પાસે બળાત્કારે વ્રતોપવાસ અને તપશ્ચર્યા કરાવનારાઓ ભૂલી જાય છે કે બ્રહ્મચર્ય માટેની માનસિક તૈયારી વિના બળાત્કારે કરાવવામાં આવેલી શારીરિક તૈયારી સફળ થતી નથી. અંગ્રેજીમાં જેને sublimation of sex—જાતીયવૃત્તિનું

તેમની અમદાવાદની સેવા સદા ચિરસ્મરણીય રહે તેવી છે. આ સેવા અનેક રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સર રમણભાઈ હતા તે વખતથી—લગભગ છેલ્લાં ૮ વર્ષથી તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં બિરાજે છે સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટીમાં તેઓ પહેલાં તો સરકાર તરફથી નિયુક્ત થએલા હતા પરંતુ છેલ્લાં લગભગ બે વર્ષથી તેઓ ખાડીઆ વૉર્ડની પ્રજા તરફથી ચુંટાઇને બેસે છે એ તેમની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે લગભગ બે વર્ષ સુધી તો તેમણે અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઉપપ્રમુખનું પદ પણ શોભાવ્યું છે. અત્રેની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલબોર્ડના તેઓ લગભગ છેલ્લાં ૫ વર્ષથી પ્રમુખ છે. અત્રેની સ્થાયી સ્વદેશી બજારના પણ તેઓ પ્રમુખ છે. ગુજરાત સંસારસુધારા સમાજનાં તેઓ મંત્રી છે. તેમના આશ્રય નીચે અનેક જોડાઓ મંધાયાં છે. અનેક સભાઓ તથા મેળાવડાઓનું પ્રમુખપદ તેમણે દીપાવ્યું છે 'મહિલામિત્ર' નામનું વાર્ષિકપત્ર પણ તેમના જ તંત્રી પદ નીચે થોડો સમય નીકળ્યું હતું. તેઓ ગુજરાતના પ્રથમ સ્ત્રીગ્રૅજ્યુએટ છે. જ્યારે ગુજરાત સુધારાના નામથી પણ અભડાતું હતું તથા તેના સ્ત્રીસમાજમાં ૯૯ ટકા જડ રૂઢીઓને અનુસરવાની પરંપરા ઘર ઘાલી રહી હતી તે વખતે લેડી વિદ્યાગૌરી સરસ્વતિ મેળવવા માટે બહાર પડ્યાં હતાં અને પ્રથમ ગ્રૅજ્યુએટની પદવી નિડરતાથી ગ્રહણ કરી હતી. તેમણે 'પોથીમાંના રીંગણાં' જેવી વાત કદી કરી નથી તેમણે તો "Words are leaves and deeds are fruits' માંથી "Deeds are fruits"વાળા અંતિમ ભાગને જ અપનાવ્યો છે અને એટલા માટે જ આજે તેમની પાંચે પુત્રીઓ (શ્રી વિનોદિની નીલકંઠ, શ્રી સરોજિની મહેતા, શ્રી સૌદામિની મહેતા, શ્રી જ્યોત્સ્ના મહેતા તથા કુમારી તરંગિણી નીલકંઠ) ગ્રૅજ્યુએટ હોવાનું માન ધરાવી શકે છે.

લેડી વિદ્યાગૌરીના આખા જીવનનો પ્રધાન સૂર સ્ત્રીકેળવણી છે. તેમના હાથ નીચે રાયપુરમાં આવેલી સૌ દીવાળીબાઇ કન્યાશાળા વગેરે કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ તથા બીજી સંસ્થાઓ ચાલે છે. તેમણે પ્રિય વિષય તરીકે અપનાવેલ સ્ત્રીકેળવણી, સંસારસુધારો, અંત્યજોદ્ધાર તથા સ્વદેશી પ્રચારની ફોરમ લેડી વિદ્યાગૌરીનો સ્થૂલ દેહ કાળના અગાધ સમુદ્રમાં એક વખત અદૃશ્ય થઈ જવા સંભવ છે પરંતુ તેમના સૂક્ષ્મ જીવનમાંથી ફોરતી સદા યે ચિરંજીવ રહેશે અને એટલા માટે લેડી વિદ્યાગૌરી તેમના કાર્યોમાં અમર છે.

કૌટુમ્બિક જીવનમાં વિધવાનું સ્થાન



ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબ પચીસ વર્ષમાં ખાખા-વીખી દશામાં આવી પડ્યું છે. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથાના લાભો છે તેમજ ગેરલાભો પણ છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રી-પુરુષોનો વ્યક્તિવિકાસ મંદ પડે છે, વિભક્ત કુટુંબમાં પ્રત્યેકને વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે મોકળાશ મળે છે; પરંતુ સંયુક્ત કુટુંબમાં ન્યૂન શક્તિનાં, ન્યૂન બુદ્ધિનાં ભાઇ-ભાંડુઓનો, સ્ત્રીઓનો તથા વિધવાઓનો સુખે નિર્વાહ થઈ શકે છે, વિભક્ત કુટુંબોમાં તેઓ દીન-હીન અવસ્થાને પામે છે. આર્ય કુટુંબની ભાવના એકલોહિયા સ્વજનોનો નિર્વાહ સુખે ચલાવવાની છે, તેથી સંયુક્ત કુટુંબ નિભાવવું તે એક સ્વધર્મ મનાયો છે અને ન્યૂન બુદ્ધિ-શક્તિવાળાં સ્વજનોને અર્થે ઇતર બુદ્ધિ-શક્તિસંપન્ન સ્વજનો પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપે તેને પણ એક પ્રકારની ફરજ માની છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીના વિશેષ વિચારથી આપણે ત્યાં વ્યક્તિગત અસ્મિતા વધી છે, વ્યક્તિત્વની ભાવના વિકસી છે, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની તમન્ના પણ જાગી છેઃ આથી જૂનાં સંયુક્ત કુટુંબો તૂટવા લાગ્યાં છે, વિકસતી જતી કુટુંબવેલો પહેલેથી જ વિભક્તતાને જૂદે જૂદે સ્થંભે ચડવા લાગી છે અને વડીલશાહીનો અંત તો લગભગ આવી ચૂક્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. મોટાં નગરોમા આ વસ્તુસ્થિતિ વધારે પ્રમાણમાં છે, જ્યારે નાનાં ગામોના વિભક્ત કુટુંબો સાથે સંયુક્ત કુટુંબો હજી ઠીક પ્રમાણમાં નજરે પડે છે.

વિભક્તતાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે વડીલશાહી—Patriarchism પોતાનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પૂર્ણાંશે જાળવી રાખી શકી નથી. નવા યુગના વાયુમા ઉછરેલા જુવાન પુત્રો અને ભાઇઓ પ્રત્યે જે ઉદારદષ્ટિ રાખીને વર્તવું જોઇએ, તે ઉદારદષ્ટિને અભાવે વડીલશાહી કુટુંબની વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વને કચડવા મથે, ત્યારે સ્વાભાવિક

શુદ્ધીકરણ— કહેવામાં આવે છે તે આ શારીરિક–માનસિક તૈયારી છે.

દીર્ઘદર્શી વડીલો સંયુક્ત કુટુંબમાં વિધવાની અવગણના કરતા નથી પણ તેની સર્વોપરિ ગણના કરે છે. વિધવા એટલે પતિ વિનાની, નિરાધાર, સર્વથી તુચ્છ, સર્વની દાસી અને કામગરી, એવી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ વિધવાને નહિ આવવા દેવાને શાણો વડીલ વિધવાને માનને પાત્ર સ્થાન આપે છે. કુટુંબવ્યવહારમાં વિધવા પુત્રવધૂ, ભ્રાતૃપત્ની ભાભીને એક કુટુંબનો વડીલ પોતાના સલાહકારનું પદ આપે છે. એટલે ઘરની વાતોમાં તે તેનો અભિપ્રાય લે છે, તેનો મોભો વધારે તેવું કંઈ મહત્ત્વનું કામ તેને સોંપે છે, ઘરગથ્થુ બાબતોમાં કંઈ ન્યાય કરવાનું કે વહેંચણી કરવાનું કામ હોય અને જે કામ સાધારણ રીતે મોટેરાઓ કરે તે કામ તે વિધવાને સોંપે છે, વિધવાને બાળક હોય તો ઘરમાં ઘરેણાં-કપડાં વગેરે લાવતી વેળાએ તેના બાળકને પહેલી પસંદગીની તક આપે છે, કોઈકોઈ ઘરમાં તો વિધવાના હાથમાં ઘરના ભંડારની કૂંચી પણ સોંપવામાં આવે છે અને એ રીતે વિધવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પોષણ થવાથી તેના વિચારો અને રસવૃત્તિ એ દિશામાં વળે છે. કુટુંબમાં વિધવાના આ ઊંચા મોભાનો દુરુપયોગ ન થાય, કિંવા વડીલશાહીને સ્થાને વિધવાશાહી બીજાઓને કડવી ન લાગે તથા ઘરમાં ઇર્ષ્યાનું વાતાવરણ ન ફેલાય તે માટે કુટુંબના વડીલે સાવધાન તો રહેવું જ જોઈએ, પરંતુ સંયુક્ત કુટુંબ નિભાવવાની જવાબદારી જે સહેજે વિધવાને શિરે પડે છે, તે તેને બીનજવાબદાર બનતી અટકાવે છે અને તેની ચિત્તવૃત્તિ એ જવાબદારીથી રોકાય છે, તેને નિરાધારીનો ભાસ નહિ ખૂંચતો હોવાને લીધે તેના જીવનના અભિલાષો તથા આશાને તૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે. આથી વિધવાઓના માનસિક જીવનરસમાં પલટો થવાને લીધે તેમના વિવાહિત જીવનનો અભિલાષ તિરોધાન પામે છે અને તે પવિત્ર વૈધવ્યમાં જ પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો વિધવાના જીવનરસનો પલટો બુદ્ધિપૂર્વક કરવાને કુટુંબના વડીલોએજ નહિ પણ કુટુંબના બીજા અંગભૂતોએ સાર્થક સંયમ રાખીને પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ અને જે કુટુંબો એવી સમજપૂર્વક વર્તે છે તે કુટુંબોની વિધવાઓ દુઃખી કે અસંતુષ્ટ હોતી નથી અને પુનર્લગ્નને વાંછતી પણ નથી.

વિધવાના જીવનરસનો પલટો કરવાની દિશાનું આ માત્ર એક ઉદાહરણ થયું. બીજી પણ એવી અનેક દિશાઓ હોઈ શકે કે જે તરફ વિધવાઓને વાળી શકાય. કૌટુંબિક, જાહેર સેવાનું, ગૃહઉદ્યોગનું કે અભ્યાસાદિનું કાર્ય વિધવાના જીવનરસને પોષવા—તોષવા

માટે ઉપયોગી થઈ શકે, પરંતુ એવાં કાર્યોની પસંદગી વિધવાની પોતાની હોવી જોઇએ. ઘણીવાર વડીલ પોતે કોઇપણ કાર્ય પસંદ કરી તે તરફ વિધવાને દોરવા કે દાટવા મથે છે. બીજાઓથી દોરાવાના અને દબાવાના સ્વભાવવાળી વિધવા તે દિશાએ જવા લાગે છે, પરન્તુ તે તેના રસનો વિષય હોતો નથી અને બીજાઓની સૂચનાથી કે દબાણથી પ્રારંભેલા કાર્યમાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે તથા એ પરિસ્થિતિ તેને કંટાળો ઉપજાવે છે. આ પ્રતિકૂળતાને કારણે વિધવા એકસરખી અસંતુષ્ટતામાં જ દિવસો ગાળે છે અને તેની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિરતા અનુભવતી નથી. શાળા કે આશ્રમમાં દાખલ થઇ અભ્યાસમાં વધવા તરફડતી કિંવા દીક્ષા લઇને સાધ્વી બનેલી વિધવાઓના પતનના જે દાખલા જોવામાં આવે છે તેમાં મોટે ભાગે તેમની રસવૃત્તિને પિછાન્યા વિના કરવામાં આવેલી ભૂલભરેલી દોરવણી જ કારણીભૂત હોય છે. જો ઉચ્ચ કુટુંબના વડીલો ઇચ્છતા હોય કે પોતાના કુટુંબની વિધવા પવિત્ર વૈધવ્યમાં જ જીવન પૂરું કરે તેમણે વિધવામાં રહેલી નૈસર્ગિક જાતીયવૃત્તિનું શુદ્ધીકરણ કરવાને એવા માર્ગો લેવા જોઇએ કે જેથી તેમને પોતાની નિરાધારતાનો, દીનતા-હીનતાનો દંશ લાગે નહિ અને તેમના જીવનરસ તથા અભિલાષને તુષ્ટિ-પુષ્ટિ અનુભવવા મળે. પતિત થતી વિધવાઓનાં વિકૃત જીવન માટે તેમનો માનસિક અસંતોષ જેટલે અંશે જવાબદાર હોય છે તેટલે અંશે શારીરિક અસંતોષ જવાબદાર નથી હોતો. આ કારણથી સંયુક્ત કુટુંબમાં કે વિભક્ત કુટુંબમાં વિધવાજીવનના કૂટ તથા નાજુક પ્રશ્નને બહુ જ કાળજીથી ઉકેલવામાં આવે એ જરૂરનું છે.

ગોવિંદકુમાર ભુવન



સૌદામિની મહેતા

કલકત્તાની ઉત્તરે નવ માઇલ દૂર હુગલી નદીને કિનારે પાનીહટી નામનું એક ગામડું છે. તેમાં શ્રીયુત ગોપાલકુમાર ચૌધરીની એક વિશાળ વાડી છે અને તેની અંદર એક મોટો બંગલો છે. શ્રી ગોપાલકુમારે આ બંગલો અને વાડી એમના પિતા શ્રી ગોવિંદકુમાર ચૌધરીના સ્મરણાર્થે એક બાલિકાઓના આશ્રમને અર્પણ કર્યો છે. આ આશ્રમમાં પતિત સ્ત્રીઓની છોકરીઓ રહે છે અને તેનું નામ ગોવિંદકુમાર ભુવન છે. આશ્રમનું સ્થળ ઘણું રમણીય છે, બરાબર હુગલીને કિનારે જ આ સંસ્થા આવેલી છે. વાડીમાંથી નદીએ જવા માટે એક સરસ પથ્થરનો ઘાટ બાંધેલો છે. ઘાટના પગથીઆં ઉપરથી જોતાં હુગલી નદી ગંભીર અને ભવ્ય લાગે છે. બંગાળી જીવનમાં તેમજ બંગાળી સાહિત્યમાં નદીઓ કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે તેનો એ જોતાંને પૂરો ખ્યાલ આવે છે.

કલકત્તાના ઘોંઘાટ અને ધમાલમાંથી બહાર નીકળી પાનીહટી આવી ગોવિંદકુમાર ભુવનની વાડીમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે વાતાવરણ એવું સરસ અને શાંત લાગે છે, અને મન એવું પ્રફુલ્લ થાય છે કે ત્યાંથી પાછા કલકત્તા જવાની ઇચ્છા થતી નથી. આજે આઠ વર્ષથી ગોવિંદકુમાર ભુવન ચાલે છે. તેમાં હાલ [illegible] બાલિકાઓ રહે છે અને તે બધી જ પતિત સ્ત્રીઓની છોકરીઓ છે. ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી માંડીને અઢાર વર્ષ સુધીની છોકરીઓ આ સંસ્થામાં રહે છે. કલકત્તા વીજીલન્સ એસોસીએશન આ સંસ્થા ચલાવે છે પરંતુ આશ્રમની વ્યવસ્થાની દેખરેખ રાખવા માટે કલકત્તાની સુશિક્ષિત અને સુધારક કુટુંબની સ્ત્રીઓની એક કમીટી નીમવામાં આવી છે, અને કમીટીના લગભગ બધા જ સભ્યો સંસ્થાના કાર્યમાં પૂરતી મદદ કરે છે. આશ્રમના મંત્રીનું કામ શ્રી. મુખરજી (જેઓ Y.M.C.A. કૉલેજ-બ્રાંચના સેક્રેટરી છે તે) કરે છે. આશ્રમનું હિત એમને

હેમે વસેલું છે અને અત્યાર સુધીની સફલતા માટે મોટેભાગે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગણિકાનો ધંધો કરતી સ્ત્રીઓ પાસેથી ન્હાની છોકરીઓને આશ્રમમાં લઇ આવવાનું કામ મુશ્કેલ છે. આશ્રમના કાર્યવાહકોને ખબર પડે, કે અમૂક ઠેકાણે ન્હાની છોકરીઓ ગણિકાઓ સાથે રહે છે, એટલે એ લોકો પોલીસને ખબર આપે અને પછી પોલીસ તેમને કાયદાની રૂએ આશ્રમમાં પહોંચાડી દે છે. કેટલાક દાખલામાં એવું પણ બન્યું છે કે ગણિકાઓ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની છોકરીઓને ગોવિંદકુમાર ભુવનમાં મૂકી જાય અને કહેતી જાય કે "અમે તો દુર્ભાગ્યે અમારૂં જીવન બગાડ્યું પણ હવે અમારી છોકરીઓને સારે માર્ગે ચડાવજો". આ સંસ્થામાં રહેતી છોકરીઓની સંભાળ રાખવા માટે મિસ બોસ નામનાં એક સુશિક્ષિત બાઈ છે. તે મેટ્રનના કામ ઉપરાંત, છોકરીઓ માટે ચાલતી શાળાનાં અધિકારીનું કામ પણ કરે છે. તેમના હાથ નીચે બીજી પાંચ છ શિક્ષક બ્હેનો છે. બંગલાના નીચલા માળામાં છોકરીઓને રહેવાની ગોઠવણ કરવામા આવી છે. દરેક ઓરડામાં લોઢાના દસ બાર ખાટલાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે બાજુ ઉપરના એક ઓરડામાં બધી છોકરીઓની કપડાંની પેટીઓ લાઇનબંધ ગોઠવવામા આવી છે. બંગલાથી થોડે દૂર રસોડું છે. દરરોજ વારાફરતી આશ્રમની છ છોકરીઓ રસોઇ કરે છે. બધી છોકરીઓને સવારમાં ચ્હા અને લુચી (મેંદાની પુરી) આપવામાં આવે છે. પછી જમતા વખત ભાત, શાક, દાળ અને માછલી આપવામાં આવે છે. બપોરની ચ્હા સાથે શીંગાડા (સમોસા જેવું ખાવાનું) અને રાત્રે જમવામા સવારના ખોરાક ઉપરાંત સંદેશ અથવા રસગુલ્લાં આપવામાં આવે છે. આ બધા ઉપરાંત દરરોજ તેમને ફળ ખવડાવવામાં આવે છે. આટલો સારો ખોરાક આપવા છતાં દરેક છોકરી દીઠ મહીને ખાધા ખર્ચ માત્ર સાત રૂપીઆ આવે છે. આનું એક કારણ એ છે કે સંસ્થાની છોકરીઓ વાડીમા શાક, ભાજી, ફળ ફુલ બધું વાવે છે. તેથી એ ચીજો તેમને કદી પણ બજારમાથી લાવવી નથી પડતી. વળી છોકરીઓ પોતે જ કોઠાર સંભાળે અને રસોઇ કરે તેથી કોઇ જાતનો બગાડ થતો નથી. આ સંસ્થામાં એક દરવાન, એક માળી અને એક મેહતર સિવાય બીજા નોકર ચાકર નથી રાખવામા આવતા. તમામ કામ છોકરીઓ પોતાને હાથે જ કરે છે. નોકરો ના રાખીએ તો ઘર વધારે સ્વચ્છ રાખી શકાય એ સિદ્ધાંતની ખાત્રી આ સંસ્થા જોઇને થાય છે. કે ઈ સુઘડ ગૃહિણીનુ ઘર પણ આ સંસ્થા જેટલું ભાગ્યે જ ચોકખું હોય. સુવા બેસવાના ઓરડા જેટલા સ્વચ્છ તેટલાં જ રસોડાં, કોઠાર, પાણિયારૂં વિગેરે સ્વચ્છ અને સરસ રીતે ગોઠવેલાં છે.

બગીચાના ઉપલા માળ ઉપર છોકરીઓ માટે નિશાળ છે તેમાં એમને સામાન્ય શાળાઓના અભ્યાસ ઉપરાંત બીજું ઘણું શીખવવામાં આવે છે છોકરીઓને ફરજીઆત કાંતતાં અને વણતાં શીખવવામાં આવે છે અને મોટી ઉંમરની સઘળી છોકરીઓ એક વરસમાં પોતાના માટે બે સાડીઓ તૈયાર કરે છે વળી તેમને ચીતરતાં, ભરતાં, ગૂંથતાં, સીવતાં અને નેતરનું કામ બનાવતાં શીખવવામાં આવે છે આ બધી કળાઓ શીખવવાનો હેતુ એ છે કે ભવિષ્યમાં તેમને પોતાનો નિર્વાહ કરવાની મુશ્કેલી ના પડે અને પોતાની માતાઓનો અધમ ધંધો ના કરવો પડે છોકરીઓએ બનાવેલી સુન્દર, ઉપયોગી અને કલામય ચીજો સંસ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે અને ઘણા પ્રેક્ષકો તે વેચાતી લઈ જાય છે બગીચાના ઉપલા માળ ઉપર એક ઓરડામાં ન્હાની સરખી હૉસ્પિટલ રાખવામાં આવી છે જો કોઈ છોકરી માંદી પડે તો તેની ચાકરી બીજી છોકરીઓ પાસે કરાવવામાં આવે છે કે જેથી તેમને માંદાની માવજત કરતાં આવડે

આ સંસ્થાના ખર્ચ માટે બંગાળની સરકાર તરફથી દર મહીને છોકરી દીઠ દસ રૂપીઆ મળે છે, પરંતુ સરેરાશ એક છોકરી ઉપર તેર રૂપીઆ માસિક ખર્ચ થાય છે કલકત્તા કોરપોરેશન તરફથી આ સંસ્થાને 'ગ્રાંટ' મળે છે તેથી આ સંસ્થાને નાણાંની મુશ્કેલી પડતી નથી દર ત્રણ મહીને એક વાર આ છોકરીઓની માતાઓ તેમને મળવા અડધા કલાક માટે આવી જાય છે

આઠ વર્ષથી આ સંસ્થા ચાલે છે, તેમાંથી કેટલીએ છોકરીઓ મોટી થઈ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી આજ સુખી જીવન ગાળે છે કેટલીક છોકરીઓ શિક્ષિકાનો અને કેટલીક નર્સનો ધંધો કરે છે આરમ્ભથી તે અત્યારસુધીમાં માત્ર દસ છોકરીઓએ પાછો પોતાની માનો ધંધો ગ્રહણ કર્યો છે આ પરિણામ ઉપરથી આ સંસ્થાની સફળતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે આશ્રમની એક કન્યાના લગ્નપ્રસંગે હું હાજર હતી એ લગ્નની વિશેષતા એ હતી કે કન્યાની મા અને વરની મા બન્ને ગણિકાનો ધંધો કરતી હતી અને બે વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હતી એ બન્ને સ્ત્રીઓને પોતાના અધમ જીવન માટે દુ ખ થતું હતું પરંતુ સંજોગવશાત્ તે છોડી શકતી નહોતી પરંતુ પોતાનાં બાળકો સન્માર્ગે જીવન ગાળે એમ તેમની ઇચ્છા હતી તેથી કન્યાની મા જાતે આવીને પોતાની છોકરીને ઠેઠ ન્હાની હતી ત્યારે ગોવિંદકુમાર ભુવનમાં મૂકી ગઈ હતી તેમજ વરની માએ પોતાના છોકરાને બાળપણથી રામકૃષ્ણ મીશન સોસાયટીના બૉર્ડિંગહાઉસમાં મૂકી ભણાવ્યો હતો એ બન્ને

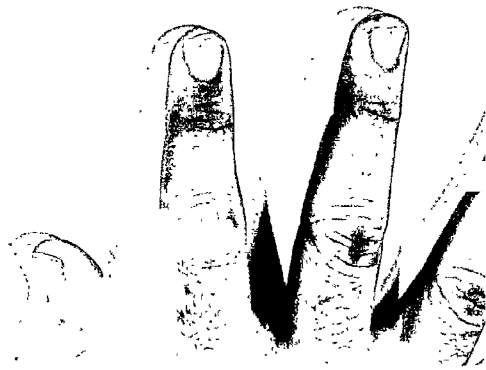
છોકરાં જ્યારે ભણીગણીને પુખ્ત ઉંમરનાં થયાં ત્યારે તેમની માતાઓ ગોવિંદકુમાર ભુવનના વ્યવસ્થાપકોને કહી ગઈ કે અમારાં સંતાનનાં એક બીજા સાથે લગ્ન કરો એવી અમારી ઇચ્છા છે. વ્યવસ્થાપકોને એમાં કંઈ અયોગ્ય ના લાગ્યું તેથી એ લગ્ન નક્કી થયાં. હુગલી નદીના કિનારા ઉપર આશ્રમનો જે ઘાટ બાંધેલો છે ત્યાં એક ન્હાનોસરખો ચોક બાંધેલો છે. તે ચોકમાં ગોવિંદકુમાર ભુવનની કન્યાઓનાં લગ્ન કરવામાં આવે છે. ચોકની આજુબાજુ બે મોટાં બકુલનાં અને બે સુંદર અશોકનાં ઝાડ છે એટલે લગ્નના પ્રસંગ માટે સ્થળ બહુ યોગ્ય લાગે છે. વળી ઘાટનાં પગથીઆં આગળથી વિશાળ ગંગા વહે છે તે જાણે પરણતાં દંપતીને આશીર્વાદ આપતી હોય એમ લાગે છે. કૃત્રિમ આડંબર વગર કુદરતી સૌંદર્યવાળા સ્થળમાં લગ્નનો પ્રસંગ કેટલો વધારે ગંભીર અને આલ્હાદજનક લાગે છે! તે જોઇને મને આપણે ત્યાંની પોળના ચોકઠામાં, કલાના કંઇપણ ભાન વિના બાંધેલા મંડપો, તેની અંદર ટાંગેલાં કદરૂપાં ચિત્રો અને છબિઓ, મંડપને મોખરે અત્યંત બેડોળ વેશ પહેરી બેઠેલા વાજાંવાળાઓ, તેમનાં વાજાનાં કાન ફોડી નાખે એવાં અવાજો, મંડપની અંદર બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષોનો કોલાહલ, ખોટું સંસ્કૃત બોલતા બ્રાહ્મણોના ઘાંટા, ચોરીની અંદરથી નીકળતો ધૂમાડો અને લગ્નની જવાબદારી ન સમજતાં વર કન્યા વિગેરે સાંભરી આવ્યું—અને બધુ યાદ આવતા એક નિઃશ્વાસ નંખાઈ ગયો અને આંખ મીંચી દીધી!

ગોવિંદકુમાર ભુવનની બાલિકાઓને જોઇ હૃદય ગીરાઇ જાય છે. એ કન્યાઓ પોતાના કંઈ પણ દોષ વિના જન્મથી જ સમાજમા કેવું અધમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે! જે કન્યાઓ પોતાનાં સદ્‌ભાગ્યે આવા આવા આશ્રમમાં આવે છે તેમને મોટા થઇને શિષ્ટ સમાજમાં કંઇક સ્થાન મળે છે. બાકી બીજી અનેક પતિત સ્ત્રીઓની છોકરીઓ, પોતાને માટે જીવનનો બીજો કોઇ માર્ગ ખુલ્લો ન હોવાથી ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પોતાની માનો ધંધો ગ્રહણ કરે છે! એ દુઃખદ સ્થિતિનો અંત આણવો હોય તો ગોવિંદ-કુમાર ભુવન જેવા સંખ્યાબંધ આશ્રમો મોટાં શહેરોમાં કહાડવા જોઇએ. પતિત સ્ત્રીઓનાં સંતાનોની આવી દયાજનક સ્થિતિ હોય છે પરંતુ જે પુરુષો એમના જન્મ માટે જવાબદાર હોય છે તેઓ શિષ્ટ સમાજમા અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. તેઓમાંથી કેટલાક રાજકીય અને કેટલાક દેશની સેવા કરનાર નેતાઓ ગણાય છે અને કેટલાક દેશના હિતેચ્છુઓ ગણાય છે' એમની તરફ કોઇ તિરસ્કારથી જોતું નથી; ઉલટું એમને જ્યાં જાય ત્યા માન

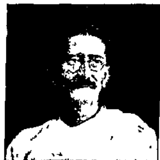
મજે છે? અને તેની વિચારી કમભાગી માતાઓ ! જ્યાં આ અપમાન થાય છ કવો ઘોર અન્યાય! આ પુરોગથી ! કદાચ એમ દલીલ કરી શકે એમાં અમારા એકલાનો નથી, સ્ત્રીઓ એવો હલકો ધંધો કરે છે તેથી અમે એમાં ફસાઈએ છીએ પણ એ દલીલ સાચી નથી. કેટલી થોડી સ્ત્રીઓ પોતાની મરજીથી એ ધંધો ગ્રહણ કરે છે? ઘણા દાખલામાં તો એવું જ બન્યું હોય છે કે કુમળી ઉમરની યુવતીઓને ફસાવી બળાત્કાર એ ધંધામાં દાખલ કરવામાં આવી હોય છે. વળી કેટલીક વખત ભલી ભોળી છોકરીઓને દુષ્ટપુરુષો પતિત કરે તેથી સમાજમાં તમને બીજે સ્થાન ન રહેવાથી પરાણે એ ધંધો તેમને સ્વીકારવો પડે છે. હિંદુ સમાજની કૂર રૂઢીઓ ઘણે ભાગે આવી સ્ત્રીઓની આ અધમ દશા માટે જવાબદાર છે? ફરજિયાત વૈધવ્ય, વિધવાઓ પ્રત્યે અમાનુષી આચરણ, લગ્નના ગેરવાજબી કાયદાએ, લગ્નવિચ્છેદનો અભાવ વિગેરે દુષ્ટ રિવાજોને લીધે સ્ત્રીઓને અધમ માર્ગે ઘસડી જાય છે. વળી આપણી સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થા પણ સ્ત્રીઓની આ શોચનીય સ્થિતિ માટે ઓછી જવાબદાર નથી. જો સમાજમાં ગરીબાઈ ના હોય તો સમાજમાં વેશ્યાવૃત્તિ ભાગ્યે જ સ્થાન હોઈ શકે. આપણા આખા ભારતવર્ષમાં ગોવિંદકુમાર ભુવન જેવી પાંચ છ સંસ્થાઓ કમભાગી સ્ત્રીઓને અધમ માર્ગે જતી અટકાવવાનો જે પ્રયત્ન થાય છે તે તો સમુદ્રમાંથી એક બિંદુ જેટલો ઓછો કરવા સમાન છે. છતાં એ પ્રયત્ન અત્યંત પ્રશંસનીય છે અને જે સ્ત્રીઓ પોતાની બીજી બ્હેનોના જીવન સુધારવાની લાગણી હોય તેમણે તેનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. આપણી સમાજ તરફ ઊડતી નજર ફેરવતાં કેટલાએ એવા ધનિક કુટુંબોના પશ્ચિમના દેશોમાં જઈ ઊંચી ડીગ્રી લઈ આવેલા યુવક કેટલાએ એવા દેશીનાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે કે જેમનું ચારિત્ર્ય જોતાં એમ જ થાય કે સમાજને સુધારવાના આપણા બધા પ્રયાસો નકામા છે. સમાજના અગ્રગણ્ય પુરુષોમાંથી કેટલાક તો બીજી યુવતીઓને ફસાવવા માટે તત્પર થતા હોય છે. પોતાના ક્ષણિક આનંદ માટે યુવતીઓના આખા જીવન નષ્ટ કરે છે તેનું તેમને ભાન હોતું નથી. કહેવાતી શિષ્ટ સમાજના પુરુષો ચાલ્યાઓની ગરબડ ખુરશીમાં સ્ત્રીઓ વિવેક વગરના વાતા કરે છે. જ્યારે આપણને ખબર પડે છે ત્યારે જ સમજાય છે. કેટલાક થોડા પુરુષો સમાજમાં સન્માન પામવાને યોગ્ય હોય છે? આ તો તે છતાં સ્ત્રીઓ કેમ ના પુરુષ બની નાય નહિ. જ્યાં સુધી ઘરમાં તેમજ સમાજમાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે. જ્યાં સુધી સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થા બદલાય નહિ ત્યાં સુધી હિંદુસમાજના નિર્દય રિવાજો દૂર ... ના

સુધી પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફ માનની વૃત્તિથી જુવે નહિ અને ટુંકાણમાં જ્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વભાવ બદલાય નહિ ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની અધમ દશા રહેવાની જ.

ગોવિંદકુમાર ભુવન જેવી સંસ્થા જોઇ અનેક નિરાશાઓમાં એક આશાનું કિરણ દેખાય છે. કોઈ શ્રદ્ધાળુ મૂર્તિપૂજકને દેવમંદિરમા જઇ દર્શન કર્યાથી જેવો સંતોષ અને આનંદ થાય તેવી જ લાગણી મને ગોવિંદકુમાર ભુવન જોઇને થઇ અને તેના વ્યવસ્થાપકોને ખરેખરો ધન્યવાદ ઘટે છે એમ થયુ.



એક ટૂંકી નોંધ



સુમન્ત મહેતા

લગભગ ચાળીસેક વર્ષ પહેલાં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનને પહેલવહેલાં જોયાં. તે યુગમાં આપણા ગુજરાતી હિંદુ લોકોમાં ધણીધણીઆણી સાથે ફરે એવાં ભાગ્યે પાંચ છ કુટુંબો હશે. શ્રી. વિદ્યાબ્હેનમાં સાદાઈ અને નમ્રતા તરવરી આવતાં હતાં; પડદો કે મલાજો પાળનારી સ્ત્રીઓમાં એક વિચિત્ર પ્રકારની જે શિષ્ટાચારી, દેખાવની શરમ અગર નમ્રતા જોવામાં આવે છે એ નબળાઇવાળી, આત્મશ્રદ્ધાવિનાની, સ્વમાનવિનાની નમ્રતા શ્રી. વિદ્યાબ્હેનમાં નહોતી બેએક વર્ષ પછી એ કુટુંબ સાથે મારે ગાઢો સંબંધ બંધાયો.

* * * *

હમણાં થોડાજ સમય પહેલાં હું એમને લઇને એક ગામડે ગયો. શ્રી. વિદ્યાબ્હેન ગ્રૅન્યુએટ છે, લેડીની પદવી ભોગવે છે, અમદાવાદની અનેક સંસ્થાઓના સંચાલક છે તે જાણીને લોકોએ કોણ જાણે કેવા ભભકાબંધ સ્વારી આવવાની આશા રાખી હશે, પણ શ્રી. વિદ્યાબ્હેનની સાદાઇ અને સાલુકાઇ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા.

* * * *

મેં નજરે જોએલો નહિ પણ સાંભળેલો પ્રસંગ નોંધવા લાયક છે. ઇન્ડિઅન વિમેન્સ યુનિવર્સિટીની આર્થિક સ્થિતિ નબળી પડી ગઈ હતી ત્યારે સિન્ડિકેટના સભ્યોને માત્ર ત્રીજા વર્ગનું ભાડું મળતું હતુ કેટલોક થોડો ખર્ચ માથે પડતો. ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બે પારસીઓની વચ્ચે પતરાની પેટીપર એમણે આખી રાત બેઠેબેઠે ગાળી હતી એવું મેં સાંભળ્યુ હતુ. આપણા કાર્યકર્તાઓને તન મન અને ધનનો કેટલો ધસારો સહન કરવો પડે છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. એવી વ્યક્તિઓનાં શરીર ઘસાઈ જાય છે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. પ્રજા તેમની સેવા સ્વીકારે છે, તેમની કામ નબળાઇ હોય,

(અને કયા માણસમાં નબળાઇ નથી?) તો તેની વગોવણી કરે છે, પણ તેની સેવાની કદર તો ક્વચિત જ થાય છે.

* * * *

શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેને સાહિત્ય, લલિતકળા, સંસાર સુધારો, મ્યુનિસિપાલિટી, કેળવણી વગેરે ક્ષેત્રોમાં કેટલી સેવા કરી છે તેનાં વર્ણનો મારા કરતાં વધારે સારૂ લખનાર વ્યક્તિઓ તરફથી પ્રગટ થશે. દરેક પ્રજાની સંસ્કારિતાનું માપ તેની સ્ત્રીઓના સંસ્કારપરથી માપી શકાય છે. વિદ્યાબ્હેન અને તેમની પાંચ છોકરીઓએ હિંદી સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઊંચું આણ્યું છે અને તેમનું ગૌરવ વધાર્યું છે એમ કોઇપણ કહેશે.

શ્રી વિદ્યાબ્હેન



શારદાબ્હેન મહેતા

અમદાવાદનું જાહેર જીવન અને શ્રીવિદ્યાબ્હેન એટલાં બધાં ઓતપ્રોત સંકળાએલાં છે કે જેમાંથી એમનું ભિન્નભિન્ન પૃથક્કરણ થઈ શકે નહિ. છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી સ્ત્રીપ્રગતિના દરેક કાર્ય સાથે એમનો સબંધ બંધાએલો છે અને શ્રી રમણભાઈના અવસાન પછી અમદાવાદ શહેરની મહત્ત્વની જાહેર સંસ્થાઓ (સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની)માં તેઓ પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે. રમણભાઈના સહવાસ અને પ્રેરણાનું જ આ પરિણામ છે.

એક નાના સરખા બનાવથી જીવનમાં કેવું પરિવર્તન થઈ જાય છે? વિદ્યાબ્હેનનો લગ્નસંબંધ વર્ષો ઉપર સામાન્ય નાગર કુટુંબના એક યુવક સાથે થવાનો હતો. જો એ ઘટના બની હોત તો વિદ્યાબ્હેનની શી સ્થિતિ હોત તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી—એકાદ ખૂણાના ખાબામાં રહીને નિષ્ક્રિય જીવન ગાળતાં હોત. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર પડત જ નહિ. કરોડો સ્ત્રીઓ જન્મે છે, મૃતપ્રાય જીવે છે ને મરે છે, તેવી સ્થિતિ તેમની પણ થાત—પ્રારબ્ધ કહેવાય કે ગમે તે, પણ વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ અને વિદ્યાબ્હેન, વિદ્યાબ્હેન બન્યાં. તેમના માતુશ્રી બાળાબ્હેનની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને આપ્તજનોના પ્રયાસથી રમણભાઈ સાથે લગ્નસંબંધ થયો તને પ્રારબ્ધ તો કેમ કહેવાય?

રા. સા. મહીપતરામ એટલે રૂઢિના કટ્ટર શત્રુ, સામાજિક સુધારાના અગ્રેસર, ધર્મના ઢોંગવિદારક, દરેક પ્રકારના દંભના વિરોધી તેમના કુટુંબમાં વિદ્યાબ્હેન ગયાં. જન્મથી જ જે સંસ્કાર મળેલા હતા તેવા જ વાતાવરણમાં ભળ્યાં. માતાપિતાની ઇચ્છા, રમણભાઈની સહાનુભૂતિ અને પોતાના ઉત્સાહથી ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ કરી શક્યાં, જો રમણભાઈએ સગવડતા ન કરી આપી હોત તો શક્ય જ નહોતું. અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને તેનું પોષણ મળ્યું એટલે માર્ગમાં મુશ્કેલી નડતાંનડતાં પણ મનકામના પૂર્ણ થઈ

અને નવું જીવન મેળવ્યું યુનિવર્સિટીના અભ્યાસથી જ્ઞાનનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં અને મનનો વિકાસ થયો.

હાલ જે શિક્ષણ આપણા યુવકોને આપવામાં આવે છે તે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું; અને આરંભનાં વર્ષોમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની માન્યતા એટલી હતી કે પૂર્વનું એટલે સઘળું નિરસ્કૃત્ય. એ તિરસ્કારવૃત્તિ લાંબા સમય સુધી કેળવાઇ. જૂના જમાનાને વળગી રહેનાર અને નવું ગ્રહણ કરવાના જીજ્ઞાસુઓ વચ્ચે કલહ ચાલ્યા જ કર્યો. પશ્ચિમના લોકોને પૂર્વના માટે જરા યે સન્માન નહિ એટલે પૂર્વનું બધું વર્જ્ય ગણાએલું અને તેને પરિણામે શિક્ષણની પદ્ધતિ જે ભારતવર્ષને તદ્દન પ્રતિકૂળ સ્થપાએલી હતી તે ભારતની સંસ્કૃતિને જરાપણ પોષક રહી નહિ. આપણા દેશ સંબંધી હિંદુ કે મુસ્લીમ વિદ્યાનો કોઇ અભ્યાસ કરવો હોય તો જર્મનીના વિદ્યાર્થીને અથવા ઑક્સફર્ડ કે લંડનના વિદ્યાર્થીને જે સાધન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તેની અરધી પણ ના થાય. કાળબળ બળવાન છે. આજે પ્રચલિત કેળવણીની ખામીનું ભાન થયું છે અને માર્ગશોધન થાય છે

ઉપર વર્ણવી એ કેળવણીની તાલીમથી સજ્જ થઇને વિદ્યાબ્હેને સંસારમાં મંડાણ કર્યા. યુનિવર્સિટીની ઉપાધિ મેળવીને ગુજરાતના પ્રથમ સ્નાતિકા તરીકે ચોપાસથી પ્રશંસા મેળવી. એ જ પ્રશંસાએ તેમનામા જીવનની જવાબદારીનું ભાન જાગૃત કર્યું. જે જ્ઞાન-મંદિરનાં દ્વાર યુનિવર્સિટીની તાલીમે ખુલ્લા કર્યાં હતા તેમા સ્વેચ્છાપૂર્વક-બુદ્ધિપૂર્વક વિ-હરવાનો અને જીવનવ્યવહારમા તેને ગૂંથી દેવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો પણ આ તાલીમ એકલી એમનું સાધન નહોતું. માતાપિતાએ પોતાની જીવનચર્યાથી તેમજ વિચારપૂર્વક સુસંસ્કારનાં બીજ રોપ્યાં હતાં અને શ્રી રમણભાઇની સંગતિથી એ બીજને પોષણ મળ્યુ હતું. અલબત્ત, પોતાનામાં સર્વસારગ્રાહી ભૂમિકા તો ખરી જ. આમ સર્વાંગ સાધનના પરિપાક તે વિદ્યાબ્હેન.

એમનાં ગુણગાન કરવાનું મારૂં કામ નથી. માત્ર થોડી હકીકત રજુ કરૂં છુ અને વર્ષોના સંબંધથી એ મારો અધિકાર છે એમ માનુ છું.

વિદ્યાબ્હેનની સાદાઈ, નમ્રતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા એમના પરિચયમા આવનાર સહુ જાણે છે, પણ બહારથી જાજરમાન દેખાતાં વિદ્યાબ્હેનમા કેટલી બધી નરમ, ગરીબ પ્રકૃતિ છે તે તો એમના કુટુંબીઓ જ જાણે. સામા માણસનો દોષ થયો હોય તો તેના ઉપર કદી ક્રોધ ના કરે. દોષનો બધો પોટલો પોતાના માથા ઉપર જ લઇ લે અને પોતાના

ઉપર ગુસ્સે થાય, અને પરિણામે આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસે. પછી ભલે તે કોઇ મોટા માણસ હોય, નોકર હોય કે બાળક હોય. પોતાનાં બાળકોને ય ઠપકો ન આપે, પોતાને આપે. ઘરનું કામકાજ નોકર મારફત લેવાનું હોય તો એ નોકરને રખેને વધારે તસ્દી પડશે એમ ધારીને પોતાની મેળે જેટલું કામ થાય એટલું કરી નાખે. કામની આળસ જરા યે નહિ અને ન્હાનમ તો બીલકુલ નહિ.

લગ્ન પછી શ્રી મહીપતરામભાઇના ઘરમાં ગયાં ત્યાં સંયુક્ત કુટુંબ. ઉમર તો માત્ર ચૌદ વર્ષની પણ આખા કુટુંબની રસોઇ-પાણી કરી સહુને જમાડીને સાડા દશ વાગ્યામાં શાળામાં જતાં. વર્ગમાં હમેશ પહેલા નંબર જ રાખે. મહીપતરામભાઇ પરીક્ષા લેવા જાય ત્યાં તેમની આવડતથી આશ્ચર્યમુગ્ધ થતા. અમારા મામાઓ અને માસી આગળ તેમની ખૂબ જ પ્રશંસા કરતા. મહીપતરામ તો થોડા જ સમયમાં અવસાન પામ્યા અને તેમનું કુટુંબ વિભક્ત થયું. વિદ્યાબ્હેનને માથે ઘરનો બધો બોજો આવ્યો પણ તેમણે તે ઘણી જ ધીરજથી સહન કર્યો. એમના અભ્યાસમાં રમણભાઇએ ઘણી જ સરળતા કરી હતી. છતાં ગૃહિણી કે પત્ની તરીકેની ફરજમાંથી તદ્દન મુક્ત તો શી રીતે થવાય! અતિથિસ્વાગત, સંતતિપાલન, ઘરનું સામાન્ય કામકાજ અને સાથે રમણભાઇની નબળી તબીયત—આ બધી કાળજી રાખવી પડે. તે કામમાં જો જરા સ્ખલન થાય તો વિદ્યાબ્હેન લાલપીળા થઇને પોતાની જાત પર આવેશ ઠાલવે. સંતાનના ઉછેરની સાથે તેમજ ગૃહિણીના કામકાજની સાથે યુનિવર્સિટી પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવામા તેમને કેટલી મુશ્કેલી પડતી હતી તેનો ખ્યાલ મારા જેટલો ઘરમાં કોઇને નહોતો. રમણભાઇ કાંઈ આખો વખત ઘરમા હોય નહિ. અમારાં માતુશ્રી થોડુંક જાણે પણ અભ્યાસના વિષયો મગજમા ઉતારવાને કેટલો શ્રમ પડે તેનો ખ્યાલ તેમને કયાંથી હોય! એમને પોતાને તો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરવાનો ઉત્સાહ એટલે મુસીબતોને ઠોકરે મારવાનો પ્રયત્ન કરે. હું તો સતત એમની સાથે જ વાસું અને જોઉં એટલે મને તો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે. અભ્યાસ છોડી દેવા માટે ઘણીવાર કહું પણ ખરી. રમણભાઇને પણ કહું. બંને દૃઢ નિશ્ચયી એટલે પૂરૂં કર્યે જ સિદ્ધિ એમ માનતાં. અલબત્ત બાળાબ્હેનની સક્રિય મદદ ના હોત તો કોઈ દિવસ અભ્યાસ થાત નહિ. પણ તેમાં યે વિદ્યાબ્હેનનો સ્વભાવ એવો કે માતુશ્રીને જેમ બને તેમ ઓછી તસ્દી અપાય તો સારૂં એમ વિચાર કર્યા કરે એટલે ત્રણે બાળકોને પોતાની સામે બેસાડીને કે સુવાડીને અભ્યાસ કરે. કોઇ વાર મને અકળામણ આવે ત્યારે બાળકોને

બહાર કરવા મોકલવાનું કહું પણ નજરથી દૂર બાળકોને ધકેલી દેવાં ગમે નહિ. આમ વિચિત્ર સંજોગોમાં કેવી રીતે એમણે આટલી કાર્યસિદ્ધિ કરી એનો આજે વિચાર કરું છું તો યે ગાફેલ થવાય છે. ખરે! એ એક પ્રકારની તપશ્ચર્યા જ હતી અને તે તપશ્ચર્યાને પરિણામે તેમનું જીવન ધન્ય બન્યું છે.

વિદ્યાબ્હેનના આદર્શો વિક્ટોરીઅન યુગમાં ઘડાયા હતા. જમાનો તો કૂદકે ને ભૂસકે ધસ્યો જતો હતો. જૂની ઘરેડમાંથી નીકળીને નવો સ્વાંગ ધારણ કરવો, નવા આદર્શો ઝીલવા, જમાનાના વહેણને અનુસરીને ચાલવું અને સમાજમાં એક ચોક્કસ સ્થાન રાખવું એ સહેલું કામ નથી. રમણભાઇનું વલણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં સાફ વિનીતપક્ષ તરફનું, વિદ્યાબ્હેનનો ઝોક પણ એ જ દિશા તરફ. એટલે જે વખતે અસહકારનો પ્રચંડ જુવાળ ફરી વળ્યો ત્યારે રમણભાઇના મન ઉપર ઘણી જ અસર થઇ—એ વસ્તુસ્થિતિ એમને ભયંકર જણાઇ અને તેની અસર એમના મન ઉપર અને તબીયત ઉપર થઇ. આની સાથે મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષ તરીકે અત્યંત જવાબદારીના અને બેશુમાર કામને પહોંચી વળવાનું મુશ્કેલ. આ સમયે વિદ્યાબ્હેનની સમય સૂચકતા અને કાર્યદક્ષતાથી ઘણે અંશે રમણભાઇને રાહત મળી. મ્યુનિસિપાલિટી અને વકીલાત શિવાયના બધા કામમાં તેમના સેક્રેટરી માફક કામ કરવામાં માંડયું. પોતાના સિવાય બીજા કોઇના કામમાં રમણભાઇને શ્રદ્ધા નહિ—તેથી બીતાં બીતાં, અને ચોંકતાં ચોંકતા પણ અર્ધોઅર્ધ કામનો બોજો ઓછો કરતાં. ચકડોળે ચડેલા અસહકારના વાતાવરણમા ચિત્તની સમતુલના રાખવાનું કાર્ય મુશ્કેલ હતું છતા વિદ્યાબ્હેનની શાંતિ અને સ્થિરતા અડગ રહી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઘણે ભાગે તટસ્થ વૃત્તિ ગ્રહણ કરીને સંસારસુધારાનું કાર્ય બને તેટલું કરતાં.

રમણભાઈની પ્રતિષ્ઠા સરકારમાં તેમજ પ્રજાવર્ગમા જામેલી હતી. વિદ્યાબ્હેનના કાર્યની ખ્યાતિ પણ ખૂબ હતી. સરકાર તરફથી રમણભાઇને નાઇટહુડ મળ્યુ અને વિદ્યાબ્હેનને કૈસરે હિંદનો ચાંદ મળ્યો. અમદાવાદની પ્રજાએ અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવ્યો. આ દંપતીના મુખ ઉપર એક જ પ્રકારની શાંતિ; ભાવનાના આન્દોલનથી મુખરેખામાં કાંઈ જ ફેર ના પડે.

"સુખ પાન થકી નવ મત્ત થઉં
દુઃખમાં તુજને નવ દોષ દઉં"

આ ભક્તવાણી પ્રમાણે જ સદા એમનુ વર્તન હતું.

રમણભાઈ યુવાવસ્થામાં ખૂબ આનંદી અને રમિક હતા. તે આનંદ અને રસિકતાનો લ્હાવો પુષ્કળ માણ્યા પછી ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના સ્વભાવમાંથી કામના બોજાને લીધે તેમજ મ્યુનિસિપાલિટીની જંજાળને લઈને આનંદ અને રસિકતા સૂકાઈ ગયા માત્ર કામની ધૂન એ જ એમનો આધાર થઈ પડ્યો. એ પ્રસંગે સાહિત્ય તરફ એમનું મન વાળવાને વિદ્યાબ્હેને [illegible] પ્રયાસ કર્યો. પુત્ર પુત્રીઓ અને પુત્રીઓનાં સંતાનોના સહવાસમાં રહીને ઉત્તરનભાર ઓછો કરવાનો કુટુંબ સ્નેહનું સુખ માણવા તરફ લક્ષ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનાથી બન્યું નહિ અને કામની ધૂરા સાથે જ જીવન સમેટી દીધું.

નવીના સાથીને ઉદ્દેશની વિદાય આપતા વિદ્યાબ્હેનના હૃદયને કેટલો ભારી આઘાત થયો હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. છતાં અગાધ ધૈર્યથી આ આપત્તિ તેમણે સહન કરી હતી. મહિનાઓ પછી મને પત્રમાં લખ્યું હતું કે "ટકું છું, ફરું છું અને સંસ્થાની માફક કામ કરું છું. એક પણ ઠેકાણે મન ચોંટતું નથી. જીવનમાં જરાપણ રસ રહ્યો નથી." એ દિવસો ગયા ને રમણભાઈના અધૂરા રહેલા સંકલ્પો પૂરા કરવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય રહેલું છે એમ સમજીને એ માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરીને પોતાની પતિભક્તિનું એમણે સાફલ્ય માન્યું છે. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનના છેલ્લા સંગ્રામને સમયે અંગત અનેક પ્રસંગોથી એમની શ્રદ્ધા બ્રિટીશ ન્યાયમાંથી શિથિલ થઈ અને કાર્યકર્તા જનતા સાથે ભળી જઈને ઘણી રીતે મદદ કરી.

રાજકારણ એ એમનો વિષય નથી છતાં અનેક પ્રસંગોએ સરકારી અધિકારીઓને પણ તેમની વૃત્તિઓનું ભાન કરાવ્યું છે. અધિકારી વર્ગે તેમની નિષ્પક્ષપાત સલાહનો ઉપયોગ કર્યો છે.

સમાજસુધારાના ક્ષેત્રમાં તેમની સેવા અનેક છે. 'શારદા' બીલના આગમમાં એમણે કેટલી કુમળી બાળાઓની માતા સમાન સાથ આપી છે. વિધવાઓના ત્યાગ એવી ત્યજી ગએલી અનાથ સ્ત્રીઓના તેઓ આશ્વાસનસ્થાન બની રહ્યા છે. મ્યુનિસિપાલિટીના નર્સોના ચેરમેન તરીકે તેમજ સ્ત્રીકેળવણી મંડળના અને મહિલા પાઠશાળાના સંચાલક તરીકે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નાનાવિધ સેવા કરી રહ્યા છે. આ બધું તો જગત જાણે છે.

આમ પિતાના ઘરમાં તો એ પ્રધાન ગણાતા પતિના એ જીવનમિત્ર હતા. સંધુઓના નિસ્વાર્થ સ્નેહાર્દ્ર ભગિની છે. મારા તો માતા સમાન વડીલ બ્હેન તેમજ મિત્ર છે. અમારો સ્નેહ અને સંબંધ તેમના પત્રવ્યવહારનો પ્રસંગ રહ્યો નથી આવ્યા



વિદ્યાબહેન · ઈ. ૧૯૪૦માં



લેડી વિદ્યાબ્હેન

એક એકના સ્વભાવ એટલાં સમજી ગએલાં, તેમજ એકએકમાં એટલી અટળ શ્રદ્ધા કે એ સ્નેહગ્રંથિ કોઇથી તોડી તોડાય જ નહિ. એક એકનાં હૃદય બરોબર ઓળખ્યાં છે એટલે એમાં કોઇપણ બીજો ઓળો પડતો જ નથી. જીવનમાં આ એક અણમોલો લ્હાવો છે. વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારના મતાન્તર છતાં સ્નેહ સ્ખલિત થયો નથી.

પોતાનાં બાળકોનાં વિદ્યાબ્હેન ઘણાં જ સ્નેહાળ માતા છે. એમના સંતાનો દેવી સમાન એમને ગણે છે. એ પૂજાને એ યોગ્ય છે. એમનો સ્નેહ બહારથી દેખાય તેવો નથી. ઊંડો અને ગંભીર છે, અને તેથીજ વિશાળ છે. સામાન્ય જનતાને એમનું માનસ સમજવું જરા મુશ્કેલ છે. એમનો સ્વભાવ થોડાબોલો છે; શરમાળ નથી. અહંકારી જરા નથી—પણ બહાર દેખાય એવો ઊમળકો એમનામાં નથી. એમના નિકટના સંબંધમાં આવે તે એમની કિંમત બરોબર આંકી શકે.

અમદાવાદની જનતામાં અનેક સેવાનાં ક્ષેત્ર એમણે સાચવ્યાં છે. વિદ્યાબ્હેન એક વ્યક્તિ નથી રહ્યાં. હવે તો એક સંસ્થારૂપ થઇ ગયાં છે, અને તે પણ એક અપૂર્વ સંસ્થા.

એ જમાનાના અનુભવથી ભરચક જીવનમાથી કંઇ કંઇ શિખવાનું મળે તેમ છે. જે પ્રકારની લ્હાણી જોઇતી હોય તે લઇ શકાય તેમ છે. ખુલ્લા પુસ્તક જેવું એમનું જીવન છે. જેને જોવું હોય તે જુએ-અને વાંચવું હોય તે વાંચે.

પરિવર્તનોનાં રેખાચિત્રો

શ્રી શારદાબ્હેન સુમન્ત મહેતા બી એ.

એલિસબ્રિજ આરોગ્ય મંડળના ઉત્સવ સપ્તાહને અંગે શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાએ રચેલું 'આગગાડી' નામનું નાટક ઘણું જ સુંદર રીતે કેટલાક યુવકો અને યુવતીઓએ થોડા વખત ઉપર ભજવ્યું હતું. સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીપાત્રનો અભિનય કરે, અને પુરુષો જ પુરુષ પાત્ર થાય એ જ પ્રયોગ કળાની દૃષ્ટિએ સુંદર રીતે સફળ થાય

કે આ પ્રયોગમાં એ જ પ્રમાણે થયું હતું અને તે ઉપરાંત દરેક વ્યક્તિ સુશિક્ષિત અને સંસારસિક હોવાને લીધે નાટ્યપ્રયોગ ઘણું જ પ્રશંસનીય થયો હતો

સ્ત્રી પુરુષો એકત્ર થઈને નાટ્યાભિનય કરે, નૃત્ય કરે એ વિચારમાંથી મગજમાં ચાલતી હતી એટલામાં નિદ્રાધીન થતાં વિચિત્ર સ્વપ્ન ખડું થયું નાટ્યપ્રયોગને પરિણામે કે ગમે તે કારણસર પરન્તુ સામાજિક દશ્યનું ચિત્રપટ સ્વપ્નમાં દેખાયું સ્વપ્ન એટલું તાદૃશ્ય હતું કે હજી પણ આંખ આગળથી ખસતું નથી એક મોટા સિનેમાના પટ ઉપર જુદાજુદા ચિત્રો આવે છે તેવા હતા દરેક ચિત્રમાં આપણા સમાજમાં છેલ્લા ચાલીસ વર્ષમાં થઈ રહેલા પરિવર્તનોના રેખાચિત્રો હતા

પ્રથમ ચિત્રમાં રાજનગરની એક પ્રાથમિક કન્યાશાળાનું વિશાળ મકાન હતું પરંતુ કન્યાઓની સંખ્યા સોથી વધારે નહિ તેમાંયે મોટામાં મોટી વિદ્યાર્થિનીની વય ૧૧ વર્ષથી વધારે નહિ હોય બધી યે કન્યાઓ ઉચ્ચ ગણાતી કોમની જ માલમ પડતી હતી જવલ્લે એકાદ બીજી કોમની હોય બધી જ બાળાઓએ ચણીઓ અને બદન અથવા તે ઉપર ઓઢણી પહેરી હતી વસ્ત્રો બધા વિદેશી જ હતા તેલ ઘાલીને માથા પર સખત ખેંચીને અંબોડો વાળેલો હતો હાથે, કાને નાક અને ગળામાં આભૂષણો પહેરેલા હતા પગમાં પગરખાં કાઈપણ પ્રકારના નહોતા

એક બીજા પટપર ઉચ્ચ ગણાતી નાગર કોમના એક કુટુંબ વચ્ચે લગ્નવિધિ થઇ રહ્યો હતો દશ વર્ષની કન્યા અને ચૌદપંદર વર્ષનો વરરાજા કન્યા બીચારી આંખ મીંચી લાજ કાઢીને હાથમાં કાઢી થઈને બેઠેલી હતી રખેને કપડાની અંદરથી આંખ ઉઘાડીને ભાવિપતિ તરફ દૃષ્ટિ કરે તેથી પાસે બેઠેલા મામાએ તેની આંખો પોતાના હાથ વતી દાબી હતી કન્યાના માતાપિતા કન્યાદાનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવા પાસે બેઠેલા હતા માતાએ પણ લાંબો ઘુમટો તાણેલો હતો ને ભારેભાર આભૂષણોથી શરીર લાદી દીધું હતું

ત્રીજા ચિત્રમાં ખાળકુવા પાસે નહવા ની અંદર ન્યાતની પંગત જમવા બેઠેલી હતી

પછીના ચિત્રમાં (જે ચિત્ર લગભગ દશ વર્ષ પછીનું હતું) કન્યાઓની હાઇસ્કૂલનું ચિત્ર હતું ઈંગ્લીશ અભ્યાસ કરતી જૂજ બાળાઓ પારસી ખ્રિસ્તી છોકરીઓની સાથે માલમ પડતી હતી પોશાકમાં ઝાઝો ફેર નહોતો પરંતુ માથાપર સીધા સેંથો ને બદલે બાંકો કાંઇક વાંકો સેંથો હતો ઓઢણીઓ થોડી હતી ઉચ્ચ વર્ણની સાથે થોડીક કારીગર વર્ગની બાળાઓ પણ હતી અંગ પર સોના ચાંદીના દાગીના ઓછા હતા પાસે એક

છોકરાઓની કૉલેજ હતી. તેમાં છોકરાની સાથે પ્રવેશ કરતી બેત્રણ યુવતીઓ હતી. આગળપાછળ છોકરાઓ ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા ઊભા હતા. બસો ત્રણસો છોકરાઓના વૃન્દમાં માત્ર બેત્રણ બાળાઓ નીચું જોઈને ગંભીરતાથી જતી જણાતી હતી. તેમનામાં ઊંચું જોવાની હિંમત નહોતી, એકાદ બે છોકરાઓના હાથમાં પથરા હતા અને યુવતીઓ તરફ તાકતા માલુમ પડતા હતા. બાળાઓ બહુ જ સાદા વેશમાં નમ્રતાથી જતી જણાતી હતી.

એક બીજા ચિત્રમાં લગ્નમંડપ હતો. પુરુષો વરઘોડાની ધમાલ કરી રહ્યા હતાં. યુવકોએ પણ મોટાં પાઘડાં માથે પહેરેલાં હતાં અને બેસ તાણીને મહાલતા હતા. સ્ત્રીઓના પોષાકમાં પારસીનો ખૂબ જ નકલી પોષાક જણાતો હતો. ઝીણાં વસ્ત્રો, બહુનની માફક ઊડતી બદનની બાંય, નાજુક આભૂષણો, માથે વાંકી સેંથી ને ઢીલા ઝુલતા અંબોડા. કન્યાની વય પંદરસોળ વર્ષની અને વીસબાવીસ વર્ષની વયનો વર.

વળી એક ચિત્રમાં વિશાળ જાહેરસભા હતી. કોઇ પરદેશી વક્તા માચડા ઉપર ઊભો હતો. લાંબા હાથ કરીને બોલતો જણાતો હતો, સભામંડપ પુરુષોથી ભરાઇ ગયો હતો. આગળ લાઇનમાં માત્ર બે કે ત્રણ સ્ત્રીઓ શ્રોતાવર્ગમાં હતી. ત્યારપછીના ચિત્રમાં પરીક્ષાનો મંડપ હતો. સંખ્યાબંધ છોકરાઓ અંદર દાખલ થતા હતા. કન્યાઓની સંખ્યા પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં હતી. તેમાં યે ઉચ્ચવર્ણની ગુજરાતી બ્હેનો હિંમતભેર આગળ જતી હતી. છોકરાઓ પોતાને રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. છોકરીઓ દાખલ થતી હતી તેની જરાએ પરવા કર્યા વગર ચાલ્યા જતા હતા. પાસે એક કન્યાશાળાના મકાનમાં જાહેર મેળાવડો સ્ત્રીપુરુષોનો હતો. કન્યાઓ સંવાદો અને ગરબાનો કાર્યક્રમ બેધડક કરે જતી હતી. કન્યાઓની વય પણ સોળ સત્તર વર્ષની હતી.

વળી એક ચિત્રમાં છોકરીઓની કૉલેજમાં છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે વાતચીત કરતાં દાખલ થતા હતા. પોષાક બંનેનો તદ્દન સાદો, સ્વચ્છ, સફેદ, સ્વદેશી. બંનેના પગમાં ચંપલ. નિખાલસ હૃદયથી વાર્તાલાપ કરતાં તેઓ માલમ પડતાં હતાં.

જાહેરસભાનું એક દૃશ્ય. દેશના કોઇ પ્રખ્યાત નેતા વક્તા તરીકે. ખુલ્લા મેદાનમાં સભાનું સ્થાન. શ્રોતાવર્ગથી ચીકાર ભરાઇ ગએલું. પુરુષો તેટલીજ લગભગ સ્ત્રીઓ. સઘળા ખાદીવસ્ત્રમાં સજ્જ થએલાં—સ્ત્રીઓના અંગપર આભૂષણનું નામ નહિ—સભાની વ્યવસ્થા સાચવવાને યુવકો અને યુવતીઓ, સ્વયંસેવક અને સ્વયંસેવિકાઓના બિલ્લા પહેરીને ફરતાં હતાં. કન્યાઓની સંગીતમંડળી સીતાર, દિલરૂબા, તબલાં, જલતરંગ ઇત્યાદિ ભારતીય

વાદ્યો સાથે સુશોભિત રીતે જમીનપર બેઠેલી. સમસ્ત સભા ગાલીચા ઉપર જ બેઠેલી. વક્તા માટે એક વ્યાસપીઠ કરેલી. પાસેના એક પટ પર જાહેર જલસો. બાળાઓના ગરબા; તાળી નહિ પણ નૃત્યને મળતા અંગમરોડો. ઝગઝગાટ વસ્ત્રાભૂષણ; વસ્ત્રો ઘણે અંશે સ્વદેશી, કાઇક મારવાડી ઢબના–યુવતીઓએ પણ સાડીને બદલે મારવાડી ચુંદડીની ઇંગ્લેંડ ગી હોગ્ણી, મોટા મારવાડી ચળકતા ઘાઘરા, પગમાં ઘુઘરા, હાથપગ બંગડીઓના ખડકલા, બદનની બાંય ટુંકી અથવા બાંય વગરનાં–માથાપર હોગ્ણીનો છેડો નહિ–ઉઘાડું માથું–લાંબા ચોટલા એકંદરે કળા તરફ દૃષ્ટિ વિશેષ–આગલા ચિત્રની જીવનની સાદાઈથી ઉલટું જ દશ્ય.

સાર્વજનિક શાળા—છોકરાઓ અને છોકરીઓ સહશિક્ષણ લઇ રહેલાં. છત્રી, ચપ્પલ સાથે હાથમા પુસ્તક લઇને ચાલતી, સંખ્યાબંધ મોટરો અને ગાડીઓમાં બેસીને શાળામાં જતી–કેટલીએક સાઇકલ પર જતી–કૉલેજના મેળાવડામા વિદ્યાર્થીની સાથે વિજ્ઞાનના પ્રયોગ કરતી, વાદ્ય વગાડતી, નૃત્ય કરતી, અભિનય કરતી, ઉત્સાહી, આનંદી, નીડર ગુજરાતી બાળા નાતજાતના ભેદ દૂર કરીને કૉલેજની મિજબાનીમાં એકસાથે ભાગ લેતી જણાતી.

ગજનગરના ચિત્રપટની સાથે બેચાર ગામડાના દશ્યો પણ હતા. એક પટ પર ખેડુતની સ્ત્રી સખત મજૂરી કરતી, ઢોરોને ચારો નીરતી, ઘટી દળતી, રસોઇ કરતી, બાળકને ધવડાવતી, પાસે ખેડુત હુકો તાણતો પડોશી સાથે વાતોના તડાકા મારતો બેઠેલો જણાતો. બીજા પટ પર ખેડુતોનાં બાળક બાળકીઓ સાટેના એક છાત્રાલયમાં ખેડુતની કન્યાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતી, ઘરસફાઇનુ કામ કરતી, કપડાં શિવતી, રમકડાં બનાવતી, રેંટીઓ કાતતી, કપડાં વણતી જણાતી હતી.

ચિત્રવિચિત્ર દશ્યોની છાપ મગજ પર અકાઈ ગએલી. નિદ્રામાથી એકદમ જાગ્રત થઇને આપણા સમાજના વિચારોના સંક્રમણમા મગજ ચકડોળે ચડ્યુ

ખંડ ૨

સ્મૃતિચિત્રો

લેખક

વિદ્યાબ્હેન



ઘણાં મિત્રો અને શુભેચ્છકો તરફથી મને કહેવામાં આવે છે કે તમારા પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓ સંબંધે જે કાંઇ સંસ્મરણો હોય તે પ્રસિદ્ધ કરો: આરંભમાં જ કહી દેવું જોઇએ કે હું કાંઇ એવી મહત્ત્વના સ્થાને મુકાઈ નથી કે બહુ જાણીતા માણસોના સમાગમમાં આવી શકું. વિશેષમાં મારી યાદદાસ્ત પણ સચોટ વર્ણન કરી શકાય તેવી નથી અને કોઇ જાતની નોંધ રાખવાની ટેવ નથી. વળી અમારા ઘરનું વાતાવરણ એવું કે ઝાઝું મિત્રમંડળ કે ઘણા જણની સાથે નિકટના સંબંધ નહીં. તથાપિ માગણી કરનારના આગ્રહને વશ થઇ કેટલાંક આવાં સ્મરણો રજુ કરવાની રજા લઉં છું. બાળપણમાં મારા મોસાળમાં એટલે રા.બા. ભોળાનાથ સારાભાઇના ઘરમાં હું ઘણે ભાગે રહેલી. ત્યાંનું વાતાવરણ જુદું જ. અનેક જાણીતાં સ્ત્રીપુરુષો આવે અને જાતજાતના પ્રાંતપ્રાંતના માણસો નજરે પડે પરંતુ એ બાળજીવન તો અતિ ટુંકું હોઇ ત્યાંનાં બહારથી આવતાનાં સ્મરણો નહીં જેવાં છે. એ ઘરની વ્યક્તિઓ સંબંધે તેમજ પાછલા જીવનમાં પરિચયમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરષોના સંબંધે થોડુંઘણું લખી શકાશે એમ જણાય છે. એમાંથી બીજાંને ઉપયોગનું તો થોડું જ નીકળશે પરંતુ તેથી જો કોઇને આનંદ મળશે તો આ પ્રયત્ન સફલ થએલો ગણીશ.

૧

રા.બા. ભોળાનાથ સારાભાઇ

રા.બા. ભોળાનાથભાઇ તે મારા માતામહ થાય. તેમના સંબંધી એક લેખ કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે 'શ્રી ભક્ત' નામના માસિકમા આપેલો હતો. તેઓનુ સવિસ્તર જીવન ચરિત્ર પણ લખાએલું છે. મારી અંગત સ્મૃતિઓ તેમના સંબંધની કાંઇક નોધવી જોઇએ એમ મને લાગે છે. અમારા એ દાદાને જેમણે જોયા હશે તે એમના પ્રભાવશાળી દેહ અને ધીરગંભીર મુખાકૃતિ સંબંધે એકમત હશે. ગૌરવર્ણ, સૌમ્ય આંખો, પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવા હાવભાવ એ સર્વથી તેમના સમાગમમા આવતા સર્વકોઇને તેઓ આકર્ષી

લેતા. સુજનતાનો એ ભંડાર હતા. ઘરમાં સેંત્રણ ડઝન પૌત્ર પૌત્રીઓ, દૌહિત્ર-દૌહિત્રીઓનો વસવાટ જેથી ગડબડ, કોલાહલ, તોફાન, ધીંગાણા તો રોજના બનાવ હતા. પરંતુ કોઈ પણ વખતે તેઓએ ક્રોધ કરી કોઈને ધમકાવ્યા કે શિક્ષા કરી હોય એવું મને યાદ નથી. બીજા વઢે તો અટકાવે અને સહુની દયા ખાય એવો એમનો સ્વભાવ હતો. મારૂં નામ તેમણે જાતે પાડેલું એમ મને સમજણ આવી ત્યારે કહેવામાં આવેલું. પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું નામ તે વખતમાં જગપ્રસિદ્ધ હતું અને પુત્રનો જન્મ થાય તો વિદ્યાસાગર નામ પાડવા તેમની ઈચ્છા હતી તે બદલે પુત્રીનો જન્મ થયો તેથી તેમણે મારૂં નામ પોતાની ઈચ્છાને અનુસાર પાડ્યું. અમારા બાળમંડળમાંથી જેઓ પ્રાર્થના સમાજની ઉપાસનામાં નિયમિત હાજરી આપે તેના તરફ એમનું ધ્યાન ખેંચાતું. नमस्ते सते ते जगत्कारणाय। એ સ્તોત્રનું નાનું પતાકડું અમને સૌને એકવાર આપી મોઢે કરવા કહેલું. સભામાં મેં સહુથી પહેલું તૈયાર કરી તેમને સંભળાવેલું જેથી તેઓ ઘણા પ્રસન્ન થએલા. હંમેશ સાંજે ચારઘોડામાં બેસી ફરવા જવાનો તેમનો રીવાજ હતો અને બાળકો ઘણાં એટલે વારાફરતી અમારો વારો કોઈકોઈવાર આવતો. તે વખતે કેટલીક વાતો તેમની તરફથી સાંભળવામાં આવતી. બાકી સામાન્ય રીતે એમને અમે એટલા ઉંચા માનતા કે તેમની પાસે જઈ વાત કરવાની અથવા તેમની સાથે રમવાની હિંમત નહોતા કરતા. એમની શાંતતા અજબ હતી. તેમના કુટુંબીઓને ઓળખનાર ભાગ્યે જ કલ્પના કરી શકે. એક પ્રસંગે બારણા વચ્ચે આડી લાકડી મેં રમતમાં ભેરવી દીધેલી. તેજ વખતે પાસેનો ખંડ જે ઉંચો હતો ત્યાંથી ઉતરીને તેઓ આવ્યા અને લાકડી ન દેખાવાથી ઉંધે મસ્તકે જોરથી પડ્યા. વાગ્યું પણ ખરૂં. કોણે લાકડી મુકી છે એમ આસપાસના તરફથી તપાસ થતાં મારે કબુલ કરવું પડ્યું, પણ તેમની તરફથી જરાકે ઠપકો મળ્યો નહીં એમ મને બરાબર સાંભરે છે. મારી ઉમર પાંચ છ વરસની હશે. ઘણીવાર મોટાઓ બાળકોના વઢવાડ કોઈ વાર બીજી બાજુ તપાસ કર્યા વગર પડે છે. તો તેમને ધીરી જ વારે પછી બીજી વાત. પરંતુ તેઓએ હસીને નમ્ર શબ્દોમાં આવું ન કરવા શીખામણ આપી.

નીકોલ ગામના તેઓ તાલુકદાર હતા. ત્યાંના એક જુગાની જોરાભાઈ નામે ઘણીવાર એમને ત્યાં આવતા, અને તેમની પાસે વાર્તાઓનો ભંડાર હતો. જ્યારે આવે ત્યારે જોરાભાઈ વાત કહો એમ અમે માગણી કરીએ જ. જુના જમાનાના માણસોની શૈલીમાં એ વાર્તાઓ રસ મુકીને તેઓ કહેતા એથી અમારો એમના તરફ પક્ષપાત હતો. એમનું જ્ઞાન પરિમિત



રા. બા.
ભોળાનાથ
સારાભાઈ

હતું પણ તેનું તે વખતે અમને ભાન નહોતું. એક વરસ પુરુષોત્તમ માસમાં અમારા મોટાં મામીએ અધિકમાસની કથા કહેવા તેમને બેસાડ્યા તેનું શ્રવણ મેં જેડાજીટના

માન ખાતર કરેલું અને તે આખો માસ દરરોજ નદીએ નાહેલી. આ વાત દાદાને કાને જતાં તેમણે પૂછેલું અને જો કે પોતે ચુસ્ત પ્રાર્થના સમાજના માનનારા છતાં હસીને મને વિદાય કરેલી. એજ જેઠાભટ પાસે રામાયણનું શ્રવણ કરેલું અને પોતાને નાકે મહાભારતની કથા કોઈ માણભટે કહેલી તે અથથી ઇતિ સુધી સાંભળી હતી.

પ્રાર્થના સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ એ તે સમયમાં ભોળાનાથભાઈને ત્યાં દરવરસનો ભારે પ્રસંગ હતો. આખા ઘરમાં ઉત્સાહનું વાતાવરણ પ્રસરી રહેતું. લગ્ન જેવા માંગલિક પ્રસંગનો મહોત્સવને સાક્ષાત્કાર થતો. બહારગામ ગએલાં કુટુંબીઓ નજીકમાં હોય તો અમદાવાદ આવે, બીજા ગામથી સમાજના મેંબરો મહેમાન તરીકે આવેલા હોય અને કોઈ મોટું પર્વ ઉજવાતું હોય એવું દરેકના મનમાં થતું. સમાજની સ્થાપના અને તેને ચાલુ રાખી શકાયાનો સંતોષ એનું મહત્ત્વ ભોળાનાથભાઈને પોતાને અતિશય હતું અને તેથી જ વાર્ષિકોત્સવમાં હર્ષ અને ઉલ્લાસનાં પૂર જણાતાં.

ભોળાનાથભાઈ ખરેખર વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળતા હતા. આવડા મોટા ઘરનો કારભાર, એ ગામનો વહીવટ અને નાતજાતના વહેવાર એ કશામાં તેઓ લક્ષ રાખતા નહીં. આ બધું કામ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્રી ઇચ્છુબા કરતા. પોતે પ્રાતઃકાળે ઘણા વહેલા ઊઠીને લખવા વાંચવાનું કામ કરે પછી નાહીધોઈ પ્રાર્થનામાં બેસે બપોરે વર્તમાનપત્ર વાંચી પોતાની ટપાલના કાગળો વાંચે કોઈ આવ્યા ગયા સાથે મળવાનું અને સાંજે ફરવા જવાનું. રાત્રે આખા કુટુંબની ભેગી કૌટુંબિક ઉપાસના નિયમિત થાય તેમાં નાના મોટા તમામને હાજર રહેવાનું. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વ. રા. બાગારાવ કુશળ સારંગી વગાડનાર હતા. તેઓ બનતા સુધી સારંગીનો સાથ આપતા. આ કૌટુંબિક ઉપાસના જે સાંજ જોતા તે આશ્ચર્યમુગ્ધ થતા. પોતાની સવારની પ્રાર્થનામાં ફત્તેહલાલ નામના પ્રાર્થના સમાજના ગવૈયા તંબુરા સાથે હમેશ સંગીત ચલાવતા. ઓશીંગણુંવાળો પાટલો અને આસનનું સિંહાસન, પાસે ધૂપફૂલનો સુવાસ અને ભક્તિની સૌમ્ય મૂર્તિસમા એ દૈવીપુરુષને પ્રાર્થના, ઉપાસના કરતા જોનાર સ્વયમ્ તેમની તરફ પૂજ્યભાવથી નમી પડતા. એ આંગળીના ઉપલા ઉપરી કરેલા સુખડના ગોળ ચાંલ્લા ધારણ કરેલા તેજોમય લલાટવાળી, ભવ્ય મુખારવિંદ સાથે શુદ્ધ સફેદ પાઘડી, સફેદ અંગરખું, સફેદ મોટી રેશમી કિનારનું ધોતીઉં અને કાળા સુગની એડ ખડાના જોડા સહિતની એ ભવ્ય આકૃતિ એકવાર જોનાર કદી ભૂલી શકે તેમ નથી. મારા મનની એક વાત કહી દઉં એ મૂર્તિને અનેક વંદનસહિત આ ચિત્ર સમાપ્ત કરૂં.

છું. નાનપણમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનું અમને કહેવામાં આવતું અને તે કરતાં. હું આંખમીચી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવાનો પ્રયત્ન કરતી ત્યારે આ પ્રતાપી પુણ્યાત્માની ઉપર કહેલી બેમાંથી એક છબિ મારા અંતરચક્ષુ આગળ ખડી થતી. મને લાગતું કે પરમેશ્વર આવાજ હોય; આથી વધારે સારા શી રીતે હોઇ શકે!

-

૨

૨૫. જીજીબ્હેન

રા.બા. ભોળાનાથભાઈનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી જીજીબ્હેન અથવા જીજીમા હિંદુસમાજમાં ભાત પાડે તેવી વ્યક્તિ હતાં. મારા નાનપણમાં તેમની પાસે રહેવાનો ઘણો પ્રસંગ આવેલો અને તેમણે અનેક સંસ્કારો મારા પર પાડેલા છે તે આજે સાભાર યાદ કરૂં છું. લક્ષાધિપતિ બાપનાં આ અસાધારણ બુદ્ધિશાળી દીકરી એ મોટા ઘરનો તમામ કારભાર પોતે ચલાવતાં. અતિશય કડક સ્વભાવનાં હોઈ શિસ્તપાલનમાં બહુ જ આગ્રહી હતાં. પચાસ માણસનું કુટુંબ એક આંગળી ઉંચી કરી કાબુમાં રાખી શકતા. અમદાવાદમા તે સમયે આંગળીને વેઢે ગણીએ તેટલાં પ્રતિષ્ઠાવાળા ને શ્રીમંત કુટુંબો હતા તે બધાંમાં જીજીબ્હેનનો માન ને મોભો અત્યંત હતો. ઘરમા અને સગાસંબંધીઓમાં 'બ્હેન' એ નામથી જાણીતા હતાં અને સહુને આકર્ષવાની અજબશક્તિ તેમનામાં હતી. ભોળાનાથભાઇના સંબંધમાં આવનાર સહુકોઇને તેઓ 'બ્હેન' સાથે ઓળખાવ્યા વિના રહે નહીં. કલકત્તા, મહાબળેશ્વર આદિ સ્થળોએ મુસાફરીમા હમેશ સાથે જીજીબ્હેન તો હોય જ. માતાના મૃત્યુ પછી પિતાની સેવા ઉઠાવવાનું સર્વ કાર્ય તેમણે માથે લીધેલુ હતું. દેશપરદેશના મિત્રો, જીજીબ્હેનને હજુ પણ યાદ કરે છે. ટાગોર કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગ સાથે અમદાવાદમાં સારી રીતે ભેળાએલાં હોઇ સામાજિક અને ધાર્મિક વિચારમાં સમયના પ્રમાણમાં ઘણાં જ આગળ વધેલાં હતાં. ભોળાનાથભાઇની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને સામાજિક સુધારણાનાં કાર્યોમાં તેમનો સપૂર્ણ ટેકો બલ્કે ખૂબ આગ્રહ. એટલે સુધી કે એ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ ન હોત તો તેઓ ઘણે દરજ્જે આગળ વધવામા અટકત. જીજીબ્હેનના મનનું બંધારણ બુદ્ધિપ્રધાન હતું. ચાલતા આવેલા સાંસારિક રીવાજેની અનિષ્ટતા, ધર્મને નામે ચાલતાં

ધતિંગ વગેરે તેમની બુદ્ધિમા તરત ઉતરી જતા વહેમ જેવો શબ્દ તેમના કોશમા નહોતો જે વાત ખરી લાગે તે કરવાની હિંમત તેઓ ધરાવતા અને એકવાર નિશ્ચય કર્યો તો તે અમલમા મુકવામા ગમે તે વિઘ્ન આવે તો પણ અટકે નહીં તેવા અડગ હતા પોતાના ચાર નાના ભાઇઓ અને તેમના સતાનો પર એવો પ્રભાવ પાડેલો કે તેમની આજ્ઞા ઉથાપવાની કોઇનામા તાકાત નહોતી નોકરચાકરોનો કાફલો પણ તેમના નામથી ધ્રૂજતો મહીપતરામભાઇ ઇગ્લાડ જઇ આવ્યા અને તેમની સાથે સપર્ક રાખવા માટે અમદાવાદની નાગરની નાતે ભોળાનાથને નાતબહાર મૂકયા અને બાર વરસ સુધી એ બહિષ્કાર ચાલુ રહ્યો તે દરમીઆન રૂથુબ્હેનની હિંમત અને ઉત્તેજન ન હોત તો ભાગ્યે જ કુટુબ એ ટક્કર ઝીલી શકયુ હોત તે જમાનો આજના જેવો નહોતો બાર વર્ષની થાય કે છોકરીને પરણાવી જ જોઇએ અને તે પણ નાતમા જ એવી માન્યતા સાથે આટલા મોટા કુટુબની વ્યક્તિઓ જેમા પરઘરની દીકરીઓનો પણ સમાવેશ થાય, તેમની કન્યાઓના લગ્નાદિ પ્રસગો પણ આવ્યા હશે તેવા સમયીઓને સાથમા લઇ એ નવ ઘરના આખા વડનુ મન મનાવી કામ લેવામા જે કૌશળ તેમણે વાપરેલુ તેના વખાણ જેટલા કરીએ તેટલા થોડા છે એ નવ ઘર એક કુટુબવત્ થઇ ગયા હતા દરેક પ્રસગે તમામને તેડવાન–દરેકને યથાશક્તિ મદદ કરવાની જેથી કોઇને ઓછુ ન આવે કે નાત બહાર રહેવાથી દુ ખ પામ્યા એ જમાનામા નાત બહાર એટલે શુ તેનો આજ આપણને ખ્યાલ આવે તેમ નથી એ એક બાર વરસનુ યુદ્ધ હતુ અને તે અગત કોઇને માટે નહીં પણ સિદ્ધાત ખાતર અને મિત્રને સાથ આપવા ખાતર ભોળાનાથભાઇએ આરભેલુ અને તેમના આ વીર પુત્રીએ સેનાપતિનુ કામ કર્યું હતુ આ દરમીઆન જેમ લગ્નના પ્રસગો આવેલા તેમ મૃત્યુના અતિકરુણ પ્રસગો પણ આવેલા અને તેવે વખતે પણ જ્ઞાતિજનોનો સાથ ન મળવા છતા કોઇએ નમતુ આપવાનુ યોગ્ય નહોતુ ધાર્યું

આવા એક સમર્થ વડીલના હાથ નીચે તાલીમ લેવી, એ મોટી હવે વિચાર કરતા લાગે છે કે ખરેખર દીર્ઘ પરિણામ ઉપજાવે તેવો હતો જો કે તે વખત તો એમની કપરાશ અમને બહુ જ સાલતી અને એ કડકાઈ સામે અમે મનથી બળ ઉઠાવતા મારા માતુશ્રી અત્યત નરમ પ્રકૃતિના અને બીજા બાઈ કરતા તેમના પર, નાનાબ્હેનને પોતાના માનીને અત્યત સખતાઇ થતી આ અમારાથી સહ્યુ જતુ નહોતુ અને અમે સમજી નહોતા શકતા કે ભાઇઓ, ભાભીઓ, ભત્રીજા જે કોઇ કાઇ કરે તેનો બધો દપકો

બાળાબ્હેન પર નંખાય. આ અમને બહુ અન્યાયયુક્ત લાગતું અને આથી બાળાબ્હેન સદા દબાએલાં અને ડરતાં જ રહેતાં. જીથુબ્હેનનો સ્વભાવ લાગણીપ્રધાન ઓછો અને બુદ્ધિપ્રધાન વધારે એટલે સ્વજનપણું આ રીતે જ મોટે ભાગે પ્રદર્શિત થતું. જોકે કેટલેક પ્રસંગે બીજાં સર્વ કરતાં બાળાબ્હેન તરફનો પક્ષપાત દેખાતો પરંતુ એ એટલા જુજ કે અમને તો સાધારણ રીતે અન્યાયનો વર્તાવ જ જણાતો.

આવાં કડક અને શિસ્તપાલન માટે અતિ આગ્રહી વડીલના હાથ નીચે જેમ કેટલાંકને લાભ થયો તેમ કેટલાંક એના પ્રતિસંઘટ્ટન રૂપે વધારે સ્વચ્છન્દી બન્યાં અને તેમના જાણવામાં ન આવે તેમ યથેચ્છ રીતે વર્તતા. અતિ કડકાઇ હમેશ સામાને બીજે છેડે લઈ જાય છે એમ ઘણી વખત બનતું. એમની હાક એવી વાગતી કે ઘણાં તો એમને વાઘની ઉપમા આપતાં. નાનામાં નાનીથી મોટામાં મોટી બાબત એમને પૂછ્યા વગર ઘરમાં કોઇથી કાંઇ થઇ શકે નહીં. મોટા કુટુંબના વહીવટ માટે કેટલેક અંશે આવો વહીવટ જરૂરી હશે પરંતુ એને અંગે બંડ, અસંતોષ, વિકાસનો અભાવ અને જૂઠાણું થતું. આ સર્વની અસર ઉછરતા બાળકો માટે અનિષ્ટ હતી એ સ્વીકારવું જોઇએ.

જીથુબ્હેન નિશાળે ભણેલા નહીં. ઘેર વાચતાં લખતાં શીખેલાં. પરંતુ વાંચવાનો અત્યંત શોખ તેમને હતો. ઇતિહાસનો તેમને ખાસ શોખ. ઇતિહાસ, કથા, વાર્તા, કવિતા, જે જે તે જમાનામાં પ્રાપ્ત થાય એ સાહિત્યને વાંચતાં. ઉર્દુ તથા ફારસી શીખવાનું થોડું થોડું મુનશી પાસે શરૂ કરેલું પણ કુટુંબજંજાળમાં અને મોટી ઉમરે એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ ના થઈ. અંગ્રેજી શીખવા માટે તેમને એટલી તીવ્ર મરજી કે કોઈ મીશનરી મડમ આવે તો તેને શીખવવા આગ્રહ કરે. મને તો હમેશ કહેતાં કે અંગ્રેજી શીખવે તો પગાર આપુ. પોતાના પિતાના મિત્રો, ઓળખાણવાળાઓ વગેરે સાથેના હમેશના પરિચયમા અંગ્રેજીનું અજ્ઞાન તેમને ખૂબ ખૂંચતુ. વાતચીત જાણીતી હોય તો થોડી સમજી શકે પણ એથી વિશેષ નહીં. પોતાનુ એક અંગ્રેજી જાણવાનું દફતર જીવ્યા ત્યાં સુધી બાંધી રાખેલુ, જેમાં નોટબુક, પેન્સિલ, અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી વગેરે હતાં. પોતાને આવી ઉણપ લાગેલી તેથી બાળાબ્હેનને અંગ્રેજી અભ્યાસ નિશાળમાં ખાનગી રીતે શરૂ કરાવેલો. પોતાનાં ભોજાઇઓને પણ અંગ્રેજી શિક્ષણ ની વ્યવસ્થા કરાવેલી અને રા ભીમરાવના પુત્રી સત્યવતીને અંગ્રેજી શીખવવાનો ખાસ આગ્રહ રાખેલો. મને અંગ્રેજી શીખવવામાં તેમનું ખાસ ઉત્તેજન હતું અને મારી સાથે પોતાના પુત્રવધૂને મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજના અંગ્રેજી વર્ગમાં મોકલવા પ્રબંધ કરેલો.

શિવણ, ભરત, ગુથણની એમની કુશળતા આ જમાનાના એવા પ્રવીણોને શરમાવે તેવી હતી ભરવામાં ખાસ કળાની દૃષ્ટિએ રંગો ગોઠવવાની તેમનામાં આવડત હતી વેતરવાનું કામ એવું સરસ કરતા કે ઓળખીતાઓ પોતાના નુગડાં વેતરાવવા એમની પાસે આવતા નાકકાન વીંધાવા આખી નાતના બાળકો આવતા મતલબ કે બુદ્ધિ અને હસ્તની કુશળતા તેમનામાં પુ કળ હતી

વાચનના શોખ સંબધમાં ઉપર જણાવ્યુ તે ઉપરાંત વર્તમાનપત્ર વાંચ્યા વગર એક દિવસ પણ ન ચાલે એવું તેમને હતું એ મારી યાદ રહતમાં તો હમેશ મેં દીઠેલુ 'મુંબાઈ સમાચાર'ના ચાલુ વાચનાર, મોડી રાત્રે પણ વાંચ્યા સિવાય રહે નહીં એ જમાનામાં હિંદ કરતાં બહારના સમાચારોનું પ્રમાણ વધારે રહેતુ અને ખાસ કરીને ઈંગ્લાંડની રાજ્યદ્વારી બાબતો વિશેષ આવતી આ સર્વ સમજપૂર્વક વાંચી પાર્લામેંટની ચુટણીઓ, પ્રધાન મંડળ વગેરેની ચર્ચા સારી રીતે કરતા એક વખત ગ્લૅડસ્ટન પ્રધાનપદે આવશે એમ તેમની ગણતરી હતી અને તે આવ્યો એમ વાત કરતા મને બરાબર યાદ છે આ રાજ્યદ્વારી પ્રશ્નોમાં તેમને ખૂબ રસ હતો

એક પુરુષની બુદ્ધિને ટક્કર મારે તેવી તેમની ચાલાકી હતી રાધનપુર નવાબના ભોળાનાથભાઇ ઇનામદાર હોઇ એ રાજ્ય સાથે ઘણો જ સારો—એક કુટુબ જેવો તેમનો સબંધ હતો ઘણુ ખરૂ વરસ બેવર્ષે રાધનપુર જવાનુ આમંત્રણ આવે અને મરહૂમ નવાબસાહેબ (બિસ્મિલ્લાખાનજી મહાબતેશ્વર) એવે સ્થળે જાય ત્યાંપણ ભોળાનાથ ભાઇના કુટુબને જુદો બગલો લઇ સાથે રાખે એ નવાબ પોતાના રાજકાજમાં પણ ભોળાનાથભાઇ અને ઠથુબ્હેનની સલાહ લેતા એ બન્નેની સલાહથી ન બા ચીમનરાવ બરરાવ વોરા જે અમદાવાદના વડનગરા નાગર અને ભોળાનાથના સબધી હોવા ઉપરાંત કાઠીઆવાડ એજન્સીમાં નોકરીમાં હતા તેમની રાધનપુરના દીવાન તરીકે નીમણુક કરવામાં આવી નવાબ સાહેબ તેમને પોતાના સગાબ્હેન સરખા ગણતા અને તેમના જનાનામાં પણ ઠથુબ્હેનનુ ઘણુ માન હતુ બુદ્ધિપ્રધાન માનસ હોઇ કોઇપણ પ્રકારના વ્હેમ તેમને સ્પર્શ કરે તેમ નહોતુ અને કુટુબમા બીજાને ગમે તેટલા વ્હેમ હશે પણ તેમની હાક એવી કે માહથી કોઈ દિવસ કોઇ જ વહેમી ક્રિયાઓ કરી શકાતી નહીં ૨૧ ૨૨ આશરાની નાની ઉમરમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા તેમના પત્ની સોળ વર્ષની ઉમરના તે વખતે હતા અને તેમને કાઇ મતાન નહોતુ આપણા હિંદુ રીવાજ મુજબ

વિધવા તો સદા અપશુકનીઆળ, પરંતુ ઉષુબ્હેન એ શુકન અપશુકનને માનનાર નહોતાં. લગ્ન, જનોઈ, છોકરીને સાસરે મોકલવી, વહુને ઘેર તેડવી એ વગેરે સર્વ શુભ પ્રસંગે આપારાવનાં પત્ની (જેમને સંતાન નહોતું પણ તમામ ભાણેજ ભત્રીજાં 'બા' કહેતાં)ના હાથે જ પ્રથમ ચાંલ્લો કરવામાં આવે. પછી જ બીજાંને જે કરવું હોય તે કરે. આ કરવાથી કદાપિ અમંગલ થશે એવી શંકાને તેમના મનમાં એક ખૂણે પણ સ્થાન નહોતું અને કોઇથી આ સામે વિરોધનો સ્વર કાઢી શકાતો નહોતો.

હજારો રૂપીઆનો વહીવટ તેમને હાથે થઈ ગયો પરંતુ પોતાને માટે એક પાઇનો પણ લાભ તેમણે ઉઠાવ્યો નથી. પોતાના એકના એક પુત્ર કરતાં ભાઈઓને વિશેષ ગણેલા એ તો સહુકોઈ જોતું હતું. પિતાની સેવામાં જીવનનો મોટો ભાગ અર્પણ કર્યો હતો અને ગરીબ સાસરાંમાં સાસરાંની સ્થિતિ પ્રમાણે રહી સંસાર ચલાવ્યો હતો. એમના સુભાગ્યે એમનાં સાસુ લગભગ છેક સુધી હયાત હતાં તેથી એ તરફની ખાસ કાળજી રાખવી નહોતી પડતી, પરંતુ સાસુના ગુજરવા બાદ ઘરનું તમામ કામ હાથે કરી લેતાં. પિતાને ઘેર ઘણો વખત રહેતાં પરંતુ તેમના પતિનું સ્વાસ્થ્ય જરા પણ બગડે તો બધી વાત મુકી તેમની સારવારમા રહેતાં અને જે ચિંતાયુક્ત દેખાવ જણાતો તે પરથી તેમની લાગણીનું માપ કાઢી શકાતું. ગામ, ગરાસના વહીવટમાં ભલાભલા ઠોકરો ખાઇ જાય છે તેમ તેઓ પણ છેતરાતાં હશે પરંતુ જાતે પ્રમાણિકતાથી એ વહીવટ કરેલો અને પરિણામે પોતે અને કુટુંબ ગરીબ જ રહ્યાં છે. પિતાની આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા સાચવવા ખાતર જ તેમણે જીવન ધારણ કર્યું હતું એમ કહીએ તો ચાલે.

૩

સ્વ. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ

રા. કૃષ્ણરાવ તે રા.બા. સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈના સૌથી નાના પુત્ર. મારૂં બાળપણ મોટે ભાગે મારા મોસાળમાં ગએલું હોવાથી અને રા. કૃષ્ણરાવ અમદાવાદમાં જ રહેતા હોવાથી તેઓના નિકટના પરિચયમાં મારે આવવાનું થએલું: મારા શિક્ષણમાં તેઓ ખાસ રસ લેતા. ગુજરાતી ભણવાનું ગાયપુરમાં આવેલી રા.બા. મગનભાઈ કન્યા-

શાળામા પૂરૂ થયું એટલે મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજના અંગ્રેજી વર્ગોમા દાખલ થવા માટે તેમણે ઘણો આગ્રહ કરેલો. અમારા રહેવાના મકાન સાંકડીશેરીથી એ શાળા તે જમાનામા બેહદ દૂર ગણાતી. દરરોજ તેડવા અને મૂકવા ખાસ માણસનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. પરતુ તેમણે આ બધી મુસ્કેલીઓનો રસ્તો આણી અંગ્રેજી અભ્યાસની શરૂઆત કરાવી. અમારા મોસાળમાં ત્રણ ઘોડા ને ત્રણચાર ગાડીઓ હતી પરતુ શાળામાં ભણતાં કોઇપણ છોકરાને ગાડીમા જવાનો રીવાજ નહોતો. તડકો વરસાદ ગમે તે હોય પરતુ વિદ્યાર્થીઓએ સખત થવુ જોઇએ એમ વડીલોનો મત હોઇ ગાડી કોઇ દ્હાડો અમને મળી નથી. આજ કાલ દરેક નિશાળ આગળ ગાડીઓનુ મોટું 'Corps'–લશ્કર જોઇએ છીએ ત્યારે તે જમાનાની સાદાઇ યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. અમને તો એથી ઘણો જ લાભ થયો એમ અત્યારે સારી પેઠે સમજાય છે અને અમારા મુરબ્બીઓ પ્રત્યે અમારૂ માન વધે છે.

રા. કૃષ્ણરાવ તેમની કુટુબી મીલકતોનો વહીવટ સ્વ. ઇશુમાની સાથે કરતા. શરીરસપત્તિ બહુ સારી નહીં હોવાથી મુબાઇ રહીને કૉલેજનો અભ્યાસ તેમણે એકાદ વર્ષ કરી બધ કર્યો અને ઇનામી ગામોના કામકાજમા લક્ષ આપવા માડયુ. ઇનામદારો, જાગીરદારોને નાણાની ભીડ હમેશ હોય જ એટલે કેટલાક વર્ષ પછી સ્વતત્ર ધધો કર્યા સિવાય નહીં ચાલે એમ લાગવાથી ઇગ્લાડ જઇ બૅરીસ્ટર થઇ આવ્યા. પાછા આવીને ઘરના વહીવટ સાથે બૅરીસ્ટરનુ કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. અમદાવાદ શહેરમા મોટા ભારે કામો લાખોની મીલકતનાં કોર્ટમા આવે છે પરંતુ અહીં બૅરીસ્ટરોને માટે સારૂ ક્ષેત્ર નથી એ હજી પણ જણાય છે. એટલે એ કામમા ધાર્યા જેટલી ફત્તેહ ન મળી. પરતુ ઇગ્લાડ જવાનો અને પ્રવાસ તથા બીજો લાભ મળ્યો.

પ્રાર્થના સમાજના કામકાજમાં તેઓ પિતા સાથે હમેશ રહેતા. 'જ્ઞાનસુધા' પત્ર કાઢવાનો પ્રથમ ખ્યાલ એમણે જ આણેલો–તેના તત્રીપદનુ કામ પણ કેટલાક વર્ષો કરેલુ શરૂઆતમા એ પત્ર પખવાડિક હતુ અને વર્તમાનપત્રના સ્વરૂપનું હતુ તેમા રા. સા મહીપતરામ, રા. નરસિંહરાવ વગેરે લેખકો હતા આ પત્ર ચલાવવા ઉપરાત રા કૃષ્ણરાવે બગાળી તેમજ મરાઠી પુસ્તકોના અનુવાદો તથા એકાદ નવલકથા 'મુકુલ-મર્દન' નામે લખી છે. કુટુબની સાહિત્યરસિકતા તેમનામા સારી રીતે ઉતરેલી હતી. સંગીત માટે તેમને પુષ્કળ અભિરૂચિ હતી તથા ઘણુ જ સરસ ગાઇ શકતા તેમના સંગીત

શિક્ષણ માટે ઉસ્તાદ રોકેલા હતા અને અત્યંત કેળવાએલો સુમધુર કંઠ ધરાવવા સાથે સુંદર લઢણથી એઓ ગાતા તેવું હજી સુધી કોઈનું સંગીત મેં સાંભળ્યું નથી. ધંધાદારી સંગીતકારો સંગીતના શાસ્ત્રમાં ઘણા પ્રવીણ હોય, તેના સ્વરોના આરોહ અવરોહના અદ્‌ભુત પ્રયોગો કરી શકે, એક લીટી પચીસ વખત ફેરફારો સાથે ગાઈ પોતાનું સંગીત પ્રાવીણ્ય પ્રદર્શિત કરી શકે અને તેમના કૌશલ્ય માટે આપણે તેમને ધન્યવાદ આપીએ પરંતુ, આ સંગીતમાં સંગીત અને તેના અર્થ–શબ્દના ભાવ, ધ્વનિ વગેરેનો મોટે ભાગે અભાવ હોય છે. એ સંગીતકારો સ્વરની લય ચલાવે અગર અર્થવાળી લીટીઓ ગાય તે બંનેમાં મારા જેવા ક્ષુદ્ર માનસને કાંઈ ફેર જણાતો નથી.



સ્વ. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ

શબ્દના અર્થનું રહસ્ય સમજી તેના ભાવ સાંભળનારના હૃદયમા સોંસરા પહોંચાડી દઇ શ્રોતાને આ ક્લેશમય દુનીઆની પાર લઇ જઇ કોઈ ઉચ્ચલોકમા લઈ જવા સમર્થ થાય એવા સંગીનકારો જે થોડા ઘણા હોય છે તેમાંના એક રા. કૃષ્ણરાવ હતા. સંગીનવિદ્યા કરતા સંગીતકલા પર તેમનો અતિશય કાબુ હતો અને દિલીપરોય જેવા સંગીત મીમાંસકો જે ભાવવાહી સંગીતને શ્રેષ્ઠ કોટિનું ગણે છે તે કોટિમા કૃષ્ણરાવનુ સંગીત મૂકી શકાય તેવું હતું. આ તેમનામાં ઇશ્વરી બક્ષીસ હતી.

મારાપર તેમની મમતા હમેશ હતી. તેમને સાભળીને સંગીત તરફ મારૂ ચિત્ત આકર્ષાએલુ. મારાં લગ્ન પછી પ્રાર્થના સમાજના ગવૈયા ફત્તેહલાલને મને શીખવવા રોકવા તેમણે મહીપતરામભાઇને સૂચના કરેલી અને એઓએ લગભગ ત્રણેક વર્ષ મને શિક્ષણ આપેલુ. મારા સર્વ શિક્ષણ માટે તેમણે ખૂબ કાળજી રાખેલી. મારા લગ્ન સંબધ માટે પણ તેમણે સારૂં સ્થળ મેળવવા ઘણી તજવીજ કરેલી અને છેવટે મારા લગ્ન ગોઠવવામા તેમનો તેમજ રા. નરસિંહરાવનો મુખ્ય હાથ હતો.

અમદાવાદની કેટલીક જાહેર સંસ્થાઓમા તેમણે કામ કરેલુ. આપારાવ લાઇબ્રેરી, બાગાનાથ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ અને અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ એ તેમનાં મુખ્ય કાર્યક્ષેત્રો હતાં. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પૂરા હિમાયતી હોઇ ગુજરાત લેડીઝ ક્લબ સ્થપાઇ ત્યારે કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગને તેમા દાખલ કરાવી દાખલો બેસાડ્યો હતો. આજે તો લેડીઝ ક્લબમાં મેમ્બર થવું કે ત્યા જઈ ટેનિસ બૅડમિન્ટન રમવુ એ મામૂલી બાબત છે પરતુ આજથી ચાળીસપીસ્તાળીસ વર્ષ ઉપર તો આવામાં ભાગ લેનારની પુષ્કળ નિંદા થતી છત્રી ઓઢવી કે બૂટ પહેરવા • એ પણ ટીકાને પાત્ર વસ્તુ હતી. ગાડીમાં પણ પડદા નાખીને બહાર જવુ પડતુ તેવા વખતે ઊઘાડી વિક્ટોરીઆ કે ફેટનમાં સ્ત્રીવર્ગને માથે લઇ ફરવા જવુ એ ઉચ્છૃખલતાની અવધિ હતી અને ટીકાકારોના પથરા ખરેખરા ખાઇને આવી પહેલ તેમણે કરેલી. ઊઘાડી ગાડીમા બેસવુ એમા ખાસ કાંઇ મહત્ત્વ છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ જે આપણા સમાજની સંકુચિત મનોદશા હતી તે દર્શાવવાનો માત્ર હેતુ છે સભાઓ વગેરેમા સન્નારીઓ સંગીત ગાય એ તે જમાનામા અત્યત નિંદ્ય ગણાતુ. ગ. કૃષ્ણરાવે પોતાના કુટુબની સ્ત્રીઓને આવા પ્રસગોએ ગાવાની પહેલ કાઢેલી અને અમારે તે માટે ન સંભળાય તેવા આક્ષેપો જનસમાજ તરફથી ખમવા પડેલા આજે મોટા કુટુબોની બાળાઓ ભરી-સભામા ગાય છે, વાદ્ય વગાડે છે અને સભામાં જ નહિ પણ નાટ્યગૃહોમા પણ છૂટથી

ગાઇ શકે છે અને અભિનય કરી શકે છે. જૂના વિચારનાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ આમાં કાંઇ અઘટિત લાગતું નથી. આવી પહેલ કરનારને અલબત્ત ટીકાપાત્ર થવું પડે છે, પરંતુ એ સહન કરવાની હિંમત તે જમાનામાં ઘણાં થોડાંમાં હતી.

તેમણે ગામગરાસનો વહીવટ પ્રમાણિકપણે કર્યો હતો. તેમ ન હોત તો-આજે તેમના ઘરમાં ધનના ઢગ હોત. તેમનો સ્વભાવ અત્યંત ખુશમિજાજી અને સરળ હતો. સને ૧૯૦૫માં બનારસમાં કૉંગ્રેસ હતી તે વખતે તેમનું કુટુંબ અને અમે સાથે દિલ્હી, આગ્રા, અલ્લાહાબાદ, મથુરા વગેરે સ્થળે ફરી બનારસ ગએલાં. મુસાફરીની સર્વે ગોઠવણ તેઓ જ અતિ ચોકસાઇથી કરતા અને તેમની સાથે મુસાફરી કરવામાં તેમના આનંદી સ્વભાવને લીધે સર્વને ઉત્સાહ રહેતો. સને ૧૯૦૯માં સાહિત્યપરિષદ્ થઇ ત્યાં પણ અમે સહુ સાથે ગએલાં અને ત્યાંથી જુનાગઢ અને ગીરનાર જઈ આવ્યાં હતાં. મુસાફરી માટે પ્રથમથી ચોક્કસ પ્રોગ્રામ અને બધી અગમચેતી રાખી સુખરૂપ આનંદમય પ્રવાસ કરાવવાની તેમનામાં અજબ શક્તિ હતી.

ઘણી નાની ઉમરમાં તેમનાં માતા ગુજરી ગએલાં, ભાંડુઓમાં સૌથી નાના, શરીરસ્વાસ્થ્ય જોઇએ એવું નહિ એ બધાં કારણોને લીધે તેમને આગળ વધવામાં અડચણો આવી.

રા. કૃષ્ણરાવ સ્વભાવે ટીખળી અને આનંદી હતા. રા. નરસિંહરાવ **optimist** છે પરંતુ તેઓ **pessimist** હતા. છતાં મંડળીમાં એ વાર્તાલાપથી આનંદ રેલાવતા જ્યારે નરસિંહરાવ હમેશાં ગંભીર પ્રકૃતિના છે. તેમની પ્રકૃતિ કોમળ અને લાગણીપ્રધાન હતી. દરેક કરતાં ચઢીઆતા હોવાનું અથવા પોતાના કુટુંબનુ ગૌરવ જ્યાંસાં પ્રદર્શિત કરવાનુ તેમનુ વલણ નહોતું. સુઘડ અને વિચક્ષણ, પ્રેમાળ અને નિરભિમાની—આ ગુણો સાથે અતિવાત્સલ્ય પામેલા હોવાથી કાંઇક પ્રમાદીપણું તેમનામાં આવ્યુ હતુ જેથી જીવનમા તેઓ ઘટતી સફળતા મેળવી શક્યા નહિ. બાકી મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાઇનાં સંતાનોમાં બુદ્ધિમા તે સૌથી ચઢી જાય તેવા હતા. સ્વ. આપારાવની બુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર હતી એમ મેં સાભળેલુ પણ તેમનું અવસાન મારા જન્મ પહેલાં થએલુ એટલે તે સંબધમાં કાંઇ કહી શકું તેમ નથી. મારી જાત પ્રત્યે રા. કૃષ્ણરાવને સદા મમતાળુ લાગણી હતી અને મારા જીવનક્રમમાં જે મહત્ત્વનો ભાગ તેમનો હતો તે ખાતે હું સદા તેમની ઋણી રહીશ.

૪

૨૫. સૌ. બાળાબ્હેન

આ સ્મૃતિચિત્રો વાચનારને કદાપિ લાગશે કે આ તો બધું ભોળાનાથના કુટુંબનું જ વર્ણન ચાલ્યા કરે છે. મારે સ્વીકારવું જોઇએ કે એ કુટુંબની વ્યક્તિઓએ મારૂં નાનપણ ઘડયું હતું અને તેમના સંબંધી મારે કહેવું જોઇએ જ. આ તે કુટુંબને લગતી ભક્તિ છે તેથી જ કે મારાં માતુશ્રી બાળાબ્હેન તે ભોળાનાથભાઇનાં પુત્રી. માતા પાસેથી પુત્રી પોતાનું તમામ ચારિત્ર્ય મેળવે છે, એટલે તેમાં ખાસ નવાઇ જેવું નથી. બાળા બ્હેન જૂના અને નવા જમાનાની વચ્ચે હતાં. તેમનાં વડીલોએ તેમને નિશાળે મૂકેલાં ત્યાં ૭ ચોપડી સુધી ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા બાદ ત્રણ ચોપડી અંગ્રેજી પણ ભણેલાં. શાળામાં મેં. ગ. વિક્રનદાસ ધનજીભાઈ તેમના ગુરૂ હતા. તે પછી છેક સને ૧૮૮૭માં હું જ્યારે મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થઇ ત્યારે મે. ગ. વિક્રનદાસ હતા પરન્તુ તરત જ નિવૃત્ત થયા. બાળાબ્હેનને સંગીત શિક્ષણ આપવામાં વિક્રનદાસે પોતાની શક્તિઓ અર્પેલી. વિક્રનદાસની દરેક વિષય સમજાવવાની પદ્ધતિની બાળાબ્હેન હમેશાં તારીફ કરતાં. વિક્રનદાસનો મત તેઓની ગ્રહણશક્તિ માટે સારો બંધાયો હતો. મોટા સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યક્તિત્વના વિકાસને વધારે તક મળતી નથી. પરંતુ પરણ્યા પછી બાળાબ્હેનના સર્વ ગુણોનો વિકાસ થયો. શ્રીમંત બાપનાં પુત્રી, ઘેર કોઈ દિવસ કાંઇ કામકાજ કરેલું નહિ અને સાસરે બાર ચૌદ માણસની રસોઇ કરવી પડતી પણ કામ કરવામાં કદી પણ કંટાળો નહોતો. શરીરબાંધો અતિશય નાજુક પણ ઝપાટાબંધ રસોઇ કરી નાખે અને તે પણ ઘણી સુંદર. વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ, અથાણાં, પાક બનાવવાનો તેમને એટલો શોખ હતો કે તેમનાં સંબંધીઓ તેમની પાસે તે શીખવા આવતાં તેમજ પોતાના ઘરની બેરી બીજાને તેમની પાસે બનાવરાવતાં. તેમનાં ભાણેજભત્રીજાં હજી પણ તેમની તે બાબત યાદ કરે છે. સંસ્કારી, સાહિત્યપ્રેમી કુટુંબમાંથી વિદ્યાનો પ્રેમ લાવેલાં અને અમને ભણાવવાનો તેમનો ઉત્સાહ અમાપ હતો. સાધારણ સ્થિતિમાં રસોઇઆ રાખી ન શકાય અને પોતે નબળાં છતાં અમારા અભ્યાસમાં ખલેલ ન પડે તે સંભાળ રાખી જાતે જ રસોઇ કરતાં. સાસરામાં મોટું કુટુંબ પણ એ સર્વની પ્રીતિ જીતી લએલાં અને માન હાંસલ કરેલું. એટલે પોતાનાં સસરાજી મરણ પામ્યા તે પહેલાં છ માસ સુધી એકલે હાથ કરેલી માંદાની શુશ્રૂષા કરવામાં તેમને અપાર આનંદ થતો. પોતાના નણંદ તો વળી મંદવાડ–ક્ષય રોગના–તેમાં પણ પોતાને ત્યાં લાવી

તેમની ચાકરી કરી. મારા પિતા બે ભાઇઓમાં નાના અને ટૂંકા પગારવાળા છતાં દેવું કરીને પણ બાળાબ્હેને આ મંદવાડમાં બનતું કર્યું. તે પછી સાસરા કે પિયેર કોઇ ઠેકાણે તેવું કામ આવે કે મંદવાડવાળાં એમ જ કહે કે બાળાબ્હેનને બોલાવો. અને એકવડું શરીર, અલ્પાહાર અને પોતાનાં નાનાંમોટાં બાળકો છતાં મંદવાડમાં રાતદિવસ રહી કામ પાર ઊતારી આપે.


સ્વ. સૌ બાળાબ્હેન

તે જમાનામાં છોકરી દસેક બાર વર્ષની વધારેમાં વધારે થાય એટલે તેનું લગ્ન કરવું જ જોઇએ એવો સામાન્ય રિવાજ હતો. કોઇને પૂછીએ કે તમારી કન્યાને ક્યાં પરણાવશો તો જવાબ મળે કે હવે બાર વર્ષ થયાં. આ વરસ તો જે મળે તે વરને પરણાવ્યા વગર છૂટકો નથી. એટલે કે ગમે તે થાય પણ એ ઉમર થઇ એટલે લગ્ન કરવું જ જોઇએ એવી માન્યતા હતી અને તેમાં કોઇને કાંઈ ખોટું પણ દેખાતું નહોતું. શારદાબ્હેન બાર તેર વરસનાં થયાં. બાળાબ્હેનને મન માને તેવો વર ન મળે તો ગમે તેને પણ કન્યા દઇ દેવી તેવું નહોતું. ઘણે ઠેકાણેથી માગા આવતા. સુરત, જુનાગઢ, પેટલાદ, ભાવનગર વગેરે સ્થળેથી કહેણ આવે, દબાણ પણ આવે પરંતુ એકે વર તેમની ધ્યાનમાં ઊતરે નહિ. જે તે કહે કે બાળા, તને ઊંઘ કેમ આવે છે. આવડી મોટી છોકરી ઘરમાં કુંવારી ફરે છે ને તમારી આંખો કેમ ઊઘડતી નથી. દરેક કન્યા પરણાવવી જોઇએ, અમુક નાતિમાં પરણાવવી જોઇએ અને અમુક ઉમર પહેલાં પરણાવી દેવી જોઇએ આવી ત્રણ તરફથી પરિમિત થએલી સમાજસ્થિતિમાં બાળાબ્હેનને પુષ્કળ સોસવું પડેલું. પરંતુ તેઓ દઢ

હતા. સમાનનો વર ન મળે તો પંદર સોળ ગમે તેટલાં વર્ષે લગ્ન કરીશું એમ જણાવી દેતા. એમ કરતાં સ્વ. માર્કંડરાય નંદશંકરની મારફત પ્રયાસ કરતાં ડૉ. બટુકરામના પુત્ર અને માર્કંડરાયના ભાણેજ સુમંતભાઈ સાથે વિવાહ નક્કી થયો. ડૉ. બટુકરામ કહે કે અમુક સ્ટીમરમાં સુમંતભાઈને ઈંગ્લંડ મોકલવાના છે તે પહેલાં લગ્ન કરવું જ જોઇએ. જ્યોતિષ શાસ્ત્રી કહે કે મીનાર્ક આવે છે તેમાં લગ્ન ન થાય. બાળાબ્હેનને એમ હતું કે આવા સુલક્ષણ કારણસર વર ન ખોવો. તેઓ એવા વહેમમાં માનતા નહોતા. ઇશુબ્હેનનો ટેકો મળ્યો અને મીનાર્કમાં લગ્ન ગોઠવાયાં. ઘણાએ ટીકા કરી હશે. મારા પિતાના સંબંધીઓ જૂના વિચારના તેમને પણ આ વાત રુચતી નહિ. વિશેષમાં તેમનો એ વાંધો હતો કે મહીપતરામ અને બટુકરામ એ બે વિનાયતી વહેવાઇઓ બીજા કાઇએ ભોળાનાથના ઘરમાં ન શોધ્યા અને બાળાબ્હેને પણ તેવા શા સારુ શોધી નાતમાં ઘોળ ઘાલ્યો.

તે પછી ટીકા કરનારાઓને ત્યાં પણ કન્યાઓ મોટી થવા લાગી અને અત્યાર વર્ષે તો અહિંના નાગરોમાં કન્યા માટે ઓછામાં ઓછી સામાન્ય ઉંમર થઇ છે અને મુહૂર્ત આદિ ગૌણ બની ગયાં છે. તે જમાનામાં તો જાણે પૃથ્વી રસાતળ જાય તેવું કાંઇક અમે કર્યું છે એમ બધા દર્શાવતા.

ઘરની વ્યવસ્થા, સુઘડતા અને દરેક પગારમાં કરકસરથી રહેવા છતાં કોઇ જાતની ઊણપ કે દુઃખ કુટુંબીઓને ન લાગે એ તરફ તેમનું લક્ષ્ય હતું. તેમની ઘર ચલાવવાની કુનેહ એટલી બધી હતી કે હજારો રૂપીઆ વાપરનાર સગાસંબંધીનાં છોકરાં પોતાનાં ઘર મૂકી તેમને ત્યાં જઇ રહેવામાં અને જમવાખાવામાં મોજ સમજતા.

મારા અભ્યાસ માટે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે તેમની સહાયતા વિના કૉલેજમાં ભણી શકી ન હોત. પોતે માંદાં હોય તોપણ એક દિવસ પણ ઘેર ન રહેવા દે. મારાં બાળકોને રાખવાનું સંપૂર્ણ તેમને માથે જ હતું. ઘણો સમય તેમની પાસે સોંપી કૉલેજમાં હું જતી અને બાળકના નાનામોટા મંદવાડમાં તેઓ પોતે જ સઘળું કામ કરે. મંદવાડની ચાકરી તો જાણે તેમનું ખાસ ક્ષેત્ર હતું. મારી બે પુત્રીઓને સાથે ટાઇફોઇડ આવેલો. હું પોતે પણ માંદી. એ પ્રસંગે ઘણા દાક્તરોએ તેમની પરિચર્યાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરેલી. એકને હાથે રાતના ઉજાગરા અને દવાની ઉપર ઉપરાઉપર કરતાં પારકાની ચાકરી કરવા તેમને ઘેર પહોંચી જાય તો પછી ઘરનાં બાળકોની કરે તેમાં

શું આશ્ચર્ય?

સાસુ જમાઇ વચ્ચે તેમના જેવું પ્રેમાળ વર્તન ભાગ્યે જ કોઇનું હશે. માન, સદ્ભાવ અને સાથે ઘરના બાળક જેવો વર્તાવ એ અસાધારણ હતો. જમાઈ કોઈ દહાડો આવે, પ્રસંગે તેની હાજરી હોય તો તેને સન્માન આપવું તેને પ્રસન્ન કરવા અને તેને ઓછું ન આવવા દેવા માટે પોતાનું બનતું સહુકોઇ કરે એ સ્વભાવિક છે પણ અમારે તો જૂદું જ હતું. દરરોજ બાળાબ્હેનને ત્યાં જવાનું, સાંજની ચ્હા તેમને ત્યાંજ પીવાની. શહેર બહાર કોઇકોઇ પ્રસંગે સાથે જ રહેવાનું થએલું. આ દરેક પ્રસંગે પોતાનાં છોકરાં કરતાં અધિક ગણના કરતાં અને નાનામા નાની ચીજ કે તુચ્છ ખાવાની વસ્તુમાં પણ તેમનો ભાગ પાડ્યા વગર બાળાબ્હેન રહે નહીં. એટલું જ નહીં પણ એટલું પોતાના પણું લાગે કે કોર્ટમાંથી આવીને ત્યાં જતાં કોઇ ઘરમાં ન હોય તો જાતે ખાવાનું ખોળી લે એવી છૂટ હતી. બાળાબ્હેનને પુસ્તકો અને માસિકો વાંચવાનો પુષ્કળ શોખ હતો. વાંચ્યા વગર તેમને ચેન ન પડે એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. પરંતુ કમનસીબે તેમની આંખો બગડી અને જીવનમાં છેલ્લાં દશ વર્ષ જાતે વાંચી શક્યા નહી. તથાપિ હમેશ કોઇ ને કોઇને બેસાડી એકાદ પુસ્તક વંચાવવાનો તેમનો નિયમ હતો. વાચનાર પણ તેમને કોઇ ને કોઇ મળી આવતું જ.

આરોગ્યના નિયમોનું પાલન તેમને ઘણું પસંદ હતું. ઈશ્વર તરફ તેમને અચળ શ્રદ્ધા હતી. શુદ્ધ સાદું જીવન ગાળવામા કૃતકૃત્યતા માનતાં. મૃદુ અને કોમળ સ્વભાવ હોવાથી કોઇને કટુ અક્ષર ન કહેતાં, ભોળાનાથભાઇનાં કુટુંબીઓમા ઘણાં જરાજરામા ક્રોધને વશ થઇ જનારાં હતા અને છે; પરંતુ બાળાબ્હેન પિતાના જેવા સૌમ્ય, અક્ષુબ્ધ અને શાંત પ્રકૃતિનાં હતાં. દયા તો તેમનામાં જોઇએ તે કરતાં વધારે હતી. આશરે દસ વર્ષ સુધી આંખની અપંગતા છતાં ઘરના કોઇને એક દિવસ પણ તેમની તરફથી તકલીફ પડી નથી. પોતાનું દરેક કામ જાતે જ કરે. સાફસૂફ, સામાન ગોઠવવો વગેરે આંખ નહિ છતા પોતે કરે અને ઘરમા હરવા ફરવામા પણ કદી કોઇની મદદ ન લે.

પુણ્યશાળી પિતાને ત્યા જન્મ લઈ સરળ, સંતોષી, પવિત્ર, પરોપકારી જીવન ગાળનાર મારી એ માતા જેને મારા પર અત્યંત પ્રેમ હતો તે પોતાનું જીવન સુખમય ગાળી પૂર્ણ ભાગ્યશાળી થઇ ગઇ અને અમને જીવનના ભારે ખોખપાડો પઢાવી ગઇ.

૫

૨૫. રા. ગોપીલાલ મણિલાલ

રા ગોપીલાલ મણિલાલ તો મારા પિતા તેઓ કોઇ મોટા માણસ નહોતા, વિદ્વાન નહોતા કે સભા ધ્રુજાવનાર વક્તા નહોતા છતા તેમનો પરિચય આપવો મને યોગ્ય લાગે છે એમના સમગ્ર જીવન પર નજર નાખતા એમ લાગે છે કે જગતમા જો એમના જેવા માણસો મોટે ભાગે હોય તો દુનિયામા કલેશ, કકાસ, મારામારી, અન્યાય, જૂઠાણા, છેતરપિંડી જેવુ કાઇ રહે નહિ અત્યત સાદાઇ અને સરળતા એ એમના વિશિષ્ટ ગુણ હતા કોઇના બે અક્ષર સાભળી લેવા પણ ક્રોધ ન કરવો એ હમેશનો સ્વભાવ હતો ઘણીવાર તેમના તરફ ગેરવાજબી વર્તન કરનાર પર અમને બધાને રીસ ચઢે ત્યારે તેઓ તો ઠડા પાણીનુ માટલુ—એક રૂવુ પણ ઊભુ ન થાય અને સામાનુ અઘટિત વર્તન ગળી જાય કોઇ હાથ નીચેનાને પણ ઠપકો આપવો તે શુ તે કદી જાણ્યુ નથી સત્ય અને ન્યાય તરફ અત્યત પક્ષપાત હોઇ તેમનુ જીવન સદા સીધા માર્ગે વહ્યુ ગયુ છે મારી સમજણ સાથે મેં કોઇ દિવસ તેમનુ કાયા-વાચા મનમા કોઇ ખોટુ લાગે તેવુ કામ કરી જોયુ નથી એટલુ જ નહિ પણ પોતાના સુખના ભોગે બીજાઓને તેમણે સગવડ અને સગવડ કરી આપી છે

પ્રમાણિકપણુ એમણે આખા જીવનમા સાચવી રાખેલુ અને કાઇક પ્રસગો એમની નોકરી દરમિયાન એમાથી ચલિત થવાના આવ્યા હશે પરતુ તેમણે પોતાની નિષ્ઠા શુદ્ધ જાળવી રાખેલી તેમના પ્રસગમા આવેલા આ વાતની સાક્ષી પૂરે તેમ છે અમદાવાદની ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટના તેઓ નાજર હતા એ જગામા એટલા બધા પ્રલોભનો તે વખતે હતા કે તેમણે ધાર્યું હોત તો મારો પૈસો એકઠો કરી જાત ગરીબાઇમા જિંદગી શરૂ કરેલી અને અતિ સામાન્ય સ્થિતિમા તે પૂરી કરી અમે કોઇ દહાડો want શુ તે જાણ્યુ નથી અમારા ઘરની રીતભાત એટલી સાદી કે ટુકા પગારમા પરમ આનદ ભોગવી શક્યા નોકરીમા ઉપરીઓ તેમના કામ તથા પ્રમાણિકતાથી સર્વથા સતુષ્ટ હતા એ જ કારણસર પાચ વર્ષ સુધી તેમને નોકરીમા Extention મળેલુ નિવૃત્ત થયા ત્યારે Good service નો ચદ્રક તેમને મળેલો સાઠ વર્ષ ઉપરીઓને અનિવાર્ય પેનશન આપવુ જ પડે એટલે તે જ દિવસથી અહીંના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજે તેમને બહેચરદાસ લશ્કરીની મીલ જે સગીર કોર્ટની મીલ હતી ત્યા દેખરેખ રાખવાના કામ પર નીમ્યા એ કામ પૂરૂ થયુ કે તરત સ્વામી

નારાયણના વડતાલના મંદિરના રીસીવર નીમ્યા. ત્યાં મહારાજ તેમજ સેવકો વચ્ચે વૈમનસ્ય હોવા છતાં બંનેની પુષ્કળ પ્રીતિ મેળવી. ત્યાં પણ તેમની પ્રમાણિકતાની ખૂબ કસોટી થઇ હતી. મંદિરના એક અથાણાનો પડીઓ કે વાડકો, મંદિરની ઘરની ગાયોની છાશ સુદ્ધાં એમને ખપે નહિ. મંદિરનાં અથાણાં, કેરી, લીંબુ વગેરેનાં બધાં બહુ વખાણ કરે પણ અમને ચાખવા પણ મળ્યાં નથી. ઉત્સવ પ્રસંગે યાત્રાળુઓ આવે તેમને તે છૂટથી વહેંચાય અને તેવા કોઇ યાત્રાળુ ખવડાવે તો મળે બાકી કાંઇ નહિ.

પોતે ઈશ્વરના પરમ શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા અને પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યાથી ભગવદ્-સ્મરણ ચાલે તે દહાડો ઊગતાં સુધી. જૂના વિચારના કુટુંબના હતા પરંતુ નાનપણથી ભોળાનાથના કુટુંબ જોડે ગાઢ પરિચય તેને લઇને ચુસ્ત પ્રાર્થનાસમાજ મતવાદી થયા હતા. એકેશ્વર મતને માનનાર હોવાથી કેટલાંક કુટુંબીઓને નારાજ કરવાં પડ્યાં હશે. વિશેષમાં શ્વશુરપક્ષનો ધર્મ સ્વીકારવો એ પુરુષને માટે આપણા સમાજમાં કાંઇક હલકા જેવું ગણાય છે તેથી તેમજ એ કુટુંબના સમાજસુધારણાના વિચારો પણ પોતે ગ્રહણ કરેલા હોવાથી કોઇ વાર ખટાશના પ્રસંગો આવતા પરંતુ પોતાના મોટાભાઇ પ્રત્યે અસાધારણ માનવૃત્તિ અને તેમને માટે બીજી બાબતમાં પ્રાણ પાથરે એટલે તેમજ બહેન અને તેમને નાનપણથી ઊછેરનાર મારી પ્રત્યે અતિશય પ્રેમને લીધે સૌકોઇ તેમના તરફ પ્રસન્ન રહેતું. ભાઇનાં અને બહેનના છોકરાંનો એમના પ્રત્યે એટલો પ્રેમ કે તેટલો તેમના પિતા તરફ પણ નહિ હોય—જોકે કોઇને ઝાઝું આપીને રાજી કરવાની શક્તિ તો હતી જ નહિ. તેમનું અંતઃકરણ પ્રેમથી ભરપૂર હતું. જોકે તેનું બહુ બોલીને પ્રદર્શન કરવાની ટેવ નહોતી. કોઇ પ્રકારનો આડંબર એ એમના જાતિસ્વભાવ વિરુદ્ધ હતો.

ભોળાનાથને સા પુત્રીઓ તેમજ પૌત્રીઓના પતિઓ એક બે નહિ પણ સાત આઠ હશે તથાપિ કોઇની સાથે મારા પિતા જેટલો તે કુટુંબ સાથે સંબંધ નહિ તેમજ કોઇ એ મહાપુરુષની પાસેથી સંસ્કાર કે પ્રેરણા તેમના જેટલી પામ્યા નહોતા. સને ૧૮૭૭માં દિલ્હીના દરબારમાં એ કુટુંબના મુખ્યમુખ્ય માણસો ભોળાનાથભાઇની સાથે ગએલાં અને ત્યાંથી કલકત્તા આદિ સ્થળે પ્રવાસ કરેલો. તે મંડળમાં પણ મારા પિતાને સાથે લીધેલા. ભોળા-નાથભાઇના બધા જમાઇઓ સાધારણ સ્થિતિના હતા એટલે બીજા પણ કોઇપણ જાતે તેવી મુસાફરી કરી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ ભોળાનાથને મારા પિતા પ્રત્યે અસાધારણ સદ્‌ભાવ હતો. તેમના પુત્રો રા. ભીમરાવ, રા. નરસિંહરાવ તથા રા કૃષ્ણરાવની સાથે મારા

પિતાને પરમ મિત્રતા હતી અને વિશેષ પક્ષપાતને પાત્ર થવાની સર્વ લાયકાત તેમનામાં હતી

સગાસંબંધી પૂછતાં અમને જણાયું હતું કે જે ખાનદાની અમારા પિતામાં હતી તે તેમના માતુશ્રી જેઓ મોતીભાઈ દીવેટીઆ (જેમના નામની ખડકી ગામપુરમાં છે તેઓ)ના પુત્રી હોઈ ઘણું જ સુશીલ અને સુજનતાવાળા તે ઉપરથી ઊતરી આવેલી આ પ્રકારના વડીલોપાર્જિત સૌજન્યમાં ઓજસ્વી સાધુચરિત શ્વસુરના સંપર્કથી અમારા ગુણ ચારિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા તે શક્તિમાન થયા એ નિઃશંક છે એમના જેવી nobleness મેં કોઈનામાં જોઈ કે અનુભવી નથી

મારા માતુશ્રીની નાજુક તબીયત તેમના પિતાના ઘરની શ્રીમન્તાઈ, અમારા પિતાના વડીલોના વિચાર કાંઈક જૂના, એ સર્વને લીધે વિખવાદ થવાનો પ્રસંગ આવે એ સ્વાભાવિક છે પરન્તુ કયે ઉપાયે મારા માતુશ્રીના મનનું સમાધાન થાય, તેમના મનને ઓછામાં ઓછું દુઃખ શી રીતે આવે સાથે વડીલોનું સન્માન પણ સચવાય એવે માર્ગે હમેશ વર્તી અમારું સર્વનું જીવન સુખમય કરવામાં તેમણે કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી

વર્તમાનપત્રો વાચવાનો તેમને બેહદ શોખ હતો ગયા જમાનામાં હાલની પેઠે સસ્તા પત્રો નહોતા ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડીઆ ચાર આને વેચાતું તે સિવાય મેં મેં ગેઝેટ અને એડ્વોકેટ ઑફ ઇંડીઆ એ પત્રો પ્રસિદ્ધ થતા આપારાવ ભોળાનાથ લાઇબ્રેરીમાંથી ગત્રે તે પત્રો વાચવા અમને મળતા અને રાતના બાર વાગતા સુધી બેસી તે વાચતા જુના જમાનામાં મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરનારાઓનું અંગ્રેજી ઘણું ચઢીઆતું હતું અને ગ્રીક રોમન પ્રતિહાસોનો અભ્યાસ તેમાં કરવો પડતો અંગ્રેજ હેડમાસ્તરોના હાથ નીચે શિક્ષણ લેવાથી અંગ્રેજીભાષા પરનો તેમનો કાબુ સારો હતો

આડંબર શું તે તેઓ સમજતા નહીં પાંચ સાત માણસ આવવું તે તેમને મન રમતમાં નહોતું સાત્વિક ખોરાક તરફ વિશેષ રૂચિ ધરાવતા અને નિયમિત ફરવા જવામાં ચૂકતા નહિ સાદું સીધું જીવન માનસિક શાન્તિ અને સંતોષ એથી ક્યાંને પોણોસો વર્ષની ઉમર સુધી તેમની સર્વ શક્તિઓ કામ કરતી પોતાનું તમામ કામ જાતે કરવું એ તેમનો સ્વભાવ હતો ઓશીકામાં તો પોતાનું કામ કરે એટલું જ નહીં પણ બીજા છોકરાંઓને પણ કામ કરી આપે આજે પણ તેમના હાથ નીચે કામ કરનાર તેમને માન પ્રેમથી યાદ કરે છે

આપારાવ ભોળાનાથ લાઇબ્રેરીના સ્થાપકોમાંના એક તેઓ હતા અને કેટલાક ખાનગી ટ્રસ્ટોના વહીવટ પણ તેમના હાથમાં હતો

તેમના એકમાર્ગી સ્વભાવને લીધે મિત્રમંડળ મોટું નહોતું. રા. બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા જે પોતાના બનેવી રા. બા. દોલતરાવ ગંપતરાય મુનશી–અહીંના તે વખતના સબજજ સાથે સુરતથી આવેલા તે એમના પરમ મિત્ર હતા. તે સિવાય અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીના એક વખતના સેક્રેટરી રા. પ્રાણજીવનદાસ દલાલ તથા પોતાના માસીઆઈ ભાઈઓ લક્ષ્મીપ્રસાદ અનંતરાય મોદ અને વિનાયકરાય અનંતરાય મોદ તેમના વિશ્વાસના સમભાગી હતા. રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર પ્રત્યે પૂર્ણ સન્માનની લાગણી તેમને હતી તેમ લાલશંકરભાઈની પ્રીતિ તેમણે સંપાદન કરી હતી.

પોતાનાં બાળકો અને બાળકોનાં બાળકો પર પ્રેમ તો સ્વાભાવિક હોય જ. પરંતુ પુત્રવધૂઓ પર તેમને જે અસાધારણ મમતા તેમને હતી તેવી જવલ્લે જોવામાં આવે છે. પોતાની જરૂરીઆતો તેઓ પૂરી પાડે એમ આશા રાખવાને બદલે તેઓને રખેને શ્રમ કે અગવડ પડે એ વિચારે પોતાનો નિત્યક્રમ ઘડતા. અમને એમ લાગતું કે સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાનો જાણે અતિરેક થાય છે. તેમની સુખ સગવડ સાચવવી અને પારકા ઘરમાં તેઓ છે અને કોઈ વડીલની આડખીલી તેમના પર છે એ ભાવના કદી પણ ઉત્પન્ન થવા ન દેવા માટે તેઓ સતત કાળજી રાખતા. એ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે એ પુત્રવધૂઓ પણ પોતાના પિતા કરતાં તેમને અધિક ગણતાં અને મારા મોટાભાઈ શ્રી. ગટુભાઈનાં પત્ની સૌ. શ્રીદેવી જે તેમના નિકટ સહવાસમાં વિશેષ આવેલાં તેમણે પોતાની પુત્રીઓ કરતાં પણ તેમનું મન વધારે સાચવ્યું છે તેમજ તેમની સેવા ચાકરી કરી છે.

આવા નીતરતા સૌજન્યવાળા પવિત્ર પુણ્યશાળી પિતાને ત્યાં જન્મ લેવામાં હું મારું અહોભાગ્ય સમજું છું. તેઓ પણ પોતાની લીલીવાડી અખંડ મૂકીને મારા માતુશ્રીની પેઠે શાન્ત અને ભાગ્યશાળી જીવનયાત્રા પૂરી કરી ગયા અને અમારા જીવનપર અલૌકિક છાપ પાડી ગયા.

૧

રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામના નામથી ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ શિક્ષિત વર્ગમાં કોઈ અજાણ્યું હશે. ગુજરાતના પ્રાથમિક શિક્ષકોના પહેલા ગુરુ તરીકે ગામેગામ તેમના શિષ્યોએ

તેમની ખ્યાતિ ફેલાવેલી છે. પચીશ વર્ષથી વધારે સમય ટ્રેનીંગ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ તરીકેના હોદ્દાપર તેમણે કામ કર્યું હતું જેથી સેંકડો શિક્ષકો તેમના હાથ નીચે તાલીમ પામ્યા હતા. તે સર્વ તેમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિ, વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મમતા અને તેમના હિત માટેની લાગણી સારૂ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. તે સાથે કડક શિસ્તપાલન માટે પણ તેઓ જાણીતા હતા. સદ્‌ગુરુના સર્વ અંશો તેમનામાં હતા જેથી કરીને બહુ મૂલ્યવાન વારસો ગુજરાતી શિક્ષક મંડળને તેઓ આપી ગયા હતા.

દેશના આ ભાગમાંથી ઇંગ્લાંડ જનાર તેઓ પહેલા જ હતા અને તેને પરિણામે જ્ઞાતિ તરફથી બેહદ ત્રાસ તેમને થએલો. એ જ્ઞાતિ બહિષ્કારનો ખ્યાલ આ જમાનામાં આવવો મુસ્કેલ છે. આજ તો બ્હાણું નોતરૂં બંધ થાય અને છોકરાં પરણાવવામાં અડચણ આવે એ વધારેમાં વધારે અગવડ પાડી શકાય. તે જમાનામાં તો રહેવા ઘર કોઇ આપે નહીં, નોકર કોઈ મળે નહીં અને સગાં વહાલાંથી મળવા સરખું જવાય નહીં જમવા કે કન્યા વ્યવહારની તો વાત જ શાની. થોડા અંગત મિત્રો સિવાય તમામના રોષ અને તિરસ્કારને પાત્ર થવાનો પ્રસંગ રા.સા. મહીપતરામને આવેલો.

રા.બા. ભોળાનાથ અને મહીપતરામને ગાઢ મૈત્રી હતી. ઇંગ્લાંડ જતા પહેલાં ભોળાનાથે તેમના સાથમાં રહેવા વચન આપેલું અને તે પાળી બાર વરસ સુધી જ્ઞાતિજનોના ત્રાસ વેઠ્યા હતા. મહીપતરામને રહેવાનું ઘર પણ તેઓએ પોતાનું ખાલી હતું તે આપ્યું હતું, જે માટે સંબંધીઓએ ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો. આ બે મિત્રોને દેશની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને તે માટે યોજનાઓ ઘડતા એક બીજાના ઘરમાં વિચાર વિરુદ્ધ જરા પણ વ્યવહાર હોય તો છૂટથી ફેરફાર કરાવતા.

આ રીતે આ બે કુટુંબનો પરસ્પર સંબંધ પ્રથમથી જ હતો એટલે કોઇકોઇ વાર બંને કુટુંબને એકઠાં થવાનો પ્રસંગ આવતો પરંતુ રાવ સાહેબ મહીપતરામનો અંગત પરિચય મારે નહોતો. મહીપતરામભાઇને બહુ કોઈ રાવ સાહેબ કહેતું. કૉલેજમાં અને નિશાળમાં તેજ નામે તેઓ ઓળખાતા. રાવ સાહેબ એટલે પ્રીન્સીપાલ એમ પર્યાય જેવું થઇ ગયું હતું. ભોળાનાથભાઇને ત્યાં છોકરાઓ તેમને મહીપતરામ કાકા અગર મહીપતરામ મામા કહેતા. આ છેલ્લા નામથી હું તેમને વિષે વાત કરતી. મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં અમારી પરીક્ષા લેવા તેઓ આવતા એ પ્રથમ પરિચય. મારો વિવાહ સંબંધ તેમને ત્યાં થયો પછી વિશેષ સમાગમમાં આવવાની તક મળેલી પરંતુ કુભાગ્યે



રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

તેમનું આયુષ્ય ૧૮૯૧માં પૂરૂં થયું જેથી એ સજ્જનના સાથનો મને બહુ થોડો લાભ

મળ્યો સુધારક હોઇ સ્ત્રી સન્માનના દૃઢ પક્ષપાતી એટલે તેમને ત્યાં પુત્રવધૂઓનું સ્થાન રાજ્ય હતું. તેમના ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગમાં બીજું કોઈ નહોતું એટલે ખૂબ લાડમાં પુત્રોની માફક પુત્રવધૂઓને રાખવામાં આવતી. મનગમતું ખાવાપીવાનું, ગાડીમાં બેસી ફરવા જવાનું, રમતો રમવાની અને મેળાઓ, મીજલસો, મેળાવડા વગેરેમાં પુરુષ વર્ગ સાથે હમેશ જવાનું. તે જમાનામાં આ બધું બધાને ત્યાં જોવામાં આવતું નહીં.

ઇંગ્લાંડથી પાછા આવી નાતને ફોન આપ્યા મુજબ સ્વજ્ઞાતિનો સ્નેહ તેઓ હમેશ રાખતા અને તે ન મળે તો હાથે રાંધવાનો પ્રબંધ હતો. નવી વધૂઓ બાળક તેમને હમારી રમાડી રખાવે તો જમે એમ તે પુત્રોને ત્યાં બાળકો તેમના જીવ હતા અને બાળકો પર અત્યંત પ્રીતિ તેમને હતી. અને ૧૮૮૧ની સાલમાં અમારી નિશાળમાં લેડી સુપરીન્ટેન્ડન્ટે અમને છઠ્ઠા ધોરણમાંથી મેટ્રીકમાં બેસાડ્યા વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ રાવ સાહેબ તેની તરફેણમાં નહોતા. તેમને લાગેલું કે આ મુશ્કેલ કામ બનશે નહિ અને અતિશય મહેનત કરેની નબળી જશે. પરંતુ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમનું કહેલું માન્ય ન રાખ્યું અને મૅટ્રિકમાં બેસ તે પહેલા તેઓનું અવસાન થયું.

તેઓ પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠીને પોતાનું લખવાનું કામ હમેશાં કરતા. રાત્રે મોડી રાત સુધી વર્તમાનપત્ર વાંચતા. તેમના પ્રસિદ્ધ થએલા પુસ્તકો ઉપરાંત ભાષાંતર ખાતાના અનેક પુસ્તકો અને શાળાપત્રના બેસુમાર લખાણો. નવી પ્રથભંડાર થાય તેવો લખાણનો ભંડાર તેઓનો છે.

ગવર્નમેન્ટ સાહેબની પ્રકૃતિ મોજશોખથી બીનકુલ રહિત puritanic હતી. સુતના વતની હોવા છતાં ખાવાપીવાના શોખીન કે સંગીતનો શોખ ધરાવનાર તેઓ નહોતા. ભોળાનાથના ઘરમાં રંગરાગ સંગીત સ્નાનપ્રિયતા, નાટ્યપ્રયોગો, ચિત્રકળા વગેરેના ભરચક વાતાવરણથી ઉલટું જ વાતાવરણ એમને ત્યાં અનુભવમાં આવ્યું. આનું કારણ ગમે તે હશે. પરંતુ ધર્મશુદ્ધિની જે ભાવનાથી ઇંગ્લાંડમાં puritanismનો ઉદ્ભવ થયો હતો તેવી જ મનોવૃત્તિ આ પ્રકૃતિના મૂળગત કારણરૂપે હશે એમ મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે લાગે છે. સાથે સાથ શિક્ષણનું જીવન એટલે વિદ્યાર્થીઓ પર રમેને મોજશોખની છાપ પડે એ પણ કારણ હોવા સંભવ છે.

પોતાના ઓછા સાધનવાળા સમધીઓને મદદ કરવામાં તેઓ હમેશ તત્પર રહેતા. તેમના વિધવા સાળીના છોકરા મીઠી સાળીના છોકરા પીતાંબર ભાણેજ વગેરેને પોતાના

ઘરમાં પાળી પોષી, તે પૈકી છોકરાંઓને યુનિવર્સિટીની ઉચી કેળવણી આપી તેમણે ઠેકાણે પાડ્યા હતા અને એ સર્વ તેમના મમતાળુપણાની તારીફ કરે છે. છતાં એકંદરે તેમનામાં હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હતું એમ લાગે છે. પોતાનાં પત્ની ત્રણ પુત્રો મુકી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં તે વખતે તેમના સૌથી નાના પુત્ર બાળક હોવાથી તેમના પર પિતાનું અતિશય વાત્સલ્ય હતું. વિશેષમાં બુદ્ધિમત્તા તથા બહુમાન વૃત્તિને લીધે એ લાગણી બળવત્તર થઈ હતી. નાની ઉમરમાં યુનિવર્સિટીની યશસ્વી કારકીર્દી, લેખનકળાનું કૌશલ અને ઉદાર-મમત તરફનો આગ્રહઃ આ સર્વ ગુણો માટે પિતાને આ પુત્ર માટે સકારણ ગર્વ હતો.

સરકારી નોકરીને અંગે ભાષાંતર ખાતાનું તેમજ પાઠ્યપુસ્તકો રચવાનું કામ તેમને કરવાનું હતું. તેમણે લખેલો 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ' જૂના વખતમાં શાળાઓમાં ચાલતો. પરંતુ તેમાં ક્વચિત દર્શાવેલા દેશપ્રીતિના ઉદ્દગારોથી અંગ્રેજ અમલદારો નારાજ થએલા અને તેમને માટે સરકારમાંથી સખત ટીકાઓ થઇને આવેલી. આ ઇતિહાસ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે રદ કરી નવો ઇતિહાસખાતાએ રચાવી ચલાવવા માંડ્યો હતો. અમારા અભ્યાસ દરમિયાન મહીપતરામનો ઇતિહાસ હવે નથી ચાલવાનો અને ટંટરફૃત ચાલવાનો છે એ ફેરફાર થએલો પરંતુ તેની અંદર શું કારણ હતું તે અમે સમજ્યાં નહોતા. પાછળથી ઑરીજીનલ ટીકા વાચતાં એ રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઇ પ્રાર્થનાસમાજનું તેમજ સમાજ સુધારાનુ કામ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. નિવૃત્ત થવાની અરજી કરી અને તેનો જવાબ આવે તે પહેલાં એકાએક સને ૧૮૯૧ના મે માસમાં તેમનો દેહાન્ત થયો.

૭

ચતુરલક્ષ્મી

આ સ્મૃતિચિત્રોમા જાણીતાં કે અગ્રગણ્ય મનુષ્યો સંબંધે લખવાનો હેતુ નથી. જેમના સબંધમા મારે આવવાનુ અને જેઓ મારા જીવનપર છાપ પાડી ગયાં એવાં સર્વનાં આછા ચિત્રો આપવાનો પ્રયત્ન છે.

ચતુરલક્ષ્મી તે રા. ભીમરાવ ભોળાનાથનાં પત્ની, રા. બાપુભાઇ દયાશંકરનાં પુત્રી

એટલે પ્રીન્સીપાલ આનંદશંકરના બ્હેન એઓ મારા મામી થાય તેમના હાથ નીચે મારા બાળપણનો કેટલોક સમય ગયો હોવાથી તેમના અનેક ગુણો આલેખવા ઇષ્ટ સમજુ છુ એ ખાનદાન કુટુંબની બાઇએ ભોળાનાથના કુટુંબમા આવી તેને દીપાવ્યુ, એ નિઃસંશય છે મારા માતુશ્રી તેમના નણંદ થાય પરંતુ એક સગી બ્હેન કરતા બાળાબ્હેનને તેમનાપર વિશેષ વહાલ હતું એકબીજાની બીક માયવે અને મોટા કુટુંબમા અથડાયા વગર સરતનાથી કામ કાઢી લે એકબીજાના બાળકોને સાચવે અને પરસ્પર એવો વ્યવહાર રાખે કે કોઇની ભૂલ છતી થવા ના દે મારા માતુશ્રીની તબીયત સદાની નબળી એટલે અનેક પ્રસંગે ચતુરબા તેમની વહારે આવતા

આવો સંબંધ એટલે મારો તેમનાપર પૂજ્ય ભાવ હતો તેમના પતિ એટલે રા બીમરાવ વીસ બાવીસ વર્ષ સુધી કાયમના બીમાર હતા એવા પતિની રાત દિવસ ઉ સાહભેર સેવા કરવી એ તેમના જીવનનુ મુખ્ય કર્તવ્ય હતુ તેમને માટે ખાસ ભોજન સામગ્રી કરવાની, અને અનેક જરૂરીઆતો, દવાઓ વગેરે માટે કાળજી રાખવાની હતી છતા હસતા એ આખા ઘરમા જેનુ કામ હોય તે કરવા તૈયાર હતા સંયુક્ત કુટુંબમા વ્યક્તિઓની જરૂરીઆતો પર લક્ષ થોડુ અપાય અને અપાય તો બીજાને રીઝવી પોતાના વ્યાધિગ્રસ્ત પતિની સુશ્રૂષામાટે સાધન મેળવી લેવાની તેમની કુનેહ અજબ હતી પાછળથી કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નરમ થતા પોતાનુ જે હતુ તે વાપરી એ પતિની માંદગીના ખર્ચના બોજા ઉઠાવતા હતા પતિના અવસાન પછી સાત આઠ બાળકો સાથે કુટુંબ વ્યવહાર ચલાવ્યો, જુના રીવાજો મુજબ છોકરાના લગ્નાદિપ્રસંગો કાઢ્યા તે એક ધીંગ કમાનાર પુરુષને પણ હરાવે તેવુ હતુ ઘરમા કમાનાર કોઇ નહીં બાળકોને કેળવણી આપવાની અને ઘરનો મોભો સાચવવાનો આવી વિકટ કસોટીમા એ હિંમતવાળી બાઇએ જે ધૈર્ય અને સંયમ રાખ્યો હતો તે સહુને બોધ લેવા લાયક હતો

રસોઇની ઉત્કૃષ્ટ આવડત તેમનામા હતી રા બીમરાવની કાયમની અનારોગ્ય પ્રકૃતિને લીધે ખાવામા કરી પાળવાની અને સાથે રોજનુ એ હોવાથી ભાવતા ન ભાવતાનુ અતિશય પ્રમાણમા હતુ અનેક વાનીઓ તૈયાર કરી હોય તેમાની એક પસંદ ના પડે એમ ઘણીવાર બનતુ છતા રોષને ગળી જઇ ફરતાફરતી વિવિધ વસ્તુઓ હાજર કરી કૃતકૃત્ય થતા મેં તેમને કેટલીએ વાર જોયા છે તેમની પાકશાસ્ત્રની પ્રવીણતાનો લાભ મને પણ મળ્યો છે

આટઆટલા કામકાજમાં વાંચવાનો તેમને ભારે શોખ હતો. મોડી રાત્રે દીવે પણ વાંચીને આ શોખ તૃપ્ત કરતાં. સાધારણ ૭ ચોપડી ગુજરાતી અને જુજ અંગ્રેજી ભણેલાં હતાં. કુટુંબમાં બીજાં કરતાં મારાં મા પ્રત્યે તેમને વિશેષ ભાવ જેથી બીજાં બાળકો કરતાં અમારા પર ખાસ મમતા રાખતાં અને અમારે માંદેસાજે મારા પિતાને ત્યાં આવી મદદ કરતાં. ઘરનાં ઘણાં કહેતાં કે 'બાળા તું ભૂલ ખાય છે. ચતુરબા તો બધું ઉપરનું ને દેખાડવા કરે છે' પણ જાત ઘસીને અગવડ વેઠી પ્રત્યેક મુશ્કેલીમાં સાથ આપ્યો અને મરણપર્યંત એ સુજનના રાખી તે દેખાડવાની છે એમ માની શકાય તેમ નહોતું. તેમ હોય તો પછી ખરૂં કોને કહેવું? રા. આનંદશંકરભાઇને સાત બ્હેનો હતાં પણ આમની તોલે કોઇ આવે નહીં. આવાં હોશીઆર અને ચારેખુણે ડાહ્યાં બાઇ દુર્લભ છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી.

ઇશ્વરની રચનાની કોઇને ગમ પડતી નથી. ચતુરબાને માથે દુઃખની પરંપરા આવી પડી. પતિનું ઓગણચાળીસમે વર્ષે અવસાન થયું. પોતાની ત્રણ જુવાન પુત્રીઓના મંદવાડ અને દેહાન્ત; બે પુત્રવધૂઓના મંદવાડ અને મૃત્યુ; ત્રણ દોહિત્રીઓના લાંબા મંદવાડ અને મૃત્યુ. આમ ભરજવાન વયનાં દસ સ્વજનોને ખોઇ બેઠાં છતાં શાંત અને પરગજુ સ્વભાવ ટકાવી રાખી તેમણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરૂં કર્યું. મરનાર સ્વજનોના નમાયાં બાળકોને ઉછેરવામાં પોતાની સર્વશક્તિઓ વાપરી. સ્વ. ડૉ. ગોર્ધનભાઇ કાપડીઆ કહેતાં કે અમદાવાદમાં હજારો ઘરમાં હું ગઇ છું અને સ્ત્રીવર્ગ સાથે પરિચયમાં આવી છું પણ ચતુરબા તે ચતુરબા છે અને તેમની જોડી મને હજી સુધી જડી નથી.' સંયુક્ત કુટુંબની સરાણ પર ચઢી જેમણે પોતાના સર્વ ગુણોને ઓપ આપ્યો અને તે ગુણો વડે આસપાસનાં સર્વના જીવન ધન્ય કર્યાં એ સૌજન્યશાળી બાઇનો સદા સ્વર્ગવાસ થજો એ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

૮

સૌ. સત્યવતી

ચતુરબા જેવાં પુણ્યશાળી માતાની એ પુત્રી હતા. રા. ભીમરાવ તેમના પિતા થાય. સાહિત્ય સંગીત કલામાં તેઓ નિષ્પન્ન હતા અને જે ભીમરાવની જુવાન ઉમરમાં

વ્યાધિએ ઘેરી લીધા ના હોત તો પોતાની શક્તિઓનો લાભ વિશેષ પ્રમાણમા જગતને આપી શકત. ભીમરાવની સાહિત્ય કૃતિઓ ઝાઝી નથી પણ મૂલ્યવાન તો છે જ. આવાં માબાપને ત્યાં અનેક સુસંસ્કારો બ્હેન સત્યવતીને મળેલા હતા ભોળાનાથના કુટુંબમાં ભીમરાવના જેવું સુરૂપ કોઇનુ નહોતુ બ્હેન સત્યવતી પણ તેવા જ રૂપવાન હતાં અને રૂપ ઉપરાન્ત તેજને અબાર તેમનામાં ભરેલો હતો મારા સમવયસ્ક હોઇ મને ખૂબ પ્રિય હતાં. નાની ઉમરમા તેઓ રા. લલ્લુભાઇ સામળદાસ સાથે પરણીને ભાવનગર રહેવા ગયા, પરતુ અમારો પત્રવ્યવહાર નિયમિત ચાલતો હતો અમારે એક બીજા વચ્ચે જૂદાઇ જેવું નહોતુ.

સત્યવતી અસાધારણ બુદ્ધિ ધરાવતા હતે સ્હેજ નીચાં હતા અને નાની ઉમરમા સારો અભ્યાસ કરેલો. એક વખત પરીક્ષકે નકશામા કાઇ દેખાડવા કહ્યુ જે જગાએ તેઓ પહોચી ન શક્યાં અને સ્ટુલ પર ચઢી તત્કાળ તે જગા બતાવી જેથી પરીક્ષક ઘણાજ પ્રસન્ન થયા હતા. અંગ્રેજી પાચ ચોપડી સુધી તેમણે અભ્યાસ કરેલો તે તે જમાના માટે ઘણો ગણાતો મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૅાલેજને અંગે જે અંગ્રેજી વર્ગો અને ૧૮૮૦ પછી શરૂ થયા તેનો લાભ લેનારા બ્હેનો પૈકી સત્યવતી એક હતા. પાચ સાત પારસી બ્હેનો અને એઓ એટલા એ વર્ગમા દાખલ થયા હતાં રા સા. મહીપતરામના પુત્રવધૂ શૃગાર તે બીજાં ગુજરાતી બ્હેન આ અંગ્રેજીવર્ગમા દાખલ થનાર હતા. મહીપતરામ અને ભોળાનાથના અથાગ પ્રયાસથી એ વર્ગો ઉઘાડવામા આવેલા જે બીજમાથી આજે છોકરીઓની સરકારી હાઇસ્કૂલનુ વૃક્ષ ફાલ્યુ ફુલ્યુ છે અને સંખ્યાબંધ કન્યાઓ ત્યાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ લઇ બહાર પડી છે.

માતા પિતા બંનેની ખાનદાની સત્યવતીમા ઉતરી હતી એટલુ જ નહીં પણ દ્વિગુણિત થઇ હતી તેર વર્ષની ઉમરે તદ્દન અજાણ્યા, પનાયા, નાના મોટા અનેક માણસોવાળા સાસરાના કુટુંબમા તેઓ ગયા કુટુંબ અજાણ્યુ એટલુ જ નહીં પણ ગામ પ્રદેશ નવો, રીતરીવાજ તદ્દન જૂદા, ધનવૈભવ અને સત્તાના ગર્વપૂર્ણ કુટુંબમા આ નાનકડી બાળા એકએક જણને પ્રિય થઇ પડી એ તેની સાચી લાયકાતનુ જ પરિણામ હતુ. જેઠ જેઠાણી, બાજન્માન પ્રતાપી નણંદ, બાણેજાં ભત્રીજાં સઉનો મુકામ એને ત્યા અને સાક્ષાત્ પ્રેમ દેવી હોય તેમ તેના તેજમા સઉ અંજાઇ ગયાં હતાં એ વાતની સાક્ષી ભાવનગરનાં તેના સબંધીઓ પૂરે છે.



સૌ. સત્યવતી

તેમના આગ્રહપૂર્ણ આમંત્રણથી અમે એકવાર નાતાલમાં ભાવનગર ગયાં હતાં. તેમના ભાવપૂર્ણ આતિથ્યનો લહાવો લઇ આ બધું નજરે જોયું હતું. હિંદુ સમાજમાં માબાપ અરે, ઘણીવાર માબાપ પણ નહીં દાદાદાદી, કાકાકાકી કે ફોઇમાસી લગ્ન સંબંધો પોતાની ઇચ્છા મુજબ ગોઠવે છે. તેજ મુજબ બ્હેન સત્યવતીનો સંબંધ ગોઠવાયો હતો. જેને કોઈ દિવસ જોએલા નહીં, જેમને વિષે કશી માહિતી નહીં એવા કેવળ અજ્ઞાન પુરુષ સાથે વિધિવશાત્ લગ્ન સંબંધથી જોડાવા છતાં સંપૂર્ણ સુયોગ્ય જોડું એ હતું અને એમનું જીવન પણ અસ્ખલિત સ્નેહથી ભરપૂર નીવડ્યું. જો કે આ અકસ્માત હતું છતાં વાસ્તવિક સ્થિતિ એ હતી એમાં કોઈ સંશય નથી. બ્હેન સત્યવતીની લાયકાતને યોગ્ય જ રા. લલ્લુભાઈ હતા એમ કહેવું જ જોઇએ. સત્યવતી પરના અસીમ સ્નેહને લઇને ભોળાનાથના આખા કુટુંબ પર તેમણે અનેક ઉપકારો કર્યા છે અને એ કુટુંબને પોતાના કુટુંબ જેવું ગણી તેમના પ્રત્યે મમતા રાખે છે.

ભાવનગર છોડી મુંબાઇ નિવાસસ્થાન થયું ત્યાં પણ બ્હેન સત્યવતીની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી. મુંબાઇમાં પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબો સાથે તેમનો સંબંધ થયો અને સર્વત્ર સુમેળ સાધ્યો. આજે પણ એમને આદર અને મમતાથી સહુ યાદ કરે છે.

અતિથિ સ્વાગતનો ધર્મ પિતાને ત્યાં હમેશ વર્તનમાં જોએલો તેમાં કાઠિયાવાડના

સ્વાગતની ભાવના ભારી એટલે તેમનું ઘર મહેમાનોથી હમેશ ભરપૂર રહેતું. મુંબાઇમાં ભણવા રહેનાર, પરીક્ષા આપવા આવનાર ઓળખીતા, વગર ઓળખીતા, સંબંધી, પરાયા એમ અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ ત્રણચાર પાંચ દહાડા ત્યાં હોય. ઉલ્લાસથી એ સર્વને સગવડ આપવી એ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજતાં. સવારમાં વહેલાં સ્નાન કરી ઈશ્વર સ્તવન કર્યા બાદ જ ચહા પણ પીવાનો નિયમ હતો. ઘરમાં રહેનાર સર્વેની ચહાપાણીની વ્યવસ્થા કરી રસોઇ ઉપર જાતે દેખરેખ તેઓ રાખતા. નાગર રસોઇઓ જ રાખવાનો અને ઘણીવાર અડચણને લીધે તે નહોય તો પોતે જાતે પચીસત્રીસ માણસની રસોઈ કરી લે. નાજુક પ્રકૃતિને આ શ્રમ કોઇવાર ભારે પડી જતો પણ ઓળખીતામાંથી કોઈ બીજાને ઘેર ઉતરે તો તેમનો જીવ નારાજ થઇ જતો. વિદ્યાર્થીઓ ઘણીવાર અવિચારી હોય છે તે તેમને ત્યાં જોયું. પારકે ઘેર જમે, ગજગણી જેવી કોમળ કાયાની સ્ત્રી રસોઇ કરે ત્યાં જમવાની હરીફાઇ ચાલે અને રોટલી કે પુરી ખાવામાં કોણ 'નૉટ આઉટ' થાય છે તેની સ્પર્ધામાં ઉતરે. આજે નાગર સિવાય બીજા બ્રાહ્મણોનું એ જ છોકરાઓના ઘરના જમે છે ને એ બ્હેનને જે બોજો ઘણીવાર ઉપાડવો પડતો તેનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપે છે. ચાળીસપચાસ રૂપીઆનો દરમાયો લેનાર રસોઇઓ ગમે ત્યારે રીસાઇને ચાલી જતો અને બીજો મળવાની મુંબાઇમાં ઘણીવાર મુશ્કેલી પડતી.

સત્યવતીના માતાપિતા વડોદરે રહેતા અને અમદાવાદમાં મારા માસી રુક્ષ્મણીના હાથ નીચે તે ઉછરેલાં. શિસ્તપાલનનો ગુણ તેમની પાસે તેમણે કેળવ્યો હતો અને ઘરમાં નોકરવર્ગ તેમજ બાળકોને શિસ્ત પળાવતા સાથે દયાળુ પણ તેટલા જ. અનેક સ્ત્રીપુરુષોને પૈસા કપડાં વગેરેની ગુપ્ત અને જાહેર મદદ કરતા. ઇશ્વરે તેમને સંપૂર્ણ સાધનસંપન્ન કર્યા હતા તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી અનેકનાં દુઃખ તેમણે નિવાર્યાં હતાં. સુખ વૈભવની રેલછેલ હતી છતાં સદા વિનમ્ર અને હસમુખા હતા. અમદાવાદ આવે ત્યારે પોતાની બાલસખીઓને બોલાવે, મળે અને તેમના સરોબરીઆ હોય તેવું વર્તન રાખે. અમદાવાદ આવે ત્યારે તેમના વાસથી જાણે ઘર ઉજ્જવલ અને દેદીપ્યમાન લાગતું. તેમના જીવન કાર્યમાં યશસ્વીપણું નિર્માણ થએલું હતું અને તેમના સહકારથી સફળતા મળશે એમ સહુને લાગતું. પોતાના બાળકોને સુશિક્ષણ આપવા તેમણે સર્વ પ્રયાસો કરેલા. મુંબાઇમાં વસી નવા વાતાવરણમાં તેમની બન્ને પુત્રીઓ ઉછરી હતી. પરંતુ જૂના વિચારના સંબંધીઓ આ પારખી શક્યા નહીં અને વડીલોને વશ વર્તવામાં આ પુત્રીઓના લગ્નસંબંધ કરવામાં

સત્યવતીબ્હેને નમતું આપ્યું જેથી એ બ્હેનોનું જીવન સાંસારિક ક્ષેત્રમાં વિકાસ પામી શક્યું નહીં. બ્હેન સુમતિ તે સત્યવતીનાં પુત્રી અને એનાં જન્મદાત્રી તરીકે પણ સત્યવતીનું જીવન ધન્ય ગણાય. સોળ વર્ષની એ બાલિકામાં ત્રીસ વર્ષની પ્રૌઢસ્ત્રીનું ડહાપણ હતું. સત્યવતીનો સ્વર્ગવાસ પાંત્રીસ વર્ષની ઉમરે થયો તે પછી પોતાનાં નાનાં મોટાં ભાંડુની રક્ષક તે બની. પિતૃગૃહની અધિષ્ઠાત્રી થઇ અને ઘરનો ચાલતો આવેલો મોભો જાળવ્યો. વિવેકવિચાર, અતિથિ સત્કાર વગેરેને લઇને તેની સુવાસ સર્વસંબંધીઓમાં પ્રસરી. ઓગણીસ વર્ષની વયમાં એનું વાંચન કોઇપણ ગ્રૅજ્યુએટથી ઉતરતુ નહોતું. સાહિત્ય અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ઉપરાંત વિવિધ વિષયો સમજવાની તેની બુદ્ધિમાં અસાધારણ ગ્રાહકતા હતી. ટુંક સમયમાં કેટલુંએ વાંચ્યું ને કેટલું બધું લખ્યુ. કવિતા, વાર્તા, નાટક, ધર્મપુસ્તક આદિ વિધવિધ વિષયો પર પુસ્તકો રચ્યાં. આયુષ્ય અને શક્તિની ત્રિરાશીને હીસાબે અલ્પ આયુષ્યમાં અતિશય શક્તિનો આવિર્ભાવ તેણે કર્યો. સાથે શરીર સ્વાસ્થ્ય બીલકુલ નહીં. રોજની માંદગી દરમિયાન અભ્યાસ અને લેખન કોઇ દીર્ઘાયુષીને પણ શરમાવે તેવાં હતાં. મેં એકવાર જણાવ્યું છે તેમ બ્હેન સુમતિનું સ્થાન અજોડ છે.

બ્હેન સત્યવતી અતિ બુદ્ધિશાળી તેમજ વ્યવહારકુશળ હતાં. તેમનાં માતુશ્રી ચતુરબાના વિકટ પ્રસંગોમાં તેઓ અને તેમનાં મોટાબ્હેન કેશવબાની હિંમત અને સલાહ વડે નાના ભાડુઓને આગળ વધારવામા ચતુરબા સમર્થ થએલાં.

મેં આગળ કહ્યું છે તેમ અમારો સંબંધ ગાઢ હતો અને સગી બ્હેનો જેવો વ્યવહાર હતો. તેમના નાના પુત્રને મારી એકાદ પુત્રી સાથે વરાવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એક બેવાર એમણે મને કહેલું પણ ખરૂં પરંતુ એ વાત હસી કાઢેલી કે આટલા નજીકના સંબંધમાં કેમ બને ને વળી નવા જમાના પ્રમાણે બાળકો મોટાં થાય ને તેમને રૂચતું આવે તો જ બની શકે. તેમની હયાતી બાદ તેમના નાના પુત્રનુ લગ્ન મારી ત્રીજી પુત્રી સૌદામિની સાથે થયું; પણ દુર્ભાગ્યે તેઓ તે જાણવા પામ્યા નહિ.

રા. વીરમિત્ર દીવેટીઆ તે સત્યવતીના ભાઇ થાય. તેમના પર તેમનું અતીવ વાત્સલ્ય હતું. મુંબાઇ તેમને ત્યા રહીને જ તેઓ ભણેલા. તેમને ઉત્સાહપૂર્ણ અને હોંસથી પોતાને ઘેરથી ઇગ્લાંડ વિદાય કરેલા એ ચિત્ર અત્યારે ખડું થાય છે. ને પછી ટુંક સમયમાં અલ્પ આયુષ્ય ભોગવી ચોત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની ઉમરે બ્હેન સત્યવતી દેવલોક પામ્યાં. રા. વીરમિત્ર પાછા આવ્યા ત્યારે એ બ્હેનવિહોણા ઘરમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

સાસરા પક્ષ તેમજ પીયેર પક્ષ બન્નેના પર સરખી મમતા રાખી બંનેની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ સુલભ નથી. આ માટે માત્ર ધનસંપત્તિ બસ નથી. બીજાને accommodate થવાની એટલે કે પોતાના સ્વત્વને પાછળ રાખવાની વૃત્તિ હોય, ઉદાર દિલ હોય, અપમાન ગળી જવાની શક્તિ હોય તો જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું છે. ભિન્નભિન્ન આચાર વિચારના બંને પક્ષ તેથી એ સિદ્ધ કરવાની ખાસ જરૂર ની હતી. ત્યાં તે પાર પાડ્યું.

ભાવનગરના રાજવૈભવ છોડી મુંબાઈ નિવાસ કરવા જૂના જ વાતાવરણમાં રહેવાનું હતું. રજવાડી ઠાઠ નહોતા. કદાપિ શરૂઆતમાં તેમને એ કાંઈક કપરું લાગ્યું હશે પરંતુ ટૂંક સમયમાં લલ્લુભાઈએ મુંબાઈમાં આગેવાનીભર્યું એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું કે રજવાડાને હઠાવી દે. આ તેજસ્વી બાહ્ય તપ એવું હતું કે તેમના ભાગ્યે જે જોઈએ તે મળી આવે. મુંબાઈમાં માન મરતબો વધ્યા. લલ્લુભાઈને નાઈટહુડ મળ્યું તે પ્રસંગે જો તેઓ હયાત હોત તો તેમના આનંદનો પાર ન રહેત. ભોળાનાથના કુટુંબને દીપાવનાર તેમના પરિચયમાં આ બ્હેન એક હતા એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. મારો જેટલો તેમની સાથેનો સંપર્ક હતો તેટલે દરજ્જે મારા જીવિતને પણ હું ધન્ય માનું છું.

૯

રા. રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેટીઆ

રા. રતનલાલને હાલના થોડા જ ઓળખતા હશે. કેટલાક તેમને ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆના બાપ તરીકે કદાચ જાણતા હશે. એમની સાથે અમારા કુટુંબને ચાર તરફનો સંબંધ હતો. જો કે બીજાને તેમાં રસ પડે તેમ નથી છતાં તે જણાવું છું. મારા માતા બાળાબ્હેનના માસીના દીકરા અને મારા પિતા ગોપીનાથના તેઓ મામાના દીકરા થતા. તેમના પત્ની તે બાળાબ્હેનના ફોઈના દીકરી અને ગોપીનાથના કાકાના દીકરી. આ સંબંધથી અમે તેમને રતનમામા કહેતા. બાળાબ્હેનના માસી તેમને નાનપણમાં મૂકીને ગુજરી ગએલા એટલે ભોળાનાથને ઘેર તેઓનો ઘણો વાસ હતો. તેમના પુત્રો બરાબર તેઓ ગણાતા અને ઘરમાં ધર્મના બનાવો પર ચર્ચાઓ કરતા. ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં તેઓ વિજ્ઞાનના શિક્ષક હતા અને તેથી રા. સા. મહીપતરામને ત્યાં પણ તેમની અવરજવર પુષ્કળ હતી. આ

બંને તરફના સંસ્કારથી તેમના જમાનાથી ઘણે દરજ્જે આગળ વિચાર તેઓ ધરાવતા. મહીપતરામના સમુદ્રગમનના પરિણામે નાતિ બહિષ્કારનાં બાર વર્ષ દરમિયાન અડગ રહી તેમણે સાથ આપેલો–તેમની બુદ્ધિ એટલી જોરદાર હતી કે તેની કસોટીમાં કોઇ વહેમ, શબ્દપ્રમાણ, લાગણી, ટકી શકતાં નહીં. એક તીક્ષ્ણ ચાલતી છરીની માફક બુદ્ધિની દલીલ વડે નકામી વાતો તોડી પાડી શકતા. સ્પષ્ટ વક્તા હોઇ ઘણીવાર અપ્રિયતા પણ વહોરી લેતા. Give & take જેવી સમાધાનની વાત તેમને રૂચતી નહીં. મીલ, સ્પેન્સરનો તેમનો અભ્યાસ હતો કે નહીં તેની મને ખબર નથી પરંતુ નવા જમાનાએ તે વખતમાં rationalism અર્થાત્ બુદ્ધિવાદને પ્રાધાન્ય આપેલું તેના પ્રતીક રૂપ એઓ હતા.

રાજકીય બાબતમાં તે જમાનામાં ઉદ્દામ ગણાય તેવા મત ધરાવતા–સરકારી નોકર હોવા છતાં અમૃતબજાર પત્રિકાના પરમ ભક્ત હતા. ભોળાનાથના કુટુંબમાં રાજ્યની વફાદારી બહુ આગળ પડતી હતી જેથી એ કુટુંબીઓ સાથે હમેશ એ બાબત વાદવિવાદ કરતા–મારી ઉમર જો કે નાની હતી છતાં તેમની દલીલો સમજી શકાય તેવી હતી. આજના liberal તે આવતી કાલના radical બનવાના છે એમ તેઓ સંપૂર્ણ ખાત્રીથી માનતા અને મનાવવા પ્રયત્ન કરતા. અંગ્રેજી રાજ્યના લાભ માત્ર જોનારને તેની સાથે આવેલી દેશના હિત વિરુદ્ધ જતી બાબતો નથી જણાતી તે આગળ જતા જણાશે એમ ચોક્કસ માનતા. Sentiment અર્થાત્ લાગણી તેમને અસર ન કરી શકતી જેથી નરી બુદ્ધિએ દરેક ચીજનું મૂલ્ય આંકતા. વિજ્ઞાનના અભ્યાસથી તેમનું આ વલણ વિશેષ દૃઢ થયું હતું. આ વાદવિવાદો ઘરમા–ભોળાનાથભાઇને ત્યા થતા–મહીપતરામભાઇને ત્યાં તેઓ ઉપરી એટલે તેમજ તેમના બરોબરીઓ કોઇ ત્યા નહિ એટલે ચર્ચા નહોતી થતી. છતાં ઘણી બાબતોમાં સાચી સલાહ તેઓ મહીપતરામને યોગ્ય સમયે આપતા, અને એ સલાહ માટે મહીપતરામને સંપૂર્ણ માન હતું. સાચું બોલનાર અને કોઇની શેહમા નહિ તણાનાર હોવાથી તેમનાં વચનોનું વજન પડતું. ઑફીસમા ઉપરી પણ ઘરનો ઘરોબો પુષ્કળ જેથી દરરોજ ઘરમાં આવી સહુની ખબર અંતર લેતા અને કોઇ જરૂરી પ્રસંગે પૂરા મદદગાર થઈ પડતા.

તેમની રહેણી કરણીમાં ઘણી ક્ષતિઓ હતી પરંતુ તેમના બળવાન બુદ્ધિવાદે મારા પર દૃઢ છાપ પાડી છે તે ભૂંસાય તેવી નથી. રાજકીય ક્ષેત્રમા તેમણે ભાખેલા અનેક સૂત્રો ભવિષ્યમાં ખરા પડેલા છે. જૂના જમાનાના પહાવરદા અને બહાદૂર નરોની કોટિમા હું તેમને મૂકવા તૈયાર છું.

૧૦

રા બળવતરામ મહાદેવરામ મહેતા

રા બળવતરામ સુરતના વતની હતા તેમના બનેવી રા મ દોલતરાય મપતરાય મુનશી અમદાવાદમા સબજજ હતા અને તેમને ત્યા તેઓ પ્રથમ રહેતા દોલતરાય અમદાવાદથી ગયા પછી પોતાનુ ઘર લઇને કુટુબ સાથે રાયપુર ના મોટા રસ્તા પર રહેતા ટ્રેનિંગ કૉલેજમા ભાષાતર ખાતામા તેમની નોકરી હતી આ ને અગે નામના તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી અને ખાતાના પુસ્તકો ઉપરાત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યા હતા દોલતરાય અને રા મ ભોળાનાથને સારો સબધ હતો ભોળાનાથ સુરતમા સબજજ હતા તે વખતનુ ઓળખાણ અને મહીપતરામને ઇંગ્લંડથી પાછા ફરતા સાથ આપી મદદ કરનાર આગેવાન તેઓ હતા આમ પરપરાગત ઓળખાણને લીધે મારા પિતાને તેમની સાથે મૈત્રી થઈ હતી અને મારા પિતાના વરના બળવતરાયને સુરતી મામા કહેતા મહીપતરામની ઑફિસમા નોકરી અને સુરતનિવાસી એટલે તેમને ત્યા પણ ઘરના સાથે તેમનો સબધ હતો આ રીતે મારા એક મુરબ્બી તરીકે હુ તેમને ગણતી વારવાર મારી સલાહ તેઓ મને આપતા અને સાસરામા મારુ દીકુ પ ના ન દેતા તેમ ત્યાના રીતરિવાજ સમજાવી શિખામણ આપતા

તેઓ સીધા, સરળ અને એકમાર્ગી હતા રવિવારે ઘણુખરુ અમારે ત્યા આવે બહારથી નોકરને બૂમ પાડે તે જમાનામા ઘણુખરુ એક નોકર એક જ શેઠની જીવતા સુધી નોકરી કરતો આ નોકર મરણ પામ્યો ત્યાસુધી અમારે ત્યા હતો જોઇતારામ ગોપીનાથ ઘરમા છે કે હાનો જવાબ મળે તો ઘરમા આવે ના મળે તો બહારથી ચાલ્યા જાય તેઓ ગજવામા શેકેલી સોપારીના ટુકડા ભરી રાખતા અને અમે તેમજ બીજા ઓળખીતા છોકરાઓ હમેશા વિના અચકાટે તેમની પાસે તે માગી લેતા ઝાઝુ બોલનાર નહોતા પરતુ આગળપડતા વિચાર ધરાવનાર હતા મહીપતરામના સમાગમમા આવેલા તમામ માણસો પર તેમણે પોતાનો પ્રભાવ પાડેલો અને તે પૈકીના એક બળવતરામ હતા સમાજસુધારો ધાર્મિક સુધારણા એ સર્વમા જૂની વહેમી રૂઢિઓ તરફ તેમનો તિરસ્કાર હતો આ વિચારો એક વાર વાદવિવાદમા અને તેમાયે તેમણે પ્રગટ કરેલા નવી કેળવણીએ બુદ્ધિને જાગૃત કરી અધ પરપરામાથી મુક્ત કરી દેશકલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો તેના ઝીલનાર વર્ગ પૈકી આ ગૃહસ્થ હતા ભોળાનાથના જુના બીમારી

નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ એ બધાંની સાથે તેમને મિત્રતા હતી. પ્રાર્થના સમાજમાં નિયમિત જનાર હતા. નમ્રતા, સાદાઇ, ઉદારદિલી વિચાર અને લોકકલ્યાણની ઇચ્છા એ તેમના આગળ પડતા ગુણો સર્વને આકર્ષતા અને અનુકરણ કરવા પ્રેરતા. એ ગુણોની સજ્જડ છાપ તેમણે અમારા ઉપર પાડી હતી.

પાછલી અવસ્થામાં તેમનો એકનોએક જુવાન પુત્ર પ્લેગમાં મરણ પામ્યો અને બે પુત્રીઓ પણ મૃત્યુ પામી. પત્ની પણ તે પહેલાં મરણ પામેલાં. આમ આ સંસારમાં દુઃખી થઇ તેઓ પેનશન લીધા પછી કેટલેક વર્ષે મરણ પામ્યા હતા.

૧૧

નર્મદાશંકર દયાશંકર

નર્મદાશંકર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઇને ત્યાં રસોઇ કરવાનું કામ કરતા. જાતે ડુંગરપુરા નાગર હતા. મેટ્રીક્યુલેશન પાસ કરેલી અને શિક્ષકની નોકરી હતી પણ કાને બહેરા થવાથી નોકરીમાંથી મુક્ત થવું પડેલુ. બીજુ કાંઇ ન બનવાથી કડછીનો ધંધો લીધો. મારા જન્મ પહેલાં તેઓ નોકરીમાં આવ્યા હશે એમ ધારું છું. એ ભાઇનો ઉલ્લેખ મોત્ર એક જ દષ્ટિએ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યુ છે. તે એક રસોઇ કરનાર છતાં કેટલી ઉચ્ચી કોટિના હતા. કાને સંભળાય નહિ પણ પીરસવામાં કોઇ દહાડો ગડબડ નહિ. નિશાનીથી તમામ સમજે અને અમને પણ નિશાનીથી માગવાની રીતસર ટેવ પડેલી. સંચાની પેઠે દરેક ચીજ એક પછી એક ફરવે જેથી માગવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે. કુટુંબના જુના અને વફાદાર નોકર અને વિશેષમાં નાગર એટલે રસોડામાંથી નીકળ્યા પછી ઘરના જેટલા હક ભોગવતા. ઘરનાની પેઠે પાનસોપારી હાથે ખાય અને ખુરશી પર બેસી વાંચે. કાને સંભળાય નહિ એટલે વાતો કરવાનુ અશક્ય તેથી પુસ્તકો વાચવામાં તમામ વખત કાઢતા ઘરમા પુષ્કળ પુસ્તકો અને લાયબ્રેરીના પણ મેંબર એટલે એ વ્યસન ખૂબ વધેલું. બુદ્ધિપ્રકાશના નિયમિત વાંચનાર અને વિવિધ વાંચનનો શોખ. સ્વ. સર રમણભાઇનો કવિતાનો લેખ તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે તે મને વાચવા ભલામણ કરેલી. ધીમે ધીમે વેદાન્ત તરફ તેમની વૃત્તિ વળી અને સ્વ. રા. મણિલાલ નભુભાઇના

અનન્ય ભક્ત બન્યા. તે જમાનામાં જે વિચારશીલ મનુષ્યોને ઉદ્દામ મતવાદનો વેગ વધારે પડતો લાગતો અને જુના વિચારો જેમને જકડી નાખવા પ્રયત્ન કરતા છતાં અંધ પરંપરા જેમને માન્ય નહોતી તથા નવા પ્રકાશના કિરણો જેમને સ્પર્શ કરતા હતા તેઓને મણિભાઈના વિચારો અત્યંત માન્ય થઈ પડ્યા હતા. વેદાન્ત સિવાય સમાજ સાહિત્ય વગેરે વિષયમાં તેમની વિચારશ્રેણી ઘણાને ગ્રાહ્ય હતી. રા. મણિભાઈએ અનેક વ્યક્તિઓને વિચારતી કરી મૂકી હતી એ તો નિઃસંશય છે. આ વ્યક્તિઓમાં નર્મદાશંકર તેમના મુખ્ય પ્રશંસક હતા.

નર્મદાશંકર તરંગી માણસ હતા. ઉનાળે, શિયાળે અને ચોમાસામાં જુદા જુદા વેશ પહેરે. હાથમાં મોટી લાકડી રાખે, અને પાન તમાકુની ઝોળી અંગે નાખી રાખ્યા કરતા. ઘરના તમામ કામ પર મુકો પ્રેમ ધરાવતા. ભોળા સ્વભાવને લેઈને ઘણાથી ગમતા હતા અને મોટું ભાઈ ભત્રીજાઓનું કુટુંબ હતું. ભાગનાથ માટે એક વાર ટાઈપરાઈટર પર થતા કુટુંબમાંથી એકાદ જણે એકવાર આ નર્મદાશંકર સાધતા હતા તેમને જઈને કહ્યું કે ભાગનાથ ખાતર મારા બાળકોને પેટ કાઢ ખત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તમે સામેલ ના થશો. આ બાલસ્નેહની સાથે જ બધી રોગની વણેલી ને નર્મદાશંકર ઉઠ્યા. હાથ જોડી ઘરના અધ્યક્ષ પાસે જઈ રજા માગી લીધી. આ ઘરમાં મારે હવે રહેવાનું સ્થાન નથી એમ કહી સીધા ઘેર ચાલ્યા ગયા. એ દશ્ય આંખ આગળ આવે છે. કેટલાક વખત પછી ભાગનાથ વહેંચાયા અને કુટુંબો જુદા થયા પછી તેઓએ એકાદ કુટુંબમાં મરતાં સુધી નોકરી કરી.

પોતે વર્તમાનપત્રો, માસિક અને પુસ્તક વાંચી અમને વાંચવાની ભલામણ કરતા. એ રીતે બાળપણમાં વાંચવા માટે ઘણીવાર અમારા માર્ગદર્શક હતા.

૧૨

રા. બાપાલાલ ભાઈશંકર ભટ

રા. બાપાલાલ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજના હેડમાસ્તર હતા. તેઓ પાસે ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ લેવાનો લાભ મને પ્રાપ્ત થયો હતો. તેઓએ અંગ્રેજીનો સારો અભ્યાસ

કરેલો હતો અને 'મહેતાજી' કરતાં જુદા જ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતા. જૂની વાંચનમાળામાં જે જાતની કવિતાઓ હતી તે વાંચવાથી કાવ્ય એટલે શું તે મારી સમજણમાં આવ્યું નહોતું. બોધપ્રદ અને શુષ્ક હકીકતો તથા વર્ણનો છંદોબદ્ધ કરેલાં હોય તે કવિતા એ સમજમાંથી કલ્પના, આવેગ, રસસામગ્રીવાળાં ભાવમય ચિત્રોના ઉલ્લેખ અને દૃષ્ટાંતો દર્શાવી કવિતા દેવીનાં તેમણે મને દર્શન કરાવ્યાં હતા. તેઓ સમર્થ વિવેચક હતા અને ગરબીઓ વગેરે લખતા. વિવેચકો પોતાની કસોટીએ પણ શુદ્ધ નીકળે એવાં કાવ્યો હમેશ લખતા નથી પરંતુ તેમની ગરબીઓ તે સમયની બીજી ગરબીઓ કરતાં જુદા પ્રકારની હતી. રાણકદેવી નામે એક નાટક તેમણે લખેલું તેની હસ્તલિખિત નકલ મને વાંચવા આપેલી. તેમાં કવિતાના ચમકારા હતા. તેમના ટાઇમટેબલ ઉપરાત કામ કરી તેમણે મેટ્રીક્યુલેશનનો અભ્યાસ મને પૂર્ણ ઉત્સાહથી કરાવેલો જેને પરિણામે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા નિષ્ણાત પરીક્ષકને હાથે સાઠ ટકા કરતાં વધારે માર્ક મેળવી ગુજરાતીમાં પ્રથમ પદ મેળવવા હું શક્તિમાન થઇ હતી. બાપાલાલ માસ્તર નિખાલસ દિલના અને શિક્ષક તરીકે ઉચ્ચ કોટિના હતા. તેમની શીખવવાની પદ્ધતિ શાળાના શિક્ષક કરતાં કૉલેજના અધ્યાપક જેવી હતી. એક વસ્તુ લઇ તે પર વિસ્તૃત વિવેચન કરી આસપાસનુ બધું સમજાવવા તેઓ હમેશ યત્ન કરતા. ભલા તો એટલા બધા કે ન પૂછો વાત. ગુરુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ઉપજાવવામા સમર્થ થાય એ પ્રકારનું તેમનું શિક્ષણ હતું. મને જ્ઞાન આપવામા તેમણે જે હિસ્સો આપ્યો તે માટે હું તેમની સદા ઋણી છુ અને આ તકે એ સ્વર્ગવાસી ગુરુને મારાં અભિવંદન છે.

૧૩

રા. હરિવલ્લભદાસ ભગત

મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજની પ્રેક્ટીસિંગ સ્કૂલના તેઓ હેડમાસ્તર હતા. અમે તો અંગ્રેજી વર્ગમાં ભણતાં અને ટ્રેનીંગ કૉલેજના બીજા વર્ગો સાથે ગણિત વગેરે કામ કરતા પરંતુ રા. હરિવલ્લભદાસ પાસે ગણિતનો વિષય મારે શીખવાનો આવેલો. દોડધામની અમારી મેટ્રીકની તૈયારીમાં તેમણે વિશેષ સમય કાઢીને પોતાના ગણિત વિષયક સંગીન જ્ઞાનનો લાભ અમને આપેલો. એ હોદ્દા ઉપર બહુ જ લાંબા વખત સુધી તેમણે કામ

કર્યું હતું. રા. મા. મહીપતરામના ચુનંદા શિષ્યોમાંના તેઓ એક હતા. પ્રાથમિક શિક્ષણને તે વખતે જોઈતા પ્રકારનું ગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, સંસ્કૃત ભાષા (અગર ફારસી) ઇરા-નો ઇતિહાસ વગેરે વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ કરવામાં આવતો. અંગ્રેજી ભણેલા નહિ તેટલી કવિ નર્મદામની ઉણપ, બાકી પોતે શીખેલા વિષયો શીખવવામાં એક્કા હતા. મહીપતરામના સહવાસે સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતો પર વિચાર કરતા થઈ ગયા હતા. ધાર્મિક વિષયોપર દરેક પક્ષની ગીતાનો અભ્યાસ કરતા અને ઘણીવાર પૂછતા. સમર્થ દલીલો 'જ્ઞાનસુધા' અને 'સુદર્શન'માં આવે તે એમાં ક્યાં ખરી તેની ચર્ચામાં જોવાને ઘણીવાર મન ગમતું થાય છે. જુની પ્રથાઓને બનતા સુધી નહિ છોડવાની સામાન્ય મનોદશાને અનુકૂળ આવતી 'સુદર્શન'ની દલીલોએ તેમને આખરે સ્થાન કરેલા. જોકે ઘણીવાર ઉદ્દામ મત આગળ પડી જતા. પોતાને ગામ ઘેર દેવમંદિર હતું અને તેમના વડીલે ભક્તિના કાવ્યો રચેલા હતાં તે અમને ગવરાવેલા ત્યારમાં એ સંગ્રહ છપાયો છે એમ મને યાદ છે. નવા જુના સંપ્રદાયો વચ્ચે શમશીન મનના મનના તેમણે છેવટે મને પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થાન આપ્યું તે હું ચોક્કસ જાણવા પામી નથી પરંતુ પોતાના સદ્‌ગુરુના સ્મારક તરીકે અનાથાશ્રમ નીકળ્યું ત્યારપછી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ એ સંસ્થાના કામમાં પોતાનું જીવન તેમણે સમર્પણ કર્યું હતું. વિચારશીલ ગુરુઓ મને મળ્યા હતા તે મારું મહદ્‌ભાગ્ય સમજું છું અને રા. હરિનંદરામનું સ્થાન મારા હૃદયમાં ઊંચું હતું તે તેમની પાછળની જિંદગીની સેવાવૃત્તિથી અધિકતર થયું હતું. અનાથાશ્રમના કામમાં પણ તેમનો પરિચય ચાલુ રહ્યો હતો.

૧૪
મિસીસ મેકેન્ઝી

મને ૧૮૮૭માં મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજને લગતી ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ક્લાસોમાં દાખલ થઈ ત્યારે કૉલેજના લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિસીસ મે પી હતા. હાલ જેવી જુદી શાળા નહોતી, માત્ર અંગ્રેજીનો અભ્યાસ એક પછી એક ચોપડી પૂરી કરી આગળ ચાલતો. પાંચમી ચોપડી ભણનારી છોકરીઓ હતી પરંતુ બીજા કાંઈ વિષયો તેઓ શીખતા નહિ. લેડી સુપ

રિન્ટેન્ડન્ટના હાથ નીચે બે યુરોપીઅન આસીસ્ટંટો રહેતી તેઓ આ વર્ગો ચલાવતી.
ગુજરાતી ભાષાની પરીક્ષા સીવીલ સર્વીસ આપે છે તેવી તેમને આપવી પડતી અને પાસ
થયા છતાં પણ ટ્રેનીંગ કૉલેજની પ્રાથમિક શિક્ષિકાઓને શિક્ષણ આપવામાં ભાગ્યે જ
સફળ થતી. અંગ્રેજી વર્ગો ચલાવવામાં તેઓ ફત્તેહમંદ થયાં હતાં અને શુદ્ધ અંગ્રેજ બાનુ-
ઓ પાસે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવાની અમને તક મળી હતી. આ આસીસ્ટંટો અમારા
ઉપર બહુ જ માયા રાખતી અને અમારો ભાવ પણ તેઓ પ્રત્યે ઘણો હતો. લેડી સુપ-
રિન્ટેન્ડન્ટ સાથે અમારો વ્યવહાર કાંઇક દૂરથી હતો. છતાં તેમણે મારા જીવનમાં એવો
ભાગ ભજવ્યો છે કે તેમના સંબંધમાં મારે લખવું આવશ્યક લાગે છે અમારા વર્ગોને
હાઇસ્કૂલનું સ્વરૂપ આપવામા તે બાઇનો જ મુખ્ય હાથ હતો. છઠ્ઠા ધોરણ સુધી વર્ગો
અમારા વખતમાં જ શરૂ થયા. એ બાઇના ભલા પતિ મી. મેકેફીએ અક્ષરગણિત અને
ભૂમિતિના પ્રથમ પાઠો અમને આપ્યા હતા. શાળાને અંગે શિક્ષકો નહોતા અને અમારી
આસીસ્ટંટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટોનું જ્ઞાન અત્યંત પરિમિત હતું. અંગ્રેજી, ઇતિહાસ વગેરે શીખવી
શકે પરંતુ ગણિતને નામે મીંડું. મીસીસ મેકેફીએ ધીમે ધીમે શિક્ષકોની માગણી કરી
પાછળથી પૂર્ણ હાઇસ્કૂલ બનાવી પરંતુ અમે મેટ્રીકમાં બેઠાં ત્યાં સુધી કાંઇ નહોતું.
અમારા શિક્ષણ માટે ખાનગી શિક્ષકોને શાળાના વખતમાં શીખવવા સગવડ કરી આપી
હતી કેમકે તેમની જ ખાસ ઇચ્છાથી અમારે પરીક્ષામા બેસવાનુ હતું. પોતે અંગ્રેજીનો
અભ્યાસ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરાવતા. શેક્સ્પીયર, સ્કૉટ આદિ કવિઓમાં ઊંડો અભ્યાસ
તેમનો હતો અને ક્લાસીકલ ઇંગ્લીશ પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવનાર એ બાઇ જ હતાં. ભૂગોળના
નિરસ વિષયને એટલો રસિક અને જીવંત બનાવતાં કે વિદ્યાર્થિનીઓ જાણે જાતે જ
દુનીઆના સર્વ દેશોમા ફરી તેનુ નિરીક્ષણ કરતી હોય તેમ લાગે. રા.સા. મહીપતરામે
એકવાર શાળામાં આવીને અમને મેટ્રીકમા ના મોકલવા તેમને સમજાવ્યા. પણ તેની
તેમના પર કાંઇ અસર થઇ નહિ અને પોતે મોકલવા ધારેલી બાળાઓ પાસ જરૂર
થાય માટે અત્યંત શ્રમ ઉઠાવ્યો. નિશાળના વખત પહેલાં, પછી, રજાઓમાં એમ બને
તેટલી મહેનત અમારી પાછળ લીધી. અંગ્રેજી વ્યાકરણમાં તેઓ પારગત હતા. એમણે
શીખવેલું વ્યાકરણ જીંદગીમાં કદી ભૂલાય તેમ નથી. ડેવીડસન અને આલ્કોક નામના
લેખકોનું એ વ્યાકરણ અમારો પ્રિય વિષય થઇ પડ્યો હતો તે એમના શિક્ષણના પ્રતાપે.
વિશેષમાં એ ગ્રંથકર્તાઓએ આપેલા પુસ્તકમા દૃષ્ટાંતો તરીકે સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી કવિતાઓના

ઉનાના આપ્યા છે તે એમના મુખ્ય અને સુપ્રસિદ્ધ છ કે વાચાને માલૂમ અંગ્રેજી કવિતાના ઉત્તમ પુ પોનો ભોક્તા બની જાય આ પુસ્તકની પસંગી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની પોતાની હતી અમારી મૂળ ગીનમની નહિ હોવાથી પાઠ્ય પુસ્ત ! સબંધે મારા ગબનો કે નિર્દેશ નડતો અમને નિગધો પણ તે જ નખાવતા અને અંગ્રેજી પાયા મજબુત કરવામા તેમણે પોતાનાથી થાય તેટલુ કર્યું હતુ

શિક્ષક તરીક અમારે માટે ઉત્તમ કામ કર્યુ પરતુ ઘ ા બાબતોમા એ બાઇ વિચિત્ર અને ક્રાગાબાજ હતા ઘણીવાર આપણા દેશની રૂઢીઓ અને રીતરીવાજોને ન સમજે ને કઇ આક વેતરી નાખે ત્યાર ખળભળાટ થઇ જાય એટલે દોડતા નરમાકેળ મડીપતરામ પાસે આવે તેઓ જાતે જઇ સમાધાન કરાવી આપે ક્રિશ્ચીયાનિટી માટે મીસીસ મે ફીને ઊંડો અને સાચો પ્રેમ હતો તેમા માનીના તિગ્મો અમે ક્રિશ્ચીઅન નહોતા એ તેમને દુખદ લાગતુ પરતુ ધર્મ સબંધે કોઇ દિવસ આગ્રહ કર્યો નહોતો અમારો પ્રાર્થના સમાજનો ધર્મ હતો એટલે તેમને લાગતુ કે તમે આટલુ વહેમમાથી મુક્ત થયા છો તો ખ્રિસ્તી ધર્મનુ સત્ય તમો કેમ સમજતુ નથી અમે કહેતા કે અમને તો તેમા પણ વહેમ અને ગમ્ન્પ્રમાણુને અતિમહત્વ અપાતુ લાગે છે બાઇબિલના તેઓ અંગ અભ્યાસી હતા

તેમની એક મારખી પુત્રી ફ્રાન્સીસ મૅગ્રી હતી તે અમારી સાથે જ શાળામા ભણતી આગળ જતા એજ શાળામા આસીસ્ટ થયા અને રાજકોટ ટ્રેનીંગ કૅાલેજમા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થઇ કન્યાશાળાના ઇન્સ્પેક્ટ્રેસને હોદ્દે પહોચ્યા હતા એ બાઇ બ હસમુખા, સાદા, અંગ્રેજના અતડાપણા વિનાના અને આ દેશની પરિસ્થિતિ સમજનાર હતા એમના સમાગમથી અમો અંગ્રેજી ભાષા બોલવાનો પ્રસગ વધ્યો હતો અને અમારી સાથે રહેવાથી તેઓ ઉત્તમ રીતે પોતાની નોકરી કરવામા સફળ થયા હતા દેશી બ્હેનોના મન તેઓ સમજી શક્યા હતા એ બાઇ બે વર્ષ ઉપર દેવલોક પામ્યા

મીસીસ મે ફીને ઇશ્વર પર અજબ શ્રદ્ધા હતી મેનાસામા રૂની વખારની ઉપર કે નીચે તેઓ પેનશન લીધા પછી પોતાના પતિ સાથે રહેતા ત્યારે કહેતા કે અમો અને ગેર સવાર સાજ પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તેથી રૂની ઘણી વખારો બળી ગઈ પણ અમારી મકાન છે આ બોલપણુ હાસ્ય ઉપજાવતુ પરતુ બાઇના અન્ત દિલની સાચી પ્રતીતિ

સ્વભાવની વિચિત્રતાને લીધે નવા નવા તકરાર ઉત્પન્ન થતા મારે અને તેમના હાથ નીચેનાને આથી ઘણુ સોસવુ પડતુ પરતુ અંદરથી તેમનુ હૃદય નિષ્કપટ એટલે ઇશ્વરે

તેમના પર વેર રહેતું નહીં.

મિત્રોસ ગેરેકી અગે બી.એ.માં પાસ થયાં ત્યારે ખૂબ હર્ષ પામ્યાં હતાં. તેમનો દબદબાનો આગ્રહ ન હોત તો મેટ્રીકની પરીક્ષા મેં તે વર્ષે આપી ના હોત અને તે વર્ષે ના આપી હોત તો કદી આપી ન હોત. પાછળથી ઊંચી કેળવણી લેવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે એમને લીધે એમ હું ખાત્રીપૂર્વક જાણું છું. બે ત્રણ વર્ષ પર તેમનું ચિત્ત અસ્થિર થવાથી પુનાની અસ્થિર ચિત્તવાળાંની હોસ્પીટલમાં તેમને મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. તેમનો આ વર્ષમાં આશરે સાઠ વર્ષની ઉંમરે દેહાન્ત થયો છે. તેમણે મારા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તે કદી વિસરાય તેમ નથી. એમણે જો મને પ્રોત્સાહન ના આપ્યું હોત અને ખાસ વર્ગો શીખવવાનું માથે ના લીધુ હોત તો અભ્યાસ આગળ વધી શકત નહીં.

૧૫

પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે

મારા પૂજ્ય ગુરુઓની નામાવલિમાં પ્રો. કાશીરામ દવેનો ઉલ્લેખ ન કરૂં તો નગુણાપણાના આક્ષેપમાં આવું. આ ચિત્રોમા આલેખેલા ઉપરાંતના જે મારા ગુરુઓ હયાત છે તેમાંના શ્રી. આચાર્ય આનંદશંકરભાઇનો મારો પરિચય તેમના વસંત રજતોત્સવ ગ્રંથમાં આપ્યો છે. મારા બીજા ગુરુ પ્રોફેસર દારા શેઠના સંબંધે પણ અત્રે જ કહી દઉં. ગુજરાત કૉલેજમાં મેં બહુ લાંબો વખત અભ્યાસ કર્યો હતો. તે દરમિયાન જો કોઇ ઉત્તમ પ્રોફેસરના હાથ નીચે તાલીમ લેવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હોય તો તે પ્રો. શેઠના હતા. કૉલેજનું શિક્ષણ–લેક્ચર–કેવા પ્રકારનું હોય તે તેમનાં વ્યાખ્યાનોથી જ જાણ્યું. ઇતિહાસના તેઓ અધ્યાપક હતા. પ્રીવીયસમાં અમારે રોમન હીસ્ટરી શીખવાતી હતી. ચોપડીનું પાનું ખોલી બોલવાનું શરૂ કરે ને સુંદર અસ્ખલિત વિશુદ્ધ અંગ્રેજીમાં તેમનો વાણી પ્રચાર ચાલે તે એક કલાકને અંતે પૂરો થાય. પુસ્તકમાંનાં દસબાર પાનાની તમામ હકીકત અને તેની આસપાસની બાબતોને મેળવી દઈ એવું સુશ્રાવ્ય માહિતીપૂર્ણ ભાષણ કરે કે વિદ્યાર્થીઓ એકક્ષણ પણ બેધ્યાન ના થઇ જાય. ઇતિહાસના વિશાળ પ્રશ્નો પર, રાજ્ય બંધારણો, તેમના મૂલગત સિદ્ધાંતો, રોમન સંસ્કૃતિની આખા જગત

પર મૂકેલી અગત્ય વગેરે તર્કશાસ્ત્રના અનેક પ્રશ્નો પર પુષ્કળ પ્રકાશ નાખનાર વ્યાખ્યાનો કરતા. વ્યાખ્યાન સાંભળીએ તો પુસ્તક પણ વાંચ્યા વગર પરીક્ષાના જવાબો લખાય એવી એમની પદ્ધતિ હતી. તેઓ અધ્યાપકનું કામ છોડી ધારાશાસ્ત્રી થયા તેથી મને તો અતિશય દુઃખ થયું હતું. ગુજરાત કૉલેજે એક અજોડ અધ્યાપક ગુમાવ્યો એ મારી હજી પણ માન્યતા છે.

પ્રોફેસર કાશીરામ દવેની ખ્યાતિ તેમના કૉલેજ ટાંકણામાંથી આવેલી હતી. બી.એ.માં અમને લૉજિક શીખવવા મીલનું લૉજિક અમારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે હતું. પ્રોફેસર દવે તર્કશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા છતાં અમારે માટે પણ એમણે ખાસ સમય આપવાનું માથે લીધું હતું. મીલનું લૉજિક તો તેમને કંઠાગ્રે હતું. દરેક પ્રકરણ સમજાવ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા છે કે નહિ તે જાણવા નવા દૃષ્ટાંતો આપવા તેઓ કહેતા અને માનતા કે તેવા દૃષ્ટાંતો આપી શકે તે જ બાબત બરાબર સમજી શકનાર ગણાય. પૂનાની ડેક્કન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલના માનીતા શિષ્યોમાંના તે એક હતા. મુંબાઈમાં જેમ વર્ડ્ઝવર્થની સાહિત્ય સંબંધે આખા હિંદમાં ખ્યાતિ હતી તેમ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાતાઓમાં મેં સી બદ ઉચ્ચ ગણાતા. શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર અને શ્રી મણિશંકર ભટ્ટ પણ તેમના શિષ્યો અને દવેના સહાધ્યાયી હતા એમ મારી સ્મૃતિ છે. સ્વ. સર રમણભાઈના એ જૂના મિત્રો હતા. એ સંબંધે પ્રો. કાશીરામ ઘણી વખત અમારે ત્યાં આવતા.

પ્રો. કાશીરામ એટલે સજ્જનતાના પૂતળાનું નામ. પોતે સ્વામીનારાયણ પંથના હતા. ઈશ્વર ઉપર અવિચળ શ્રદ્ધા ઉપરાંત God's good man જેને કહીએ તેવા હતા. કોઈના પર વેરભાવ નહિ, કોઈની ઈર્ષા નહિ, કુડકપટ તો તેમના સ્વપ્નામાં પણ નહિ. સરળ, ઋજુ અને નીતિ રસ્તે ચાલનાર ભલમનસાઈનો પાર નહિ એવું એમનું હૃદય હતું. Puritanic તો એવા કે પુસ્તકમાં દાખલામાં દારૂ (wine) શબ્દ આવે તો તેના ઉચ્ચારથી પણ અપવિત્ર થવાય એમ સમજી તે ઠેકાણે milk એમ વાંચે. આટલી હદ સુધી તેમના મનમાં કોઈ અપવિત્ર વસ્તુનો પડછાયો પણ પડવા દેતા નહોતા. પરંતુ તેમની બુદ્ધિ અતિ તેજસ્વી હતી. તરવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ મગજશક્તિને પરિણામે દલીલોમાં તેમને કોઈ પહોંચી શકે તેમ નહોતું. તેઓ વર્ગમાં વાત કરતા કે તેમણે Bacon's Advancement of Learning પોણોસો વખત પરીક્ષા માટે વાંચેલું હતું પણ તેમના સાથી બના—એ એથી પણ વધારે વાંચ્યું છે એમ જાણ્યું એટલે ઇનામી સ્પર્ધા માટે આશા છોડી દીધી

હતી! એમની ધીરજને પણ ધન્ય! એમનું મગજ એટલું તો વિશદ હતું કે ગુંચવાડા જેવી વસ્તુ તેમાં હતી જ નહિ. અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને અત્યંત સૌજન્ય એ બેની ભેગી મૂર્તિરૂપ તેઓ હતા. આવું સંમિશ્રણ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

તેમનામાં જે હતું તે જાતે જ મેળવેલું એટલેકે આટલે દરજ્જે સ્વબળથી પહોંચ્યા હતા. વિચારશક્તિ વેગવાન અને માનસિક સામર્થ્ય વડે ઘણી બાબતો પર તેમણે પોતાના નિર્ણય કર્યા હતા. સ્ત્રીજાતિના હક્ક સંબંધે દૃઢ માન્યતા હતી અને 'સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક' એ નામનો સબળ દલીલપૂર્ણ લેખ સુદર્શનકારના લેખના જવાબમાં લખી પોતાની માન્યતા સચોટ પૂરવાર કરી આપી હતી.

કૉલેજના ગુરુઓના આ ચિત્રમાં મારા ગુરુ શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈને પણ ગણાવી જાઉં. તેઓ મારા સહાધ્યાયી પણ હતા. મુંબાઈમાં પ્રથમ વાર પ્લેગ ચાલ્યો ત્યારે ત્યાંથી સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ જુદીજુદી કૉલેજોમાં વિખરાઈ ગયા. તેમાં શ્રી ભૂલાભાઈ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા આ ભાઈ માટે અહિંના તમામ વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ જ માન ઉપજેલું હતું. તેઓ બી. એ. અને એમ. એ. થઈ પોતાની જ કૉલેજમાં અધ્યાપક થઈને આવ્યા હતા. હું તો બી.એ. માં જ ટીચાતી હતી. વચ્ચેવચ્ચે અભ્યાસ ઘણાં વર્ષ છોડી દીધો હતો. ભૂલાભાઈ અમને ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર શીખવતા હતા. સાથે શેક્સપીઅર પણ શીખવતા. અંગ્રેજી ભાષા પરનો તેમનો કાબુ અસાધારણ હતો અને દરેક વિષય સમજાવવામાં પોતાના સર્વ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા. અર્થશાસ્ત્રના તેમના શિક્ષણથી એ વિષયનો બહુ જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેઓ આપી શકયા હતા.

તે વખતમાં બી.એ. ના અભ્યાસમા અંગ્રેજી, બીજી ભાષા, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર એ ત્રણ ફરજિયાત અને એક બાબત મરજિયાત લેવાની હતી.

પ્રોફેસર કાશીરામ દવે જુવાન વયમાં મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા હતા ત્યાં જ દેવને નમસ્કાર કરતાં અવસાન પામ્યા હતા. લાલ પાઘડી, બુદ્ધિપ્રભાથી ઝગઝગતા કપાળ પર લાલ ચાલ્લો, કોટ અને પાટલુન સાથેની એ સૌમ્ય મૂર્તિ આજે પણ મારી આંખ આગળ જોઉં છું. બાળક સરખા નિર્દોષ એ ફિલસૂફને મારા અનેક વંદન છે.

૨૬

શ્રી યશોદાબાઇ શ્રીપાદ ઠાકુર

અમદાવાદમાં એક વખત જાણીતા સદ્‌ગૃહસ્થ રા. ગણેશ ગોપાળના તેઓ પુત્રી થાય. રા. પતિ શિક્ષણ ખાતામાં હતા અને પાછળથી શેઠ સાગરભાઈ મગનભાઈ કરમચંદની મીલમાં જોડાયા હતા. તેઓ પ્રાર્થના સમાજના સભ્ય હતા. એ રીતે અમારી ઓળખાણ જૂની હતી. પરન્તુ તેમની પુત્રીને ખાસ ઓળખતી નહોતી. રા. શ્રીપાદ બાળાજી ઠાકુર આઈ સી એસ ની સાથે યશોદાબાઇના લગ્ન થવા હતા. પરન્તુ ટુંક સમયમાં તેમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું અને પિતાને ઘેર પાછા આવ્યા. તે પછી તરત જ તેઓ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજની અંગ્રેજી શાળામાં ચોથા ધોરણમાં દાખલ થયા. પણ એ જ ધોરણમાં હતી ત્યારથી અમારી પિછાન શરૂ થઇ. આ ઓળખાણમાંથી અતિ ગાઢ મૈત્રી થઇ અને તેઓ મારાં એક જ મિત્ર હતાં એમ કહું તો ચાલે. તેમના પિતા રા. પંડિતે અમારી મૅટ્રિક્યુલેશનની તૈયારીમાં અમને ખૂબ સહાયતા કરી. ઉપરાંત રોજ શાળામાં ચાલતી વિષયો શીખવવા ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રીઓ તૈયારી માટે ઘેરના સર્વે શિક્ષક રાખતા તેનો હાલ વિચાર કરતાં હસવું આવે છે. (૧) રા. મણિશંકર ગોવિંદજી ભટ્ટ (૨) રા. ગણેશ ગોપાળ પંડિત (૩) રા. ચીમનલાલ ખરીદાવાળા (૪) રા. રાજારામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય (૫) જોહાનાન(જેમનું પૂરું નામ મને યાદ નથી) એ સર્વમાંથી કોઇ હવે હયાત નથી. આ વખતી વખતે મને કહેવામાં આવે છે કે હાલ પણ શ્રીમંત માણસો પોતાની બાળાઓને માટે આથી પણ વધારે સંખ્યામાં—પ્રત્યેક વિષયનો એક એમ શિક્ષકો પોતાના ધનના જોર વડે રાખે છે. અમારે તો શાળામાં કઇ વિષયના શિક્ષક નહિ અને એક્ઝામ ધોરણ કુદાવવું હતું તેથી આવી જરૂર પડેલી.

મૅટ્રિકમાં ચન્દ્રાબા અને હું સાથે પાસ થયાં. તમણે મૅટ્રિકમાં જવા માટેનો મેં તેવો વિચાર નહોતો કર્યો. પરંતુ હું ગઇ ત્યારે અમે સાથે જ પ્રીવિયસમાં પાસ થયાં. પછી મેં છોડી દીધું. તેઓ પાછા જ્યારે હું ઇન્ટરમાં ગઇ ત્યારે મારી સાથે પાસ થયાં. એમને તો એમ જ થઈ ગયું કે અમે સાથે રહીએ તો જ પાસ થઇએ. બી એ ની પરીક્ષામાં માંડ વધારે તુટ પડી અને તેઓએ કંટાળીને નિરાશ થઈ અભ્યાસ છોડી દીધો. આ વખતના મહાગણી આઇમની પાસ નોકરીમાં જોડાયા. થોડો વખત ત્યાં રહી વગેરેના કેળવણીખાતામાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જગાએ નીમાયા અને તેમના દેહાન્ત સુધી હતા.

રજામાં અથવા જ્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે કોઇપણ વખત મળ્યા વગર ના રહે. બહુ બાળપણમાં તેમના પતિનું અવસાન થએલું, તેમજ સુધારક પિતાની પુત્રી જાણી અનેક સારી જગાએથી તેમને લગ્ન માટે માગણીઓ આવેલી. પરંતુ જીવનની કડવાશના અનુભવે તેમણે સંસારમાં ન પડવાનો નિશ્ચય કરી દીધો હતો. નોકરીમાં સારો પગાર અને માન હતાં પરંતુ અથડામણ પુષ્કળ હતી જેને પરિણામે જ તેમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય બગડ્યું હતું અને પીસ્તાળીશ વર્ષની ઉમરે સ્વર્ગવાસ પામ્યાં.

અમારા અભ્યાસ દરમિયાન તેઓ મારે ત્યાં આવી સાથે અભ્યાસ કરતાં. સ્વ. સર રમણભાઇએ અનેક પુસ્તકોનું વાચન કરેલું તેમાં રા. ગટુલાલ ધ્રુવ તથા સૌ. શારદાબ્હેન સાથે યશોદાબાઈ પણ હમેશ હાજર રહેતાં.

તેઓ અત્યંત સાલસ સ્વભાવનાં, શાંત અને એકમાર્ગી હતાં. અમારા કુટુંબ પ્રત્યે અત્યંત મમતા ધરાવતાં અને પોતાની મિલ્કતના એક્ઝીક્યુટર તેમણે સર રમણભાઇને કર્યા હતા. ક્યારે નોકરીમાંથી છૂટા થઇ જવું પડશે એ નિશ્ચિત ન હોવાથી કરકસરથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવેલો અને એ ધન પોતાના ભાઇભાંડુઓ તથા સાસરીઆમા વહેંચ્યું અને પોતાને માન્ય એવી સંસ્થા—પ્રાર્થના સમાજ, અનાથાશ્રમ, ભોળાનાથ ઇન્સ્ટીટ્યુટને કેટલીક રકમોનું દાન કર્યું હતુ. પિતાને અડચણને વખતે સારી મદદ તેમણે કરી હતી અને આખા કુટુંબના ભૂષણરૂપ હતાં.

શુભ નિષ્ઠાવાળાં, કોઇનું ખૂરૂં નહિ ઇચ્છનાર, નિષ્કપટ જીવન ગાળનાર તથા પોતાનાં સર્વ કાર્ય ઇશ્વરને સમર્પણ કરનાર આ સદ્દગુણી બાઇએ મારા જીવનમાં અનેક પ્રેરણાઓ કરી છે તેનું સ્મરણ કરૂં છું.

૬૭

રા. માર્કંડ નદશંકર મહેતા

કરણઘેલાના સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. નદશંકર તુળજાશંકરના એક જ્યેષ્ઠ પુત્ર, સર રમણભાઇની સાથે તેઓ તેમજ સર મનુભાઇ કૉલેજના સહાધ્યાયીઓ હતા. માર્કંડરાવને સહુ માજુભાઇને નામે ઓળખતું. તેમનાથી નાના ભાઇ મનુભાઇ આગળ વધી વડોદરાના

દિવાનપદે પહોંચ્યા અને સૌથી નાના ભાઈ વિનાયક આઈ.સી.એસ. પાસ કરી બ્રિટિશ નોકરીમાં ઊંચે દરજ્જે ચડ્યા છે. માજુભાઈ બી.એ., એલએલ.બી. થયા હતા અને મુંબઈમાં વકીલાત કરતા હતા. તેઓ બુદ્ધિશાળી હતા અને ધંધામાં કુશળ હતા. કદાચ એ ભાઈઓ કરતા ઓછા lucky કહેવાય, અને તેમને તેવી તક પણ ન મળી હોય એ સંભવિત છે.

મુંબઈની વરિષ્ઠ કોર્ટમાં અપીલના કામ કરનાર વકીલને ઉપલી કોર્ટોના કામ પર મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડે છે અને બહારના વકીલોને મળવા ઘણીવાર માજુભાઈ અમદાવાદ અમારે ત્યાં આવતા. તે પ્રસંગે તેમની સાથે પરિચય થયેલો. તેઓનો સ્વભાવ અત્યંત મળતાવડો, આનંદી અને નિખાલસ હતો. સાહિત્યના શોખીન, સંગીતના શોખીન અને લક્ષાધિપતિ બાપના દીકરા હોવા છતાં કેવળ ગર્વરહિત અને સાદા હતા. નાના-મોટા સહુની સાથે ભળી જાય અને ઘરમાં પરાયું માણસ આવ્યું છે એમ જરા પણ લાગવા ના દે. તેમની વાતચીત, વાદવિવાદ અને ચર્ચાઓ પરથી તેમની બુદ્ધિમત્તા વિષે મને ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો હતો. વકીલાતના ધંધામાં આગળ પડવા માટે જેમ ઘણાને વાટ જોવી પડે છે તેમ તેમને જોવી પડેલી અને તેથી તેમને જીવનમાં ઉલ્લાસ કાંઈક ઓછો થઈ ગયેલો દેખાતો. ધંધો પાછળથી સારો ચાલવા માંડ્યો ને થોડા જ વર્ષમાં દમની બીમારીએ તેમનો અંત આણ્યો.

અમારે ત્યાં આવે ત્યારે મારા પિતાના કુટુંબ સાથે પણ પુષ્કળ સંબંધ રાખે. શારદાબહેનનું લગ્ન ડૉ. સુમંત સાથે ગોઠવવામાં તેમનો આગેવાની ભરેલો ભાગ હતો. તેમણે જ એ સંબંધ સાધી આપ્યો એમ કહીએ તો ચાલે.

પોતાના બે પુત્રો માટે મારી બે પુત્રીઓની તેમણે માગણી કરેલી, પરંતુ મોટાં થયા પછી છોકરા છોકરીની સંમતિ સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવો જોઈએ એવો અમારો અભિપ્રાય હોવાથી તેમને ના પાડેલી. તેમનો આ બાબતનો આગ્રહ ઘણો હતો. છતાં તેમની હયાતીમાં કંઈ થયું નહિ. તેમના અવસાન પછી મારી મોટી પુત્રીનો વિવાહ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાથે કર્યો. માજુભાઈ હયાત હોત તો તેમના હરખનો પાર ન રહેત.

મુંબઈ જાય ત્યારે માજુભાઈને ત્યાં ઘણી વાર રમણભાઈ ઊતરતા. એક વાર માજુભાઈનું કુટુંબ દેવલાલી ગયેલું ત્યાં પણ અમારા કુટુંબને તેડાવેલું અને જેનાથી બન્યું તે ગયા હતા. માજુભાઈ પુષ્કળ ભાવસોયા અને ટીખળી હતા. તેમની હાજરીમાં સહુકોઈને આનંદ થતો.

અમારે ત્યાં સામાન્ય રીતે મિત્રોની આવર જવર બહુ જ ઓછી હતી. ગણ્યાગાંઠ્યા મિત્રો. રા. માજુભાઈ તેમાંના એક અને રા. કૃષ્ણલાલ બીજા. એક સગા ભાઇ જેવો સંબંધ માજુભાઇ સાથે હતો અને એ મિત્રની ખોટ હમેશ સુધી લાગી હતી.

૧૮

રા. બા. ભીમભાઇ કીરપારામ

સુરતના વતની અને સરકારમાં તાલુકદારી સેટલમેંટનો મોટો હોદ્દો ધરાવનાર આ ગૃહસ્થની અમદાવાદમા બદલી થઇ ત્યાર પછી શહેરના જાહેર જીવનની પ્રગતિ થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. એ વીર નર પોતાની આગળ ખ્યાતિ લઇને આવ્યા હતા. મુબાઇના મ્યુનિસિપલ કમીશનર મી. ક્રૉફર્ડ પર કેસ ચાલ્યો ત્યારે તેની સામે જુબાની આપવાની હિમત તેમણે દાખવેલી ત્યારથી તેમની નિડરતા, સત્યપ્રિયતા અને બાહોશી પ્રજાની જાણમા આવ્યાં હતાં. એક મોટા હોદ્દેદાર અંગ્રેજ અમલદારની વિરુદ્ધ સાક્ષી આપવામા અનેક જોખમો સમાએલાં હતાં, એ માથે વહોરી તેમણે કદાચ પોતાની નોકરી જવાનો પ્રસંગ પણ આવે એ વાતને બાજુએ મુકી પ્રજાની મોટી સેવા બજાવી હતી એ તે સમયનો ઇતિહાસ જાણનારને ખબર છે.

અમદાવાદમા સરકારી નોકરોમાંથી થોડા અને બીન સરકારી પુરુષો સમાજ સુધારા અને ધર્મસુધારણાનુ કામ કરી રહ્યા હતા. સ્વ. રા. ગોવિન્દરાવ આપાજી પાટિલ અહીં પ્રથમ એલ.એલ.બી. વકીલ આવ્યા. તેમણે આવી રાજકીય ક્ષેત્રમા અમદાવાદને જાગૃતિમાં આણ્યુ હતુ. એક બે સ્થાનિક વર્તમાનપત્રો ચાલતાં હતાં. પરંતુ પ્રજામત આગળ વધેલો નહોતો. મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચુંટણીનુ તત્ત્વ દાખલ થયે કેટલાંક વર્ષો થયાં હતાં પરંતુ પ્રમુખ પોતાનો ચુંટાતો નહોતો. ચુંટણીનાં રસાકસી આ અરસામાં–રા બા. ભીમભાઇના અહિ આવવા પછી શરૂ થઇ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી અને બીજી તરફથી ધારાસભામા સભ્ય મોકલવાનો હક હતો તે દૃષ્ટિબિંદુથી મ્યુનિસિપલ ચુંટણીનું ધોરણ રાખવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. ગમે તેમ પણ પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિઓમાં રસ લેતાં શીખી અને ચુંટણીના પ્રસંગોએ લોકોની ધમાલ થવા લાગી. અમદાવાદના શેઠીઆઓ

જોડે નાના ભીમભાઈને માંડ ઓળખાણ જામ્યું હતું. તેઓને જાહેર પ્રશ્નોમાં રસ લેતા કર્યા. મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી રા. બ. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ ભીમભાઈના તથા લાલશંકરના પરમ મિત્ર હતા. તેઓની મૈત્રી વડે એમના સ્થાનિક મિત્રોનું ભારે મંડળ બન્યું હતું. અમદાવાદના ઘણા પ્રશ્નો વિશે ભારે ચર્ચા આ મંડળમાં થતી અને જુવાન વકીલ મંડળ તેમાં જોડાયું. આ પ્રમાણે જાહેર જીવનમાં રસ લેતા માણસોની સંખ્યા વધવા લાગી. ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં ૧૯૦૨ના ડીસેમ્બરમાં કૉંગ્રેસનું અધિવેશન થયું જેની સાથે સંસાર સુધારા સમાજ તથા ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરાયું. આ સર્વને અંગે અમદાવાદની વેપારી આલમ જાગૃત થઈ ગઈ અને પ્રજાજનો તરીકના પોતાના હક્ક સમ્બન્ધે વિચાર કરવાની તેમને તક સાંપડી.

અમદાવાદના શ્રીમંત શેઠીઆઓ માત્ર પોતાનો ધંધો સાચવીને બેસી રહેતા. તેમનામાં શહેરીપણાનું ખમીર આણવાના કાર્યમાં ભીમભાઈનો જબરો ફાળો હતો. સુરતના વતની હોઈ સર્વ વાતે શોખીન હતા. અમદાવાદના શહેરીઓ પૈસાવાળા હોય તો પણ મોજ શોખ તરફ ઓછી વૃત્તિવાળા. લક્ષાધિપતિઓ નાના બંગલાઓમાં કે ગીચ વસ્તીના ઘરોમાં વસતા. શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તથા જમનાભાઈ ભગુભાઈ ભીમભાઈના અંગત સંબંધીઓ અને તેમને બંગલા બાંધવા તેમણે પ્રેર્યા. સુરતના વતની પાસે થોડા નાણાં હોય તોપણ ફાંકડું ઘર બાંધે અને ખાવા પીવાના શોખ કરે. મનસુખભાઈએ બંગલો બાંધ્યો અને સાથે બીજા સંખ્યાબંધ બંગલા બંધાઈ ગયા.

અમદાવાદના શ્રીમંતો હવા ખાવા બહારગામ જવાનું સમજતા નહોતા. રા. બા. ભીમભાઈને પોતાના બંગલા ડુમસમાં હતા. સુરતમાં પોતે ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા ત્યારે ડુમસમાં બંગલો બાંધી રહી નોકરી માટે દરરોજ બળદના સીગરામમાં સુરત આવે અને તે અરસામાં પોતાના બંગલા ત્યાં બંધાવ્યા. સાથે સાથે પોતાના સુરતના મિત્રો રા. સા. નંદશંકર તુળજાશંકર, રા. મનસુખલાલ સુરજલાલ મુનશી, રા. ખંડેરાવ મેહરકર, રા. બા. દોલતરાય સંપતરાય, રા. તુળજાશંકર ઉદેણરામ, રા. મોગાભાઈ દેસાઈ વગેરે સર્વેના બંગલા તે અરસામાં ક્ચેરીમાં બંધાયા. ગોકળદાસભાઈએ પણ એક બંગલો બાંધ્યો. આમ ત્યાં પણ મિત્રોનું મંડળ જામ્યું હતું. રજા લઈ ઉનાળામાં બીજા ગામોથી પોતાના મિત્રોને પોતાને ત્યાં તેડાવે અને ઉત્સાહપૂર્વક ત્યાં તેમનું સ્વાગત કરે. એમનું દિલ ભારે ઉદાર હતું અને આવા મહેમાનોને આનંદ આપવો, તેમની સરભરા કરવી એ એમના ખૂબી

જનોની ફરજ થઈ પડતી. સાથે કડક પણ તેવા. બંગલાની બારીઓ કે રવેશ નીચેની પાળપર કોઇને થુંકવાનું નહીં એમ ચાલુ હુકમ હતો. એક પ્રસંગે પાર્વતીશંકર દવે માસ્તર તેમના મહેમાન હતા. તેમણે પાન ખાઇને પાળપર પીચકારી મારી. ભીમભાઇ રાતાપીળા થઈ ગયા; નોકર પાસે પાણીની ડોલ મગાવી, કાથી મગાવી અને તેવડે હાથ ઘસીને રા. બા. પાર્વતીશંકર પાસે સાફ કરાવ્યા!

આવા મહેમાનોમાં નાત કોમનો ભેદ નહોતો. દેવાડાના ઠાકોર (જેઓ તે વખતે સગીર હોઇ તેમના વોર્ડ હતા) મુસલમાન છતાં કુટુંબના છોકરાઓ પેઠે તેમને ત્યાં રહેતા. અમદાવાદના ડૉ. કલ્યાણીવાળાને (પારસીગૃહસ્થ છે) પણ રજા લેવડાવી ફરજ હવા ખાવા પોતાને બંગલે મહેમાન કરેલા. આમ હવા ખાવાના



રા. બા. ભીમભાઇ કીરપારામ

સ્વાદ ચખાડી તેમણે ઘણા જણને પર્વત પર કે નદી કિનારે જતા કરી દીધા હતા. આ બધામાં શેઠ મનસુખભાઈને તેઓ ભીંજાવી શક્યા નહીં. તેઓ કહેતા કે મીલની મારી ઑફીસ જેવી ઠંડક મને બીજે ક્યાંએ લાગતી નથી.' જમનાભાઈ બગલો લઈ દરરોજ ફરતા રહેતા હતા.

સુરતના ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા ત્યારે લાંબો વખત ડુમસ રહેતા. અનાવિલ જ્ઞાતિના હોઈ ખેતીવાડી તરફ ખૂબ પ્રીતિ હતી. ડુમસની વિશાળ ભૂમિમાં ફળવાડીઓ કરાવી અને તેના પાક માટે અસામાન્ય ગર્વ ધરાવતા. આફુસ પાયરીના આંબાવાડીઆ, ફાલસી, લીંબુ, પપનસ, અનનાસ વગેરે વિધવિધ ફળોની વાડીઓ ડુમસમાં તેમની સૂચનાથી થએલી. ત્યાંના દરેક બાગના માળી ખેડૂત અને માગીઓ, દુબળાઓ વગેરેની સાથે વાતો કરી તેમની ખબર અંતર પૂછતા. અમલદારીનો દોર જરા પણ લાગતા નહિ.

રા. બા. લાલશંકર રેમાઈ હોગ અમારે તેમની સાથે સંબંધ બંધાએલો. જમાનાખાધેલ, અને દીર્ઘદર્શી હોઈ માણસની પરીક્ષા કરવામાં પૂરા હતા. તેમને ત્યાં કાચા પોચા કે છિદ્રવાળા માણસનું કામ નહિ. સ્વ. રમણભાઈને જાહેર જીવનમાં આગળ પડવાનું પ્રોત્સાહન આપનાર આપ્તજનોમાં રા. બા. ભીમભાઈ અગ્રેસર હતા. મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઉભા રહેવા સલાહ આપનાર પણ તેઓ જ હતા. અને નોકરી છોડી વકીલાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તેમણે પૂર્ણ ટેકો આપેલો. તેમની મંત્રણાઓ જૂના જમાનાના રાજ્યકારભાર નિપુણ મહામંત્રીની યાદ આપે તેવી હતી.

જેમને મિત્ર કર્યા તેમનું કામ પોતાની સર્વ શક્તિઓ વાપરી પાર પાડી આપવામાં તેમની જોડ મળે તેમ નથી. મારા બ્હેન શારદાબ્હેનનો વિવાહ ડૉ. બટુકરામના પુત્ર ડૉ. સુમંત સાથે થયો હતો. સુમંતભાઈને વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લાંડ જવાનું હતું અને તે પહેલાં લગ્ન કરવા એમ બટુકરામનો આગ્રહ હતો. લગ્નનો નિર્ણય થયો તે અરસામાં મુંબાઈમાં પ્લેગ પુષ્કળ ચાલતો અને આણંદમાં જબર ક્વૉરન્ટાઈન હતું. આ સંજોગોમાં ક્વૉરન્ટાઈનમાં રોકાઈ અમદાવાદ આવી લગ્ન કરવામાં વખતમાં ઘણો વિલંબ થાય અને સ્ટીમર ચુકી જવાય એ સ્થિતિ હતી. ડૉ. બટુકરામે લખ્યું કે કન્યા પક્ષ વડોદરે આવે, લગ્ન કરી પાછા જતે ક્વૉરન્ટાઈનમાં રોકાય તો સ્ટીમર ન ચુકવી પડે. તે જમાનામાં પરગામ કન્યા દેવા માટે પણ નાતીલાઓનો કોપ વહોરવો પડતો. બટુકરામ વિલાયત જઈ આવેલા, સુમંતભાઈ જવાના, એવી એવી વાતોથી નાત વિરુદ્ધ થઈ ગઈ હતી છતાં હિંમત રાખી વિવાહ કર્યો પણ ચાલતી રૂઢિથી ઉલટા જઈ સામી કન્યા લઈ જઈ લગ્ન

કરવાની સૂચના અમારે ગળે ઉતરી નહીં. ભીમભાઈ સાહેબની સલાહ પૂછી. તેઓ બટુકરામના, નંદશંકરના અને અમારા સ્નેહી હતા અને આ સંબંધમાં તેમની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી. તેમણે બટુકરામને લખ્યું અને એક સ્ટીમર મોડા જવાય તો ચલાવી લેવા સૂચના કરી. તેમનો એવો પ્રભાવ હતો કે ના પાડવી મુશ્કેલ થઇ પડે. આમ લખ્યું તો ખરું પરંતુ મિત્રકૃત્ય કરવાની તેમની ઇચ્છા આથી સંતોષાઇ નહીં. આણંદમાં ક્વૉરન્ટાઇન ઑફીસર મી. બમનજી મોદી હતા. આ ગૃહસ્થ સુરતના અને ડેપ્યુટી કલેક્ટરની ગ્રેડના હોઈ ઓળખાણના. રા.બા. ભીમભાઇ જાતે આણંદ ગયા. બટુકરામ વગેરેને આવવા સંબંધી તે અમલદારને સંતોષ આપે એવી સમજાવટ કરી, જોખમદારી પોતાને માથે લઇ લીધી અમદાવાદ સર્વેને આવવાની ગોઠવણ કરી દીધી. આજ વિચાર કરતાં લાગે છે કે સાગી કન્યા લઇને જવામાં હીણપત શી હતી પણ તે જમાનામાં આજે સહેલી લાગતી વસ્તુઓ ભારે મુશ્કેલ લાગતી. આ ગોઠવણમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી. રા.બા. ભીમભાઇ માનેલા કર્તવ્યને પાર ઉતારવા કેટલી જહેમત ઉઠાવતા તેનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

મારા તેમજ શારદાબ્હેન તરફ એક વડીલ તરીકે તેમની મીઠી નજર હતી. અમે બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે અમારા કુટુંબીઓ જેટલો જ તેમને આનંદ થયો હતો અને એ વાત સહુ આગળ ગર્વથી કહેતા. તે પછી તેમનું જીવન લાંબું પહોંચ્યું નહિ. ડીસ્પેપ્સીઆનો રોગ તેમને લાગુ પડ્યો. ખાવા પીવાના અત્યંત શોખીન; ભજીયાં, મુઠીઆં, પાત્રાં, ઢોકળાં વગેરે વિવિધ વાનીઓ દરરોજ જોઇએ. આ ટેવને ખોરાકનો પ્રતિબંધ તે મહા મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. આ મંદવાડ દરમિયાન મે વેકેશનમાં અમે તેમના બંગલામાં રહેતાં હતાં અને તેઓ પાછળથી ત્યા આવેલા. પોતે ઘરના વડીલ અને બીજાં તેમની આજ્ઞા ઉઠાવનાર એટલે આ મંદવાડમાં પથ્ય પળાવવું અશક્ય થઇ પડયું હતું. અમે રસોઇઆને ઠપકો આપીએ ને તેઓ પણ તેનો દમ કાઢે. Selfwilled માણસ રહ્યા એટલે તેમના આગ્રહને વશ સહુને થવું પડતું. પાછળથી તેમનુ આરોગ્ય સુધર્યું અને મન પર સંયમ પણ આવ્યો. પરંતુ દર્દ પેઠેલુ તે મૂળ મૂકીને ગયું નહિ. તેઓ પ્રથમ શ્રી. ગણેશ માવલંકરના મકાનમા રહેતા. પરંતુ પાછળથી હાલની લોકલબોર્ડની ઑફીસવાળો બંગલો તેમણે લીધેલો. આ બંગલો મળવાથી પોતે અતિશય પ્રસન્ન થયા હતા પરંતુ ટુંક સમયમાં એ જ બંગલામાં તેમણે દેહ છોડી.

સ્વાવલંબી અને નિડર અમલદાર તરીકે સરકાર દરબારમા તેમની ખ્યાતિ હતી.

કેસો તાલુકદારોનાં હિત તેમણે જીત્યા હતા. તાલુકદારોની તરફેણમાં લડીને તેમના હક અપાવવા તેમણે બનતું કર્યું હતું. તેમનો રૂવાબ અને તેજ એટલા પ્રબળ હતાં કે અમલ કે અપ્રમાણિકતા ચલાવી લેવાની તેમના હાથ નીચેનાઓની મગદૂર નહોતી. કડકાઇ સાથે માયાળુપણું તેટલું જ. તેમના શીરસ્તેદારો, કારકુનો, પટાવાળાઓ તેમને પોતાના મુરબ્બી તરીકે અત્યંત સ્નેહથી ચાહતા.

એમની કુટુંબ વત્સલતા પણ અતિશય હતી. વીસ નાના મોટા માણસોના કુટુંબમાં ભત્રીજાં, ભાણેજાં, દોહિત્રા વગેરે સર્વ તરફ એક સરખી નજર રાખતા. કેટલાએ બહારના તેમના ઓળખાણવાળા જાણી શકતા નહિ કે તેમના પુત્રો કોણ, ભત્રીજા કોણ અને ભત્રીજાના છોકરાઓ કોણ. બધા જ તેમને બાપુજી કહે અને કોઇ તરફ ભેદભાવ નહિ. એ વિસ્તારી કુટુંબનું નાવ તેમનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી ડાહીબ્હેન જેઓ નાનવયે વિધવા થએલા તે ચલાવતા. ડાહીબ્હેન માટે તેમના પિતાને ભારે માન હતું.

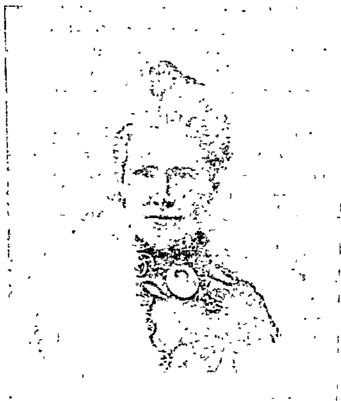
મોટા હોદ્દો પ્રાપ્ત કરી, તેને શોભાવી, પ્રજાનું પણ ભલું કરવામાં આ પ્રભાવવાળી પુત્રે ગુજરાતનું નામ દીપાવ્યું છે.

૧૯

લેડી લીલી

આજથી ચાળીસ વર્ષ પૂર્વે ઉત્તર વિભાગના કમીશનર મિ૦ ફ્રેડરીક લીલી હતા તેમના એઓ પત્ની મિ૦ ફ્રેડરીક સુરત જીલ્લાના કલેક્ટર હતા અને પોરબંદરના ઍડ્મિનિસ્ટ્રેટર હતા. લેડી લીલી તે એકવાર મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કૉલેજના લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા અને તેમનું નામ મિસ મીચલ હતું પાદરીના પુત્રી હતા અને શાળાના અધિષ્ઠાત્રી તરીકે દેશી બ્હેનોના નિકટ પરિચયમાં આવેલા. અમદાવાદમાં આસીસ્ટંટ કલેક્ટર તરીકે મી. લીલી (તેમના નામના અક્ષરો lely હોવાથી ગુજરાતમાં બહુ તેમને લેલી સાહેબને નામે ઓળખતા) હતા તે વખત કે ત્યાર પછી સુરતના કલેક્ટર થયા ત્યારે મીસ મીચલના લગ્ન થયાં. બંગાળના એક વખતના ગવર્નર મિ૦ એન્ડ્રુસ ફ્રેઝરના તે 'કઝીન' હોવાના દીકરી થાય. એ ગવર્નરના પિતા પણ પાદરી હતા એમ જાણવામાં છે કમીશનરના પત્ની તરીકે

આવ્યાં ત્યારથી મારે તેમની સાથે ઓળખાણ થયું હતું. કેવી રીતે અને ક્યારે તેની ચોક્કસ યાદ નથી પરંતુ લેડીઝ ક્લબ ને નેશનલ ઇન્ડીઅન એસોસીએશનની મંત્રી તરીકે તેમની સાથે મારો મેળાપ થયો હશે એમ ધારું છું. આ બાઇના દિલમાં હિંદીઓ માટે સારી લાગણી હતી એમ મને લાગ્યું છે. તેમની લાગણી તે ઉતરતાં પ્રકારના પ્રાણી તરફની દયાવૃત્તિ જેવી નહોતી એમ હજી પણ હું માનું છું. હિંદી સ્ત્રીઓ ભણીગણી આગળ વધે એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા ઘણીવાર જોવામાં આવતી.



લેડી લીલી

માનવજાતિ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ ઉપનીઆના દુકાળ વખતે પૂર્ણપણે પ્રદર્શિત થયો. ગાર્ડકામમાં મને તેમણે તે પ્રસંગે દોરવાનો આરંભ કર્યો. દુકાળીઆંની છાવણીમાં લગભગ રોજ જવું, તેમની ખાસ ખબર રાખવી, માંદા હોય તેની યોગ્ય સારવાર કરાવવી અને બાળકો માટે ઘટતી ગોઠવણ કરાવવા તેઓ ખાસ કાળજી રાખતાં. પ્રજા માથે આવો વિકટ પ્રસંગ અને પતિની હાકેમી એટલે તેમને નાણાંની પુષ્કળ મદદ મળી હતી કાર્ય

કરનારાનો પણ જબરો સાથ હતો દુકાળથી પીડાતા મનુષ્યોને માટે દાઝી જતુ તેમનુ દિલ તેમની સાથે કામ કરનારને ઉત્સાહ પ્રેરતું એ દયાળુ દિલની સન્નારીએ તે વખતે કેટલા મનુષ્યોના આશીર્વાદ મેળવ્યા હશે લોકો પાસેથી ગરીબો માટે કપડા એકઠા કરી તેમને વહેંચવાના કામમા અમે સાથે જતા ગયા નાનાભાઈ તો જોડાએલા હોય જ આમ પરોપકારી કાર્યમા પ્રવેશ કરાવનારા આ બે મારા ગુરુઓ હતા એમ કહુ તો ચાલે

અમદાવાદની મુસલમાન પ્રજાના સમાગમમા તેઓ આવ્યા હશે અને એ કોમની ગરીબ બાઈઓ તેમને જોઈ આ બાઈઓને હુન્નર શીખવવામા આવે તો પોતાના ગુજરાનનુ જરૂર સાધન ઊભુ કરી શકે એમ તેમને લાગવાથી તે બાઈઓ માટે લેડીઝ ક્લબના મકાનમા શીવણવર્ગ ખોલ્યો અને તેમને મહેનતાણુ આપવા માટે નાણા ભેગા કર્યા એમના પ્રયાસથી સીવીલ હૉસ્પિટલ તથા ગાડાની કંપનીઓના નાકિક પડ શીવવાનો કૉન્ટ્રાક્ટ મળ્યો આ માટે ખાસ જાતનુ કાપડ વણાવવાનુ હતુ એ બધુ કામ તેમણે મને સોંપ્યુ હતું કાપડ ઘણીવાર બગડે અને નકામુ જાય કેમકે શીવનારા ઘણા શિખાઉ હતા પણ નાણા એકઠા કરેલા તેમાથી એ ખોટ પૂરી પડતી લગભગ સો બાઈઓ કામ કરવા આવતી દોરાના સગન અને પાણી પણ તેઓ પાસે મનાવતાના આ પ્રમાણે ગરીબ બાઈઓને ઉદ્યમ કરાવી તેમને ઉપજીવિકા આપવાનુ પુણ્ય તેમણે હાસલ કર્યું અગેથી તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા ત્યારપછી કેટલાક વર્ષ આ કામ મેં ચલાવેલુ પણ ધીમેધીમે કૉન્ટ્રાક્ટ બંધ થયા અને બીજા ઑર્ડર લાવવાનુ કામ મારાથી બની શક્યુ નહિ એ ગરીબ બાઈઓના કમભાગ્યે આ કામ બંધ પાડવુ પડ્યુ કમીશનર સાહેબના પત્નીની ખાતર કૉન્ટ્રાક્ટ મળ્યો હોય એમ જણાયુ લાગતાવળગતાને આ કૉન્ટ્રાક્ટ આપવા નહિ ગમ્યા હોય એટલે તેમના નિવૃત્ત થયા પછી આ પરોપકારી કાર્યનો અંત આવ્યો

નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસીએશન એ ઇંગ્લાંડમા સ્થપાએલી સંસ્થા છે મિસ મેનિંગ અને બીજા સહાનુભૂતિ ધરાવનારા અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોને લાગતુ કે હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સહકાર સાધી એકબીજાના નિકટ પરિચયમા આવાય તો બંને પ્રજાને લાભ છે અને તેવા મુખ્ય ઉદ્દેશથી એ સંસ્થા સ્થપાયેલ છે. સને ૧૮૮૮મા આમ [illegible] જ્યારે મિ. એન્ડરસનના પત્નીને એની શાખા અહિં સ્થાપવાનો વિચાર થયો હિંદુસ્તાનમા સૌ પ્રથમ મુંબઈમા તે સ્થપાઈ હતી આ સંસ્થા સ્થપાઈ ત્યારે તેમ [illegible] અમદાવાદના સ્માનક તરીકે સોરાબજી નિવેદી દત્તાત્રેય કૈલાસ મીસીસ બસનજી

એ સ્મારક કમિટીને લાગ્યું કે આ નેશનલ ઇંડિયન એસોસીએશન જેવી કાયમી સંસ્થાને એ મકાન અને લાયબ્રેરીનો વહીવટ સોંપવો. તે મુજબ સોંપાયો. કમીશનરોની પત્નીઓ આ સંસ્થામાં રસ લેતી અને હિંદી સ્ત્રીપુરુષોને પોતાને ત્યાં મેળાવડા કરી તેડતી. આમ સમાગમમાં આવવા નેશનલ ઇંડિયન એસોસીએશનના સભ્યો પણ ઘણા થયા હતા. લેડી લીલી દર દિવાળીએ મોટી પાર્ટી આ સભ્યોને તેડીને કરતાં.

સને ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં કૉંગ્રેસ ભરાઈ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા જગવિખ્યાત વક્તા પ્રમુખ હતા. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા સૌ ઇંતેજાર હશે એમ ધારી કમીશનર મિ. લીલીએ તમામ ઑફિસોમાં સર્ક્યુલર કાઢી કૉંગ્રેસની બેઠકમાં હાજર રહેવા ઇચ્છા હોય તો જવા છૂટ આપી દીધી હતી. કૉંગ્રેસની બેઠક પૂરી થયા પછી મંડપમાંથી અમને કેટલાંકને લેડી લીલીએ ચ્હા પીવા તેડ્યાં હતાં. આમ તેમણે દાખવેલી ઉદાર મનોવૃત્તિથી સૌંદર્ય પ્રસન્ન થયું હતું.

કોઇ પ્રસંગે કમિટીમાં પોતાનો મત પતિથી જુદો હોય તો take votes એમ કહી મત લેવડાવી બહુમતિથી કામ કરતાં. મતલબ કે હા જી હાનું વાતાવરણ ચાલવા દેતાં નહિ.

શાળામાં હતાં ત્યારે જે શિક્ષકો સાથે કામ કરેલું તે તેમને હમેશ યાદ કરનારાં છે. રા. રેવાશંકર ભટ્ટ ટ્રેનિંગ કૉલેજના હેડમાસ્તર હતા. તેઓ હયાત હતા ત્યાંસુધી તેમની સાથે નિયમિત પત્રવ્યવહાર કરતા.

ઊંચે હોદ્દે હોવા છતાં અભિમાનનો અંશ પણ તેમનામાં નહોતો. અમારે ત્યાં અનેક પ્રસંગે આવે. ગાદલીમાં ખબર કાઢી જાય અને બાળકો પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવે. ઘર ચલાવવામાં કુશળ હતા. નોકરો પર પૂરી દેખરેખ રાખતા તેમને જોયા છે. તેમના રસોડામાં હિંદી ખાદ્ય પદાર્થો મારી પાસે તેમણે ઘણીવાર શીખી લીધેલા. દૂધ આખરવાનું કામ તેમનું પોતાનું હમેશ હતું. કેક વગેરે બનાવવામાં કુશળ હતાં અને મહેમાનોની સરભરા કરવામાં અને બધાંની સવડ જોનાર હતાં. મારા તેમજ બ્હેન શારદા પ્રત્યે તેમનો અત્યંત સદ્ભાવ હતો. હજી એ બાઇ હયાત છે. તેમના પતિ થોડા વખત પર ગુજરી ગયા. સર ફ્રેડરીક લીલીએ કરસનદાસ મૂળજીના ચરિત્ર પર એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખ્યો હતો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના મંત્રી તરીકે રા. બ. લાલશંકરના કાર્યની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. ટુંકામાં પ્રજાવર્ગમાં ભળી તેમની સંસ્થાઓ અને દીલસોજી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવી ઉત્તેજન આપ્યું છે.

આ સ્મૃતિચિત્રોના પાત્રોમાંથી માત્ર આ આઠ જ હયાત છે. આમ કરીને હયાત ના હોય તેવાના જ ચિત્રો આલેખ્યા છે. આ મહાશયોએ મારા જીવનમાં કાર્યદિશા સૂચવી અને ઉપયોગિતાને માર્ગે પ્રેર્યું તે ખાતે ખાસ તેમની હયાતી છતાં આ ચિત્ર આપું છું. તેઓ આ દેશમાં નથી એટલે અહીંના ક્ષિતિજમાં પણ નથી. તેમનો પરિચય થયો તે પહેલાં અને તે પછી અનેક યુરોપીઅન સ્ત્રીઓનો પરિચય મને થયો છે. કોઈમાં એક ગુણ અને કોઈમાં બીજો, પણ આમ બધી રીતે સન્માન અને સદ્ભાવને યોગ્ય બીજા કોઈનો પ્રસંગ મારે પડ્યો નથી.

કાળના વહેવા સાથે મને લાગે છે કે મને તેઓનો એકબીજા પ્રત્યેનો ભાવ બદલાયો છે. યુરોપીઅન કેમના ત્રણચાર માનુઓ મારાં પરમ મિત્ર છે અને તેમની સાથે મારે ગાઢ સંબંધ છે પરંતુ લેડી વીલીનું સ્થાન જુદું જ છે.

૨૦

રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

રા. બ. લાલશંકર સંબંધે એકેક પ્રસંગે મેં લખેલું છે એટલે કેટલીક પુનરાવૃત્તિ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ જે જે નાનામોટાં સ્ત્રીપુરુષોએ મારા હૃદય પર છાપ પાડી છે તેમજ જેમનું અનેકવિધ માન પર ઋણ છે તેમાં લાલશંકરભાઈનું સ્થાન મોખરે હોવાથી આ ચિત્રમાળામાં તેમનું આલેખન થવું જોઈએ.

સાધારણ પરિસ્થિતિમાંથી આપબળ અને જાતમહેનતથી ચઢેલા નામાંકિત પુરુષો માંના એક રા. બ. લાલશંકર હતા. ખંત, ચીવટપણું, આગ્રહી સ્વભાવ, એક ધ્યેયને વળગી રહેવું અને ઉત્સાહપૂર્વક મહેનત કરવાની ટેવ એ એમના સ્વભાવના લક્ષણ હતાં અને તે વડે જ મોટી પદવી, માન અને લોકપ્રિયતા તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષકનું જ્ઞાન મેળવી તેમણે જીવનની શરૂઆત કરેલી. પરંતુ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવાની ઉત્કટ ઈચ્છાને પરિણામે એફ. ઈ. ની પરીક્ષા (હું ધારું છું મદ્રાસ યુનિવર્સિટીની) સુધી પહોંચ્યા. એટલેથી પણ આ ઉત્સાહી અને મોટા અભિલાષ ધરાવનાર ગૃહસ્થને સંતોષ થયો નહિ. એ જમાનામાં મુનસફ થવા માટે કાયદાની પરીક્ષા આપવી

પડતી તે આપી તેઓ તેમાં ફતેહમંદ થયા. ત્યારબાદ મુનસફની નોકરી તેમને મળી. તેને અંગે ગામ પરગામ ફરવું પડેલું અને પ્રત્યેક સ્થળે પોતાની કાંઇ ને કાંઇ નિશાની તેઓ મૂકતા આવેલા. કોઇ ઠેકાણે લાયબ્રેરી કઢાવી હશે તો કોઈ ઠેકાણે શાળા ખોલાવી હશે. કોઈ સ્થળે પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના કરી હશે તો બીજે સ્થળે કન્યાશાળા કઢાવી હશે પરંતુ એમનું મહાન કાર્ય તો પંઢરપુરનું અનાથ બાલાશ્રમ હતું. પંઢરપુર તીર્થસ્થાન હોઇ ત્યાં અનેક વિધવાઓ પોતાના પાપ છુપાવવા આવે છે એ જાણીતી વાત હતી એક પ્રસંગે ફરવા જતાં લાલશંકરભાઇની ઠેસે એક ફેંકી દીધેલું બાળક આવ્યું જે બનાવ પરથી ત્યાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની તેમને સ્ફુરણા થઈ એ વાત ઘણીવાર લખાએલી છે તેમના લોકોપકારક કામ ઠામઠામ એટલા બધાં હતાં કે તેઓ દેવ મુનસફનું ઉપનામ મેળવવા પામ્યા હતા.



રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

પ્રજાકીય કામ કરવાની પ્રેરણા તેમને તેમના ગુરુ રા. સા. મહીપતરામ તરફથી મળેલી એમ ઘણીવાર તેઓ કહેતા. તેમની બદલી અમદાવાદમાં થઇ ત્યારપછી અહિંની અનેક જાહેર સંસ્થાઓમાં તેમણે આગેવાનીભરેલો ભાગ લીધેલો હતો. પોતાના ગુરુનું સ્મારક મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ સ્થાપ્યુ અને તેમનુ મકાન બંધાવ્યુ. આપારાવ ભોળાનાથ લાયબ્રેરીનું મકાન બંધાવ્યુ. એ લાયબ્રેરી રાયપુરમા નાનાસરખા ભાડાના મેડા પર બેસતી. તેને માટે મકાનની જરૂર હતી. એ હલ્લામા મકાનો મોંઘા અને મળે પણ

ભાગ્યે જ મકાન માટે અમુક રકમ નાખ ભોળાનાથ એને લાયબ્રેરીના દાતાના કુટુંબીઓ પાસેથી લેવાની હતી આ રકમ મળવામા વાંધા આવ્યા ત્યારે ભોળાનાથની વ્યવહારુ બુદ્ધિએ તેનો તોડ શોધી કાઢ્યો રાયપુર દરવાજા બહાર નાનાની જગા હતી તે જગા ટ્રસ્ટીઓને બદલે માગી અને ત્યા લાયબ્રેરી બાંધી દીધી ઘણાએ વિરોધ કર્યો કે દૂર જંગલમા લાયબ્રેરી બાંધો છો તેનો લાભ લેવાનુ નથી પરંતુ આ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા ગૃહસ્થ સમજી ગયા હતા કે શહેરનો વિસ્તાર થવાનો છે, વાચનનો શોખ હશે તે ગમે ત્યા જઈ જરૂર વાચશે જ અને મકાન બંધાવાથી સંસ્થાનુ સ્થાયીપણુ જળવાશે નાણાના વાંધા ચાલ્યા જશે આજ અમદાવાદ શહેરની માનામા મોટી લાયબ્રેરી હોય તો એ જ છે એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી

અનાથાશ્રમનુ મકાન પણ તેમની જ ખંત અને મહેનતથી બંધાયુ હતુ તેને માટે નાણા એકઠા કર્યા એટલુ જ નહિ પરંતુ પોતાના બહોળા ઓળખાણનો લાભ લઈ ઇમારતી માલ પણ ઘણો વિના મૂલ્યે અને ઘણો ઓછી કિંમતે મેળવી લીધો એ સંસ્થાનો ખ્યાલ પણ તેમનો જ હતો અને તે માટે પણ કેટલાકનો વિરોધ હતો પણ તેમણે સ્થાપેલી એ સંસ્થા ગુજરાતમા એક ભારે જરૂર પૂરી પાડે છે એ સમયે સિદ્ધ કર્યુ છે

ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટનુ મકાન પણ તેમને હાથે જ બંધાએલુ તાપ તડકો વરસાદમા ઊભા રહી કડીઆ મજુરો સાથે માથાકૂટ કરતા જેમણે એમને જોયા હશે તેમને એમની ખંતનો ખ્યાલ હશે જ પ્લેનમેકર પણ પોતે, એન્જીનીયર પોતાના ને ડીપાર્ટમેન્ટથી કામ કરાવે તે ભલા કોન્ટ્રાકટરથી પણ વધારે દેખરેખ રાખે બાર હજાર રૂપીઆની સાધારણ રકમમા આ સુંદર અને મજબુત મકાન તેમણે બંધાવેલુ જેનો એક કાંકરો પણ આજ પીસ્તાળીસ વર્ષે ખર્યો નથી આજ તો આવા મકાનના ચાળીસ હજાર ઓછામા ઓછા ખર્ચ થાય પણ તે જમાનામા પણ વીસપચીસ હજારથી ઓછે ખર્ચે બંધી શકાયુ હશે એમ કોઈ માની શકતુ નહોતુ

અંજુમને ઇસ્લામ શાળાનુ મકાન પણ તેઓને હાથે બંધાએલુ રા. સા. મહીપતરામે એ અંજુમન સ્થાપવામા આગેવાની લીધેલી તેમની પછી તેમના ઘણા ગુણોનો વારસો લાલશંકરને મળ્યો તેને અન્વયે એ મકાન બાંધવાનુ તેમના ફાળે આવેલુ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને પ્રેમાભાઈ હૉલનુ મકાન પચીસ હજારમા તેમણે બંધાવેલુ સોસાયટીનુ અસલ મકાન તે હાલ જ્યા હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે તે હતુ

ત્યાં જગ્યાની તંગાશ પડવા લાગી એટલે સરકાર પાસેથી નામના ભાડાથી હાલના પ્રેમાભાઇ હૉલની જગ્યા મેળવી. પ્રેમાભાઇ હૉલનું નામ આપવાનુ ઠરાવી એમના સ્મારકની રકમ મેળવી અને સોસાઇટીની ઑફિસ તથા હૉલ ઊભાં કર્યાં. આજ વિચાર કરીએ છીએ તો સમજણ નથી પડતી કે એ હૉલ નહોતો ત્યારે લોકો વ્યાખ્યાનો ક્યાં કરતા અથવા વ્યાખ્યાનો થતાં જ નહિ શું, કે સભાઓ ભરાતી જ નહિ? શહેરની તે વખતની મોટી જરૂરીઆત તેમણે આમ જ્યાંત્યાંથી નાણાં ભેગાં કરી પૂરી પાડી હતી. કોઇ અમલદારે તેમને Excellent Beggerનું નામ આપ્યું હતું. લાગવગ અને પ્રયત્નો વડે દુકાળ વખતે પણ તેમણે ગુજરાતના પીડિતો માટે હજારો રૂપીઆ એકઠા કરેલા. માણસો ઉપરાંત ઢોરોને પણ સહાય કરી હતી પોતાના જ કૅમ્પાઉન્ડમા ઢોરો માટે ગોશાળા કાઢી જાતે દેખરેખ રાખી તેમણે નિર્દોષ મૂંગાં પ્રાણીઓને જીવતદાન આપ્યુ હતું. અમદાવાદની તેમણે અનેકવિધ સેવાઓ કરી હતી, તેમાં આ દુકાળ વખતની સેવા તો અતુલ હતી.

સમાજસુધારણા અને ધાર્મિક ઉન્નતિ માટે તેમણે તનતોડ પ્રયત્નો કર્યાં હતા સ્રીકેળવણીમાં એમને અટલ શ્રદ્ધા હતી અને એ જ શ્રદ્ધાથી દોરાઇ પોતાના પત્નીનુ સ્મારક રાખવા એક કન્યાશાળા કાઢી છે. અમદાવાદમાં કન્યાઓ માટે શાળા નીકળી ત્યારે દાખલો બેસાડવા પોતાનાં મોટી ઉમરના પત્નીને વિદ્યાર્થની તરીકે દાખલ કરેલા. એ બાઇ પણ સુશીલ, નમ્ર, શાન્ત અને સમજુ હતાં, પતિના સર્વ વ્યવસાયોમા તેમની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી. લેડીઝ ક્લબના તેઓ સેક્રેટરી થયા હતાં. રા. બા. લાલશંકરે મને તેમની મદદનીશ તરીકે નીમાવી અને સ્રીવર્ગ માટે કામ કરવાની તક આપી. પોતે વહીવટનો માર્ગ દેખાડે અને અમને કામ શીખવે. સંસ્થાનો વહીવટ બને તેટલી કરકસર કરી કેમ કરવો તેનુ શિક્ષણ તેમની પાસે લેવા યોગ્ય હતું. એક પણ પૈસો ખરચ્યો હોય અને તે ખરચ્યા સિવાય કામ થઇ શકે તેમ હોય તો તરત તેમનો ઠપકો આવે.

રા.સા. મહીપતરામના કુટુંબ ઉપર તેમને બહુ ભાવ, તેથી મને જાહેર કામ કરવામાં દોરવાનો બહુ ઉત્સાહ હતો. કોઇપણ તેવી તક જવા દેતા નહિ અને કુટુંબના મુરબ્બી વડીલ તરીકે તેમની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં અમે કૃતકૃત્યતા સમજતા.

સમાજસુધારણાના સર્વ પ્રશ્નો તેમને અગત્યના લાગતા. તેઓ વિધવા પુનર્લગ્નના હિમાયતી હતા. સંસારસુધારા હૉલ નામે આજે જે મકાન છે તે તેમણે પોતાને ખર્ચે બાંધેલું છે.

પોતે નદીપાર બંગલે રહેવા ગયા ત્યારે આસપાસના લોકોને વૈદકીય મદદની જરૂર

જવાના પોતાના જાતીન પાસે ધર્માદા રાખવાનું કહ્યું હતું અને તે ભાઈને જુવાન ઉમરે નાદાન થયું ત્યારે જમીન મેળવી ત્યાં નિશાળ સ્થાનક તરીકે હવાલાનું વ્યવસ્થા કરી.

આમ તન, મન અને ધનથી અમદાવાદ શહેરની તેમણે સેવાઓ કરી છે. પોતાની નિવૃત્તિના પ્રમાણમાં ય, મોટા દિવસો તેમણે જાહેર કામોમાં ખરચ્યા છે.

સોસાયટીના પાછલા તેમના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યને થોડે ઘણે અંશે પરિચય હતા. પોતે કામ સોંપે તે ચોક્કસ અને જલદી થવું જોઈએ એમ આગ્રહ રાખતા. આ બધું કામ કરવાનો વખત તેઓ કેવી રીતે મેળવતા એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. અમદાવાદ જેવા ભારે કામોવાળા શહેરના ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટને ફુરસદ મળવી એ દુર્લભ ગણાય છે. કોર્ટમાં કામ ચલાવે અને બેન્ચ જજોમાં બેસે એમાં વખતનો તમામ વ્યય થાય એમ જણાતું. આજે પણ એ હોદ્દાના અમલદારોની ફરિયાદ છે કે પળનો વિશ્રામ કે આરામ નથી મળતો. પરન્તુ આ ઉત્સાહી અને સામર્થ્યવાન અમલદાર નોકરીના કામ ઉપરાંત અસંખ્ય સાર્વજનિક કામો કરતા. સર્વ કરતાં નોકરીમાં જજ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. ન્યાયની અતિ તીવ્ર બુદ્ધિ તેમની હતી. કાયદાનું ઊંડું જ્ઞાન અને સત્ય તારવવાની શક્તિ વડે તેઓ ઉત્તમ ન્યાયાધીશ ગણાતા હતા. અમદાવાદના વતની અને મહેતાજી પિતાન જેવા શુદ્ધ ન્યાયી પાવન ન્યાયાધીશ તરીકે તેમની નામના હતી. અપ્રામાણિક પણ કોઈ વાગવગ ન્યાયના મામલામાં તેમની અમલ ચાલી શકતા નહિ. ન્યાયાસન પર બેસે ત્યારે કાંઈ સબંધ કે લાગણી જાણે તેમનામાં રહેતા જ ન હોય એમ લાગતું. આવા ખરા ન્યાયી ન્યાયાધીશ વિરલ હોય છે.

તેમને સંતતિ નહોતી. પોતાના એક ભત્રીજી મણિબહેનને પુત્રીથી પણ અધિક ગણતા અને તે બહેનને પાસે રાખી પોતે સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિની સર્વ ભાવનાઓ તેમના તરફ પ્રગટ કરી હતી. એ બહેનને સારું શિક્ષણ અને સુસંસ્કાર આપ્યા હતા. અંગ્રેજી, ચિત્રકામ, સંગીત વગેરે શીખવ્યું હતું. રમતો રમતા તેમને નખતા પણ તેઓ સારું જાણતા. ગ દેવનગામ કાશીરામ નામે સંસ્કારી ગૃહસ્થ સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. એ ભાઈ મણિબહેનની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને ઉત્તેજન આપે તેવા હતા. દુર્દૈવે લાલશંકરભાઈની હયાતીમાં જ આ બહેનનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેનો આઘાત ઘણો લાગ્યો હતો.

ન્યાયાસનને શોભાવનાર અને સાર્વજનિક કામોમાં અતિ દૂરંદેશી રાખી નાણાંની

વ્યવસ્થા કરનાર આ સદ્‌ગૃહસ્થને મિલમાલિકોના પરિચયથી કે ગમે તે કારણથી નિવૃત્ત થયા પછી મિલ ચલાવવાની અભિલાષા થઇ અને પોતે મિલ ખરીદી પોતાનાં નાણાં તેમાં રોક્યાં. પણ આમાં તેમની ગણતરી ખોટી પડી અને એ જ મિલના વહીવટના બોજાએ તેમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય બગાડ્યું, અને મગજ પરના એ ભારથી તેઓને મંદવાડ આવ્યો જેને પરિણામે તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો. તેમના મિત્ર રા. બ. ભીમભાઇ કીરપારામે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં અહીંના મિલમાલિકોનો પાશ લાગવાથી મિલમાલિક થવાની ઇચ્છાએ સુરતમાં પોતાનાં સર્વ નાણાં રોકી મિલ લીધી અને તેમની આખી જીંદગીની પ્રામાણિક કમાઈ એમાં ઘસડાઇ ગઇ.

સ્વ. સર રમણભાઇ અનેક વાર કહેતા કે સરકારી નોકરો વેપાર કરવા જાય છે તેમાં ફાવતા જ નથી. લાલશંકરભાઇ, ભીમભાઇ, દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ અને જૂના વખતના સબજજ્જ રણછોડલાલ કપૂરચંદના વખતના આ સંબંધમાં તેઓ દૃષ્ટાંત આપતા. વિશેષમાં તેઓ એમ પણ કહેતા કે વકીલાતની સાથે વેપાર કરવામાં પણ વકીલો નિષ્ફળ જાય છે. અને દૃષ્ટાંતમાં રા. વરજરાય સાકરલાલ વકીલની આટામીલ, રા. કેશવલાલ મોતીલાલની વાસણની ફૅક્ટરી અને રા. ચીમનલાલ દામોદરનું કાચનું કારખાનું જણાવતા. વેપારી પદ્ધતિ, વેપારી જીવન એ માટેની તૈયારી શરૂઆતથી હોવી જોઇએ અને તેમાં ઘડાયા વગર માત્ર મરજી થવાથી વેપારી બની શકાતું નથી એ તો જાણીતી વાત છે.

રા. બા. લાલશંકર એવા પુણ્યશાળી મહાપુરુષ હતા કે તેમણે પોતાનું જીવન આદર્શમય બનાવ્યું હતું. પરાર્થે જીવન ગાળવામાં તેમણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી હતી; અનેકને સુમાર્ગે ચઢાવ્યા હતા. તેમનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું હતું. પરંતુ અમારા પર તેમનો ખાસ પક્ષપાત અને વિશ્વાસ હતો. પોતાની સર્વ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા તેમણે રમણભાઇને સોંપી હતી અને પોતાની મિલકતના વહીવટદાર તરીકે નીમ્યા હતા.

આ સ્મૃતિચિત્રોનું આલેખન કદાપિ કોકને નિષ્પ્રયોજન લાગશે અને કોકને આત્મશ્લાઘા જણાશે; પરંતુ નવા જમાનાના વાચકવર્ગને એ સમયની હકીકતોમાં થોડુંઘણું જાણવા જેવું મળશે એ ઉમેદથી જ એ આલેખ્યાં છે. આપણા દેશમાં પણ યુગપલટો

કેટલો વેગભર થયો છે તેની ઝાંખી એમાંથી થશે અને વ્યક્તિઓના ઘડતર પર કેટલા વિવિધ સંસ્કરણો પડે છે તેનો ખ્યાલ આવશે તો આ લખવાનો હેતુ સફળ થશે. આપણે કેટલીક મોટી વ્યક્તિઓ વિષે ઘણું જાણીએ છીએ અને કેટલાક મોટી વ્યક્તિઓ સબંધે કાંઈ જ જાહેરમાં લખાએલું નથી હોતું. વળી સામાન્ય માણસો પણ જીવનમાં કેવાં ઉપયોગી કામો—પોતાની સ્થિતિમાં રહી કરે છે તે પણ જગત જાણે તો સારું એમ લાગ્યું છે. મને પોતાને તો એમાં બહુ જ પાછળ–backgroundમાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આટલા ઉલ્લેખ સાથે આ ચિત્રમાળા સમાપ્ત કરું છું.

